

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek och är fritt att använda. Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitized at Gothenburg University Library and is free to use. All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text. This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

Rapport

R39: 1974

TEKNISKA HOGSKOLEN I LUND
SEKTIONEN FOR VÄRME, LUFT- OCH
BILDNING

Saneringsmarknad

Torbjörn Björkman

Byggforskningen

Saneringsmarknad

Torbjörn Björkman

Sanering är total nybyggnad eller ombyggnad. Sanering är en del av en samhällelig process och ingår i bostadsmarknadens funktion. I studien Saneringsmarknad diskuteras sanering dels utifrån en bred analys av samhällets grundläggande ekonomiska förändringar sedan 1945, dels inifrån en detaljerad studie av ett antal utförda saneringar.

Utredningen Saneringsmarknad är dels en litteraturstudie och dels en studie av konkret verklighet. Den är ett försök att i ett enhetligt teoretiskt system samordna de skilda vetenskaper som ligger till grund för skilda kunskaper om saneringsprocessen.

"De komplicerade avvägningarna i den fysiska planeringen görs ofta på intuitiv väg eller med hjälp av tumregler eller grova beräkningsmetoder."

Dessa ord från Byggforskningsrådets programkommitté A, 1973, kan tjäna som en bakgrund till denna utredning, ty utredningen har som ett mål att söka finna en enkelhet i den komplexa samhällsutvecklingen. Att finna en enkelhet som ökar möjligheterna att styra tillgängliga resurser till meningsfulla resultat, både för konkret planering och för forskning. En sådan möjlighet förutsätter emellertid kunskap om saneringens orsaker. Orsaker som står att finna i hela samhällsbyggandets utveckling. Utredningen har därför ett brett angreppssätt över hela komplexet byggnad, boende, sanering och samhälle.

Allmänt kan sägas att de lärdomar utredningen kan ge, till skillnad från det stora flertalet utredningar om bostadsbyggande och byggnadsteknik, är hur dessa tekniska frågor underordnar sig aktuella ekonomiska villkor i samhället som helhet. Intresset hos branschens folk för frågor i anknytning till ekonomi och marknad dominerar också i hög grad över tekniska spörsmål.

Lärdomar kring "marknaden" är kanske utredningens viktigaste resultat och där utredningen drar flest strån till kunskapens stack. I utredningen kan "sanering" därför delvis ses som en katalysator för att göra kunskapen om marknaden praktiskt förankrad. Det är också, som följd av detta, som marknaden betonas i denna sammanfattning fram-

för de konkreta och praktiska saneringsfrågorna.

Samhällelig förändring

För att finna grundläggande orsaker till saneringens ramar gör utredningen en genomgång av ekonomisk utveckling, offentliga sektorns tillväxt och en serie samhällelige förändringar. Utredningen betonar speciellt kapitalkoncentrationsprocessen och dess samband med den offentliga sektorn, vilken i sin tur visas som en följd av marknadsekonomins utveckling.

Den offentliga sektorn redovisas som ett medel att tillgodose de stora kapitalkoncentrationernas behov av arbetskraft samt att sörja för en ur produktiv synvinkel funktionell samhällsorganisation med transportapparat och byggnader. Den offentliga sektorn har även att sörja för arbetskraftens reproduktion, d.v.s. dess utbildning, sjuk-, åldrings- och barnavård samt dess fritid.

Bostadspolitiken blir ett verktyg för att geografiskt organisera erforderlig arbetskraft, där hyreslagstiftning, bostadsbidrag samt styrning av bostadsbyggande och sanering är medel i denna process. Den offentliga sektorns roll kan sammanfattat sägas vara att sörja för att arbetskraften finns på rätt plats, vid rätt tid och med rätt kunskap och utbildning.

Till denna slutsats måste fogas att det framför allt är exportindustrins krav på arbetskraft och kapital som formar bostadspolitik och samhällsutveckling. Ur saneringssynpunkt är detta väsentligt, ty det visar skillnaden mellan nyproduktion av bostäder och sanering: I det befintliga bostadsbeståndet, och då även de saneringsmogna flerfamiljshusen, finns arbetskraften inom räckhåll för industrins behov. Det blir där marknadens normala mekanismer som bestämmer bebyggelseförändringar, begränsade av exportindustrins krav på ekonomiska resurser och komplementär samhällsutveckling.

Områden och kommuner

Utredningens studie av konkret sanering och planering omfattar en redovisning av tretton områden som sanerats under 1960-70-talen samt tre icke sa-

Byggeforskningen

Sammanfattningar

R39:1974

Nyckelord:

sanering, saneringsprocess, samhällsplanering

Rapport R39:1974 hänför sig till anslag E 847 från Statens råd för byggnadsforskning till AKVEM AB, Stockholm.

UDK 711.16
711.4-164
SfB A
ISBN 91-540-2321-1

Sammanfattning av:

Björkman, T., 1974, *Saneringsmarknad*. (Statens institut för byggnadsforskning) Stockholm. Rapport R39:1974, 211 s., 32 kr exkl moms.

Rapporten är skriven på svenska med svensk och engelsk sammanfattning.

Distribution:

Svensk Byggtjänst
Box 1403, 111 84 Stockholm
Telefon 08-24 28 60
Grupp: samhällsplanering

nerade områden och tio kommuner. Detaljredovisningen av de tretton områdena redovisas separat i Byggforskningsens informationsblad B4:1974.

Studien av de tio kommunerna redovisar olika steg i *kommunal planering* och verksamhet för sanering. Från översiktlig allmän planering, till en bedömning av saneringsbehovet, till inventeringar och diskussion om mål, medel och metoder, fram till konkret saneringsverksamhet. Speciellt intresse ägnas Gävle och Göteborg.

Utredningen har som ett mål att redovisa en teori för samhällsvetenskap. Den teori som utredningen delvis är uppbyggd kring är en dialektisk materialistisk historieuppfattning. För att illustrera denna teori skall här redovisas en kort diskussion kring *trafiksanering*.

För att ge möjlighet att förstå trafiksaneringens orsaker, möjligheter och funktion ses trafikapparater och butiker som delar i samhällets varudistribution. Utredningen leder till att trafiksanering möjliggörs av en mängd faktorer som verkande utveckling. Exempel ges på samband mellan butiker, trafik, transportarbetets utveckling i samhället, butikernas lönsamhet och dess produktivitetens utveckling, mellan varusortiment, familjeförändringar, boendeutglesning, krav på arbetskraftens rörlighet, trafikleder och parkering, mellan motsättningar till små och stora företag samt motsättningar mellan människor av olika sociala situationer.

En slutsats av denna typ av studier i utredningen är att förmåga att styra detta komplex av samhällshändelser förutsätter möjlighet att planera och behärska hela denna sammansatta utveckling. Men varken varuproduktion eller varudistribution planeras medvetet med hänsyn till alla dess följdverkningar. Politiska beslut och planering blir anpassning till en logisk, men icke samhälleligt planerad, utveckling av samhällets produktiva krafter. Det väsentliga för trafiksaneringens genomförbarhet är att den är ett led i marknadens utveckling och leder mot ökad kapitalkoncentration.

Saneringens förutsättningar

Sanering redovisas och diskuteras som *förnyad marknadsanpassning* av ett

geografiskt område, som en följd av en bedömning av vad som går att sälja och förhyra, som en följd av ökad kapitalkoncentration. Attraktiva investeringsobjekt är saneringskriteriet framför andra. Den färdiga varan — det sanerade — är här betydligt mer väsentlig än det som skall saneras, d.v.s. de hus eller områden som ej längre är marknadsanpassade.

Som stöd för denna tes redovisas ett antal studier som samstämmigt visar att sanering och rivning inte i första hand sker av hus som mest "borde förtjäna" saneras eller rivs. Att sanera, d.v.s. att läka det sjuka, är en dålig benämning och svarar inte mot det verkliga innehållet i saneringsverksamheten. Den bättre friskheten är inte byggnaders i första hand utan olika enskilda ekonomiers.

En slutsats av detta är att om man inte sanerar på grund av byggnaders dåliga kvalitet, då sanerar man ej heller med hänsyn till de människor — den arbetskraft — som bor i dessa dåliga bostäder. Men detta är också en logisk följd av vad som redovisats ovan angående skillnaden mellan sanering och nyproduktion. Vid saneringsmognad finns arbetskraften redan på plats.

Saneringsmogen bebyggelse är marknadsanpassning. Saneringsmognad, bristande underhåll och bristande anpassning till aktuell bostadsstandard förutsätter att det finns människor som efterfrågar dessa bostäder, ofta på grund av att de ej har ekonomiska eller sociala möjligheter att välja en bättre bostad. Men då ett resultat av ekonomisk utveckling ger ett kontinuerligt förnyelsebehov av befintlig stadsbebyggelse kommer därigenom förslumning ständigt att återskapas. Under förutsättning att inte förnyelsen sker över och inom ett fullgott bostadsbestånd.

Den metod som allmänt diskuteras för att höja de sämst boendes situation, genom sanering och för att undvika slum, är med bidrag över den offentliga sektorn. Utredningen diskuterar och redovisar ett antal utredningar kring den offentliga sektorns roll i en sådan tänkt ekonomisk omfördelning mellan olika sociala grupper, men finner att en sådan knappast är realistisk. Offentliga sektorn fördelar i huvudsak tillgängliga

resurser inom samhällets olika sociala skikt och klasser och inte mellan dem. Offentliga sektorn har även en försäkringsfunktion och omfördelar individernas livsinkomster.

Bostadsområde och marknad

Utredningen ägnar intresse åt det politiska målet om *allsidig hushållssammansättning*. Ty saneringsområden har normalt inte en sådan sammansättning. Utredningen finner dock inget belägg för att allsidighet i hushållssammansättning är ett speciellt "humant" mål. De "vinster" de boende skulle tänkas göra med en teoretisk allsidighet är sannolikt betydligt mindre än de fördelar en homogen befolkning ger, med ökade möjligheter till kontakt mellan människor. Segregation gynnar gemenskap.

Vad det gäller *debatten kring bostadsområdet* jämförs denna med debatten om sovstaden på 1940-talet. Dagens debattörer, liksom 40-talets, vill rå på den ekonomiska utvecklingens "nackdelar" med byggnader, reformer och planering, ty debatterna saknar materiell grund. I utredningen visas denna typ av motsättningar mellan teori och verklighet med hjälp av statliga utredningar om bostadsbyggande och sanering sedan 1940-talet.

Det historiska perspektivet medger en slutsats om att det ur planeringssynpunkt är väsentligt att känna det utrymme som finns, och inom vilka ramar planering blir planering, d.v.s. en användbar framtidsbedömning av marknadens utveckling. Samhällsplanering måste, om den skall vara konkret användbar, vara knuten till samhällets ekonomiska utveckling. I en marknadsekonomi krävs kunskap om marknaden.

Utredningen visar att det är praktiskt att utgå från att det inte finns andra orsaker till samhällelig utveckling än de rent materiella. Att det i långt större utsträckning är marknaden som behärskar människan, än människan som behärskar marknaden. Att det inte är människans medvetande som bestämmer hennes samhälleliga roll och beteende, utan att det är samhällets materiella villkor som formar hennes medvetande.

Market for urban renewal

Torbjörn Björkman

Urban renewal involves either total new construction or alterations. Urban renewal is part of a community process and is also part of the function of the housing market. The study on the market for urban renewal discusses the subject on the basis of a broad analysis of the fundamental economic changes that have taken place in our society since 1945 and taking into account a detailed study of a number of urban renewal projects carried out.

The present survey, The market for urban renewal, consists of a review of the literature on the subject plus a study of the sector in reality. It represents an attempt to co-ordinate the different branches of sciences on which different items of knowledge on the urban renewal process are based into a uniform, theoretical system.

"The complex decisions entailed in physical planning are often based on intuition or made with the help of rules of thumb or rough calculation methods."

These words were uttered by the Swedish Building Research Council's programme Committee A in 1973 and may provide one background to this survey whose goal among others was to try to find one element of simplicity in the complex development of the community. The aim was also to find a form of simplicity which increases the scope for steering available resources towards meaningful results both in terms of concrete planning and in terms of research. A prerequisite for this is however a knowledge of the causes of urban renewal, causes which are to be found throughout the development of our community planning. The survey thus covers a very wide field, encompassing as it does the entire complex of the building, living, urban renewal and community.

In general terms one might say that what the survey can offer us in the way of information is, contrary to what is usual for surveys on housing construction and building technique, *how* these technical considerations are dominated by current economic conditions in the community as a whole. Furthermore, the interest of persons employed in the sector in issues connected with the econo-

my and markets predominates very markedly over technical considerations.

Information concerning the "market" perhaps constitutes the most important result of this survey and is where the survey makes its greatest contribution to our fund of knowledge. Thus in the context of this particular survey, "urban renewal" may be regarded partly as a catalyst used to give knowledge of the market a practical anchorage. A further consequence of this is also that the market is emphasized in this summary and given pride of place over the concrete and practical aspects of urban renewal.

Changes in the community

The report reviews economic trends, growth of the public sector and a series of changes in the community in an attempt to find the basic causes behind urban renewal. It lays special emphasis upon the *process of concentration of capital* and its correlation with the public sector, which is in its turn shown to be a consequence of developments in our market economy.

The public sector is shown as a means of providing for the needs of the large concentrations of capital in terms of manpower and of organizing the community in a functional fashion from a productive point of view with all that this implies in the form of transport systems and buildings. It is also the task of the public sector to ensure the regeneration of manpower, i.e. arrange for its training, health service, old people's facilities, child care and recreation.

Housing policy is a tool which can be used to achieve a geographic organization of the necessary manpower. Rent legislation, housing subsidies and steering of housing construction and urban renewal are all parts of this process. In short the role of the public sector can be said to be to make sure that manpower is available in the right place, at the right time and with the right skills and training.

We should add to this conclusion that it is above all the *export sector's demand for manpower* and capital which shapes housing policy and community development. This is important

National Swedish Building Research Summaries

R39:1974

Key words:

urban renewal, urban renewal process, urban planning

Report R39:1974 refers to Grant E 847 from the Swedish Council for Building Research to AKVEM AB, Stockholm.

UDC 711.16
711.4-164
SFB A
ISBN 91-540-2321-1

Summary of:

Björkman, T, 1974, *Saneringsmarknad*. Market for urban renewal. (Statens institut för byggnadsforskning) Stockholm. Report R39:1974, 211 p. Sw Kr 32.

The report is in Swedish with Swedish and English summaries.

Distribution:

Svensk Byggtjänst
Box 1403,
S-111 84 Stockholm, Sweden

from the point of view of urban renewal as it illustrates the difference between the production of new housing and modernization of older. Sufficient labour is available to the industry close at hand in the existing housing stock and even in such cases in blocks of flats ripe for renewal. It is there the normal market mechanisms that determine the changes to be made in developed areas, limited by the requirements of the export sector in terms of economic resources and further development of the community.

Areas and municipalities

The studies of concrete urban renewal and planning comprised in the survey include a review of thirteen areas which have been the object of urban renewal during the sixties and seventies and of three non-renewed areas and ten municipalities. Details of the thirteen areas have been published separately in the National Swedish Research Bulletin B4:1974.

The study of the ten municipalities explains different steps in *municipal planning* and urban renewal activity. This ranges from general comprehensive planning through an assessment of the need for urban renewal, inventories and discussion of goals, means and methods, to urban renewal projects actually undertaken. Special interest was shown in the cities of Gävle and Gothenburg.

The goal of the survey was to expound a theory deriving from the social sciences. The theory upon which the survey is based in part is a dialectical and materialistic interpretation of history. We reproduce in the following a short discussion on *reorganization of traffic* in order to illustrate this theory.

In order to make it possible to understand the motives behind reorganization of traffic, its scope and function, the traffic apparatus and shops are regarded as parts of the community's goods distribution system. What the report is leading up to here is that reorganization of traffic is made possible by the inter-related development of a large number of factors. Examples are given of connections between shops, traffic, development of transport in the community as a whole profitability of shops and their productivity trends, between range of goods, changes in family structure, thinning out of residence densities, requirements calling for mobility of manpower resources, roads and parking facilities, between conflicts with large and small firms and conflicts among people in different social positions.

One conclusion which can be reached

with this type of study in the survey is that if this complex of community events is to be steered, it must be possible to plan and maintain control over the entire field of development. Political decisions and planning mean adjusting to a logical development of the community's productive forces, but not one which is planned for and by the community. The important thing to remember in implementing plans for reorganization of traffic is that it is a link in the development of the market and leads to greater concentrations of capital.

Prerequisites of urban renewal

Urban renewal is documented and discussed as *readjustment to the market* in a given geographical area as a consequence of an assessment of what can be sold or let, and as a consequence of greater concentration of capital. The urban renewal criteria comes before all others in considering attractive objects for investment. The finished product — the renewed property — is considerably more important in this case than the properties to be renewed.

A number of studies are used to support this theory all of which show that urban renewal and demolition does not primarily fall to the lot of buildings which are most "in need" of improvement or demolition. The improvement in "health" comes primarily to various individual fortunes and not the building itself.

One conclusion which can be reached from this is that if improvements are not made on account of the poor quality of a building, they are not made for the sake of the people housed in these substandard dwellings either, i.e. the manpower. When buildings are ripe for renewal measures, the manpower is available on the spot.

Building developments which are ripe for renewal entail adjustment to the market. Ripeness for renewal, lack of maintenance and lack of adjustment to the current housing standard are elements which mean that there must be people who want this type of housing, often because they lack the economic and social means for choosing a dwelling of higher standard. However, as one result of economic development is a continual need to renew existing urban areas, there will always be a tendency towards deterioration and the creation of slums as long as renewal does not take place on a housing stock of completely satisfactory standard.

The method usually discussed with a view to raising the standard of the worst of the housing is for subsidies to

be provided by the public sector thus making it possible to introduce improvements and avoid the formation of slums. The report describes and discusses a number of surveys conducted on the role of the public sector in this conception of economic redistribution to different social groups, but finds this solution scarcely realistic. The public sector distributes mainly available resources *within* the different strata and classes in our society and not among them. The public sector also serves as an insurance and redistributes the life incomes of citizens.

Housing areas and the market

The survey devotes attention to the political goal of achieving an *all-round mix of households*. Areas scheduled for renewal measures do not normally have this mix. However, the survey produced no support for the theory that an all-round mix of households is a particularly humane goal. The "gains" which residents might conceivably enjoy with theoretical all-roundness are probably considerably smaller than the advantages of a homogeneous population with the increased scope for neighbourly contact. Segregation encourages contact.

The *debate on housing areas* is compared to the debate on dormitory towns that took place during the forties. Today's critics, just as those active in the forties, want to get the better of the "disadvantages" brought by economic development with buildings, reforms and planning because the debates go on lack material foundations. The survey illustrates this type of conflict between theory and reality with the aid of reports by parliamentary commissions on housing construction and urban renewal since the nineteen forties.

The *historical perspective* permits us to conclude that it is essential from the point of view of planning to know what space is available and within what limits planning can be implemented, i.e. a realistic assessment of future market trends. To be suitable for implementation urban planning it must be linked to the community's economic development. In a market economy knowledge of the market is necessary.

The survey shows that it is practical to assume that there are causes of community development other than the purely material. It is most definitely the market which is in control of us rather than vice versa. It is not Man's awareness that determines his role and behaviour in society, but the material conditions of society which shape his awareness.

Rapport R39:1974

SANERINGSMARKNAD

Torbjörn Björkman

Denna rapport hänför sig till forskningsanslag E 847 från Statens råd för byggnadsforskning till AKVEM AB, Stockholm, för Moderniseringsprocessen för stadsområden.

Statens institut för byggnadsforskning, Stockholm
ISBN 91-540-2321-1

Rotbeckman AB, Stockholm 1974

INNEHÅLL	Kap.	Sid.
<u>Inledning</u>		6
Utredningens innehåll		6
Utredningens mål		8
Om kunskap och teori i utredningen		9
Citat och litteratur		13
Kompletterande arbeten samt de medverkande		14
<u>Avdelning 1. Allmän och samhällelig invå</u>		
<u>Samhällelig förändring</u>	A	15
Det offentliga och privata företagandet	A 1	15
Arbetskraftsbehov och bostadspolitik	A 4	18
Offentliga sektorns anpassning till arbets-		
kraftsbehovet	A 7	21
Arbetskraftsbehov och familjeförändring	A 8	22
Vård av offentliga sektorn	A 11	25
Kommentar om sanering	A 12	26
Den offentliga sektorn	A 12	26
Om bygglagstiftning	A 14	28
Om expropriationslagstiftning	A 15	29
Lagrådsremissen den 11 augusti 1972	A 18	32
Kapitalstyrning och offentlig sektor	A 19	33
Ekonomisk koncentration och offentlig sektor	A 21	35
Kommentar om sanering och byggande	A 23	37
<u>Den bostadspolitiska bakgrunden</u>	B	39
Bostaden	B 1	39
Bostadsmiljön	B 2	40
Social skiktning	B 3	41
Motsättningar i de politiska målen	B 5	43
<u>Människor och bostadsområden</u>	C	46
Synpunkter på bostadsområdet	C 1	46
Debatten om bostadsområdet	C 3	48
Bostad och segregation	C 8	53
Segregation i går	C 8	53
Om behov av en teori	C 10	55
En teori om människa och samhälle	C 11	56
Segregation i dag	C 14	59
Spontan segregation	C 16	61
Självvald stadsdelssegregation	C 18	63
Segregation inom bostadsområdet	C 19	64
Ålderssegregation	C 20	65
Att "lösa" segregationen	C 20	65
Klassgemenskap	C 22	67
Kontakter och trivsel i bostadsområdet	C 26	71
De äldres kontakter	C 30	75

<u>Avdelning 2. Den kommunala nivån</u>	Kap.	Sid.
<u>Tretton sanerade bostadsområden i tio kommuner</u>	D	78
Val av tretton områden och tio kommuner	D 2	79
Saneringarna i sitt kommunala sammanhang	D 3	80
Totalsaneringarna	D 5	82
Moderniseringarna	D 6	83
Jämförelse mellan totalsanering och modernisering	D 9	86
Kommunal planering	D 11	88
Kommunal fysisk planering	D 11	88
Kommunal ekonomisk planering	D 12	89
Kommunal verksamhet för sanering	D 13	90
Om saneringsbolag	D 19	96
Om evakuering	D 22	99
Inverkan av statliga utredningar	D 26	103
<u>Nio sociologiska undersökningar</u>	E	106
Om utredningsresultat	E 2	107
"Önskemål" och konkreta åtgärder	E 3	108
Sociologiska undersökningar och samhället	E 6	111
<u>Aktuella saneringsproblem i bostadsområden</u>	F	114
Marknad, sanering och utebliven sanering	F 1	114
Köparens marknadsanpassning	F 2	115
Ägoförhållanden och bostadskvalitet	F 4	117
Bostadsrätt och kooperativt boende	F 4	117
Säljarens marknadsanpassning	F 7	120
Bruksvärde och lägenhetskvalitet	F 9	122
Om lägenhetssammansättning	F 10	123
Totalsanering-modernisering	F 11	124
Utveckling mot totalsanering	F 11	124
Ekonomiska fördelar för modernisering	F 13	126
Om parkering	F 14	127
Idéer och tankar kring trafiksanering	F 19	132
Om stad och vara	F 21	134
Om trafik och vara	F 22	135
Om butik och vara	F 23	136
Butik, trafik, varusortiment	F 24	137
Makt och vara	F 25	138
Trafiksanering i samhället	F 26	139

<u>Avdelning 3. Syntes, utveckling och sammanfattning</u>		Sid.
<u>Saneringens förutsättningar</u>	G	142
Bygga för marknad	G 1	142
Vilka hus saneras?	G 2	143
Varför sanera?	G 4	145
Konjunktur- och sysselsättningssanering	G 5	146
Kommentar till konjunktursanering	G 8	149
Stadsplaneteknisk sanering	G 12	153
Bostadssocial sanering	G 14	155
Reformismens ramar	G 19	160
Sanera för marknad	G 22	163
Kvarteret Östergård	G 26	167
Östra Mariaberget	G 28	169
<u>Något om slutsatser</u>	H	172
En teoris bakgrund	H 2	173
En teori och människan	H 3	174
Marknadens ram	H 4	175
Hyresmarknaden	H 6	177
Bostad och politik	H 8	179
Bostadsmiljön	H 10	181
Människa och bostadsområde	H 11	182
Den sociala skiktningen	H 13	184
Planeringens möjligheter	H 16	187
<u>Litteratur</u> *)		189

*) Direkt hänvisning till litteraturförteckningen är genomgående utförd i marginalen.

INLEDNING

Denna utredning kan ses som följd av ett allmänt stort intresse för modernisering av bostadshus och bostadsområden kring 1970. Ett intresse som hade många orsaker. Framför allt gällde det den begynnande överproduktionen av bostäder i nyexploateringsområden. Det gällde en ambition att finna nya exploaterbara områden för byggbranschens företag samt en politisk önskan att kunna sysselsätta byggbranschens arbetskraft. Men till detta kom en mängd allmänna önskemål: Att bevara äldre stadsområden. En vilja till allsidighet i hushållssammansättning i bostadsområden. En ambition att förbättra bostadsstandarden för de som bodde sämst. En önskan att förhindra slum.

Utredningen som är utförd med bidrag från Statens råd för byggnadsforskning är utförd under åren 1971-1973. Den anknuter därigenom i tiden till den statliga saneringsutredningens båda första betänkanden, SOU 1971:64 och SOU 1971:65, men var slutförd innan den statliga saneringsutredningens kulturhistoriska betänkande, SOU 1973:27, publicerades.

Utredningens innehåll

Utredningen har marknad och sanering som studieområde. Där sanering betyder funktionsförändringar inom byggda områden, dvs utredningen omfattar både totalsanering och modernisering. För modernisering innebär denna definition att lägenheterna tex utrustas med badrum eller att byggnaden får annan lägenhetsindelning. Utredningen är i huvudsak begränsad till flerfamiljshus. Orsaken till denna begränsning framgår av hela utredningens uppläggning och diskuteras på sidan H6.

Utredningens volymmässigt största del är en studie av tretton sanerade områden och tre icke sanerade områden i tio kommuner. Därtill kommer en genomgång av dessa tio kommuners aktivitet vad det gäller sanering.

Studien av de tretton områdena gav att vi fann orsaker och drivfjädrar till en saneringsprocess synnerligen varierande. De gemensamma nämnare vi fann var den bedömning av bostads- och saneringsmarknaden som utförts innan beslut om åtgärder fattats. En bedömning som till största delen var subjektiv och som innehöll en serie olika avvägningar mellan totalsanering-moderniseringen åtgärd. Där en bedömning av humana, sociala, tekniska och ekonomiska synpunkter samt av marknadsföring och framtidspekulationer var samvävda till en komplex verklighet. Eller som Programkomité A på Statens råd för byggnadsforskning skriver:

"De komplicerade avvägningarna i den fysiska planeringen görs ofta på intuitiv väg eller med hjälp av tumregler eller grova beräkningsmetoder."

169, *)
s28

För att göra dessa komplicerade avvägningar mer medvetna och vetenskapliga samt för att kunna bedöma och planera sanering krävs uppenbart kunskap om övergripande samhälleliga faktorer. För att kunna sortera och göra den komplexa kakan av subjektiva och objektiva faktorer begriplig och användbar behövs att gå en nivå över den direkta saneringen. Det gäller att finna en samhällelig sorteringsnivå där information och kunskap blir möjlig att sortera till viss enkelhet och gripbarhet. En överblick från en högre nivå ger också möjlighet att se en mängd olika konfliktpunkter som kan bilda bakgrund för vidare forskning.

Till detta kommer de senaste årens stora intresse för "bostadskonsumenten". Ett intresse som även redovisas i den officiella politiska debatten. Med hänsyn till detta intresse, och då saneringsområden till skillnad från nyexploateringsområden har människor som direkt berörs av saneringsåtgärderna, har vi sett det väsentligt att även studera människan i bostadsområdet.

Utredningen har följande innehåll:

Avdelning 1 är en allmän del som inte i första hand direkt diskuterar sanering. Denna avdelning ger en allmän bakgrund till bostadsbyggnad och boende.

- Kapitel A innehåller en genomgång av samhälleliga utveckling som har betydelse för att förstå bakgrunden till saneringens förutsättningar. Huvudvikten ligger vid en beskrivning av hur marknad, krav på arbetskraft och hur kapitalkoncentrationen utvecklas.
- Kapitel B är en sammanfattning av officiella bostadspolitiska ambitioner.
- Kapitel C beskriver människan i bostadsområdet samt hur bostadsområdet fungerar som en del av samhället. Hur mänskliga relationer gestaltas i ett marknads-ekonomiskt samhälle. Kapitlet innehåller en diskussion kring debatten om bostadsområdet som den förts sedan 1940-talet.

Avdelning 2 studerar genomförda saneringar och icke sanerade områden samt studerar kommuners saneringsverksamhet.

- Kapitel D sammanfattar en studie av tretton sanerade områden i tio kommuner. Kommunernas saneringsengagemang redovisas. Både områden och kommuner jämförs och vissa skillnader diskuteras.
- Kapitel E sammanfattar nio sociologiska undersökningar som anknyter till kapitel D. Dessutom diskuteras kort kring denna typ av undersökningar.

*) Direkt hänvisning till litteraturförteckningen är genomgående utförd i marginalen.

- Kapitel F anknyter till en studie av tre icke sanerade områden. Marknadsanpassning vid boende och ägförhållanden diskuteras. Totalsanering och modernisering jämförs. Parkering och trafiksanering analyseras och diskuteras.

Avdelning 3 är en syntes, utveckling och sammanfattning av de föregående kapitlen.

- Kapitel G diskuterar saneringens förutsättningar. De statliga utredningarnas ambitioner används för en analys. Sanering diskuteras utifrån marknadens funktionssätt. Reformernas och planeringens begränsningar och möjligheter sökes och diskuteras.
- Kapitel H ger en viss sammanfattning och viss kompletterande analys. Ett huvudsyfte med kapitlet är även att föreslå områden för fortsatt forskning och utredning.

Utredningens mål

"Aldrande och förslitning av bebyggelseområden och fastigheter är ett tidsutvecklingsproblem som innehåller många besvärliga fördelningsaspekter ...

Dessa socio-ekonomiska fördelningsproblem är starkt kopplade till institutionella faktorer, finansieringsfrågor och politiska målsättningar. Olika målsättningar svarar mot olika fördelningar av kostnader och nyttor mellan stat, kommun och det privata näringslivet, men också mellan samhället och det enskilda hushållet ...

Det finns ett stort behov av studier för att belysa dessa problem."

140,
s53

Dessa ord är hämtade ur en programskrift om samhällsplaneringsforskning från Statens Råd för Byggnadsforskning 1971, och kan gälla som en inledning och bakgrund till denna utredning om marknad och sanering.

Ett syfte med föreliggande utredning är att ge infallsvinklar för ny och djupare forskning. Att vara underlag för program för utredningar om sanerings- och byggnadsforskning. Utredningen är således inte avsedd att ge färdiga lösningar på stadsbyggnadsproblem, utan målet är snarare att vidga läsarens och författarens kunskap och uppfattning om samhället, genom en serie beskrivningar och analyser av händelser i samhället.

En utgångspunkt för utredningen är att som första förutsättning för planering och annan medveten verksamhet i samhället är att förstå samhället och dess utveckling, som i vårt fall illustreras av byggnad och det byggdas förändringar. Begriper man samhället begriper man sanering. Ämnet "sanering", i denna utredning, kan därför ses som en katalysator för att lättare göra samhällshändelser fattbara.

Ett mål med utredningen är att finna orsaker till sanering. Angreppssättet blir därför en bred infallsvinkel mot hela komplexet sanering och samhälle. Utredningen blir tvärvetenskaplig och som följd av detta är vi tvungna att finna ett gemensamt beskrivningssystem för de olika fackområdena. Vi behöver en gemensam nämnare. En teori. Eller som det formuleras i programskriften från Byggforskningsrådet:

"Stora forskningsinsatser krävs för att stärka den teoretiska ryggraden hos samhällsplaneringen. Bristen på gemensam begreppsapparat och teoribildning är ett stort hinder för en samordning av forskningsrön."

140,
s17

Det gäller att

"Utveckla övergripande teorier."

140,
s31

Om kunskap och teori i utredningen

I "Familj och bostad" beskriver Lennart Holm en funktionslampa från 1930-talet. I samband med denna lampa och dess tekniska brister konstaterar han att

"i dag (1955) har vi betydligt större förutsättningar, både att ställa problem på ett fruktbart sätt och att lösa dem med hjälp av samlade insikter ... Men ökad kunskap komplicerar också problemen och ger i och för sig ingen garanti för att vi når bättre lösningar: tolkningen och tillämpningen av kunskapen återstår ....."

81,
s 8

Men nu började inte människans kunskap om 1930-talet; vetenskap om glödlampans funktion var sedan länge känd. Konstruktören av den lampa Holm beskriver pressade in en funktion i en form utan hänsyn till den historiska erfarenheten.

Problemet är därför inte kunskapen, utan snarare varför den oändliga mängd information som omger människan inte studeras, tillämpas och bildar utgångspunkt för ny mänsklig aktivitet. Denna utredning kommer att svänga i tidsutrymmet mellan 1945 och 1973, men trots denna kraftiga begränsning kommer det att visa sig hur sällan historisk erfarenhet och analys av inträffade händelser kommer till användning för planering och utredningsverksamhet inom det studerade ämnesområdet.

Som exempel kan nämnas att den statliga saneringsutredningen 1971, visserligen nämner och kort redovisar några tidigare utförda utredningar, men man diskuterar inte dessa utredningars konkreta resultat och analyserar ej varför de ställda målen i de flesta fall ej nåddes. Ett annat exempel kan vara den statliga Servicekommittén från 1967, som först i sitt sjunde betänkande 1973, dvs fem år efter sitt första betänkande,

på några sidor gör en historisk tillbakablick och då nämner 50-talets motsvarighet; den bostadskollektiva kommittén. Man berör dock bara ett av dess fem betänkanden och varje typ av analys uteblir. Man bygger inte på något sätt vidare på den kunskap som finns förborgad i sambandet mellan den äldre utredningarna och samhället: orsaker-verkan, utebliven verkan.

Det kan knappast vara en tillfällighet att undanhålla den egna utredningen en sådan förnämlig kunskapskälla som att lära av en historisk parallell. Orsaker till denna brist på kontinuitet och motsvarande bristande historiska erfarenhet kommer att diskuteras vid flera tillfällen i utredningen. - Ty all kunskap är historisk. Kunskap är den erfarenhet människan har om det redan inträffade. Utan historisk erfarenhet ingen kunskap och ingen möjlighet att planera och bedöma framtida händelser.

Föreliggande utredning kommer i stor utsträckning att bygga på kritisk granskning av utförda utredningar och analyser. Vilket är en metod för kunskapsinsamling som i varje fall utgår från den givna och kritiserade kunskapen. Där målet är att föra användbar kunskap om samhället framåt: kritiken sätter in det äldre materialet i det aktuella sammanhanget, dels ger tidsperspektivet möjlighet till historisk bedömning av det kritiserade materialets tankar och analyser.

Men en kritisk granskning som utgår från samhällets förändringar innebär en studie om vad som skett och vad som sker samt kunskap om hur och varför förändringar inträffar. Det krävs kunskap om samhällets alla faktorer och hur dessa ömsesidigt påverkar och förändrar varandra. Hur dialogen - den dialektiska processen - sker mellan faktorer i samhället. Men som det sägs i programskrift 14 från Byggeforskningsrådet:

"Det påpekas ofta att egentligen beror alla storheter på alla andra. Den intressanta iakttagelsen är emellertid den omvända: Vissa storheter inverkar inte särskilt mycket, varför de kan försummas. Sannolikt kommer den typ av forskningsinsatser, som skär nya snitt i stora problemkomplex och klarlägger väsentliga orsakssammanhang att få stor betydelse för samhällsplaneringens utveckling."

140,
s21

Ett led i en sådan förenkling kan, som i denna utredning, vara att samhället studeras utan hänsyn till idéer, tyckande och religion som inte har sin grund i beskrivbara konkreta händelser. Att även om människans ord kan ha betydelse för samhället och dess utveckling, så kan ord betraktas som tomt prat, före det vi förvärvat oss om ordens konkreta innebörd, vilket inte alltid är detsamma som ordens lydelse.

Som exempel kan hämtas några exempel ur utredningen, där de politiska orden inte diskuterat underliggande

orsaker till föreslagna åtgärder på det sätt som utredningen gör. Dessa exempel kan också illustrera ett problem som kan uppkomma vid genomläsning av materialet; att den förda diskussionen ej känns klar och att den ej övertygar: Vänd på problemet och läs dess negation:

- Hade hyresregleringen motverkat marknadens och kapitalkoncentrationens utveckling hade den ej funnits.
- Hade sanering gynnat marknadens och kapitalkoncentrationens utveckling hade det i princip bara funnits moderna bostäder i Sverige i dag.
- Hade trafiksanering förhindrat marknadens och kapitalkoncentrationens utveckling hade sådan sanering knappast ens diskuterats, än mindre utförts.

Här framskymtar nu en orsak till varför historielöshet kan vara oportunt. Synpunkter och politiska ord som inte är logiska mot samhällets ekonomiska situation kommer i det historiska perspektivet att "avslöjas", och vad mer är: Dessa oekonomiska ord får, medvetet eller omedvetet, effekten att dölja hur samhället fungerar och utvecklas.

Ett andra led i förenklingen är att utgå från att samhället är en konstellation av mänskliga relationer och av mänskliga händelser. Att samhället är summan av människornas relationer, likaväl som människan och hennes relationer bildar samhället som helhet. Och där dessa förhållanden kan beskrivas som förhållanden mellan olika sociala grupperingar. Att dessa grupper går att beskriva utifrån hur levnadsmedlen produceras: en beskrivning av ett marknadsekonomiskt samhälle blir en beskrivning av marknadens parter samt hur marknaden formar och formas av samhällets materiella situation och de mänskliga relationerna.

I programskrift 14 från Byggeforskningsrådet skrivs:

"Vetenskapliga genombrott har i allmänhet skett genom de brutala förenklingarna snarare än genom komplicerade systembeskrivningar." (min kurs.TB)

140,
s21

Men det finns här inte någon anledning att göra några vetenskapliga genombrott: En logisk följd av de diskuterade förenklingarna samt av det praktiska arbetet med utredningen är, att den teoretiska modell och vetenskapliga metod som växt fram under arbetet, nära kommer att ansluta till den materialistiska dialektiska historieuppfattningen:

Att det är en dialektisk process, dvs en ömsesidig påverkan och dialog mellan alla samhällets faktorer, som tillsammans med en ständig kamp för livets materiella villkor, ger samhällslivet dess form och innehåll. Där de materiella villkoren tvingar olika sociala grupper samman till gemenskap för att hävda gruppens fysiska existens och situation.

Vi är nu framme vid pudelns kärna, ty med denna metod blir intresse-motsättningar klarlagda och forskningsresultat kan bli politiskt "brännbara". I en sammanfattning av programskrift 14 påpekas också att

"erfarenheten visar tydligt, att det är omöjligt att ge en sammanhållande beskrivning av hela detta breda fält som överensstämmer med allas föreställningsvärldar."

141

Men som den amerikanske sociologen Charles Wright Mills påpekar:

"den forskare som använder sin intellektuella kraft till att studera detaljer i småmiljöer lägger inte sitt arbete utanför sin tids politiska konflikter Han "accepterar" - åtminstone indirekt och i handling - samhällets ramar. Men ingen som stöder samhällsvetenskapens uppgifter i alla bemärkelser kan helt och hållet godta den strukturen. I själva verket är det hans uppgift att klarlägga strukturen och studera den i dess helhet."

77,
s 89,90

Mills konstaterar också att "samhällsvetenskapens uppgift är att studera historiska och biografiska problemställningar och att försöka finna de brännpunkter där dessa möts i samhällsstrukturen".

77,
s 158

Eller med orden ur programskrift 14 från Byggeforskningsrådet:

"Samhällsbyggandet är fullt av intressekonflikter" ... och "det krävs en nedbrytning av målbegreppet (välfärdsmålen) i fattbara och uppnåeliga delmål, varvid också intressekonflikter mellan olika grupper kan klarläggas."

140
s 57140,
s 18

Att dessa intresse-motsättningar och även kunskapsmotsättningar kommer till uttryck mellan läsaren av denna utredning, till utredningen, dess analys, resultat och därigenom till dess författare, går ej heller att bortse från. Det är i denna motsättning som utredningen leder till meningsfullt resultat, ty det är i motsättningarna kunskapen växer.

Men trots denna vetskap har av opportuna skäl grava avsteg gjorts från den materialistiska metoden. För det första utgår inte utredningen från produktionsförhållandena, dvs från produktionen och dess egendomsförhållanden. En väsentlig orsak till detta är att den helt övervägande litteraturen och diskussionen kring bostadsfrågor i Sverige inte utgår från produktionen, utan från förvaltande och ägande och bostäder.

För det andra utgår inte analyserna i utredningen från människans roll i produktionen, hennes samhälleliga roll i förhållande till produktionsmedlen eller hennes subjektiva möjligheter att påverka dessa förhållanden. Av opportuna skäl har således den materiella

uppdelningen av människor i klasser och skikt inte använts på andra ställen än där den citerade litteraturen direkt givit anledning till detta.

För det tredje har framför allt psykologiska och sociologiska diskussioner alltför ofta fått övertag över de materiella-ekonomiska, dvs de objektiva samhällsförhållandena. En metod som är bakvänd, ledna till oklarhet och som döljer de materiella orsakerna till det subjektiva, psykologiska och sociologiska.

Citat och litteratur

Utredningen arbetar mycket med citater. En orsak är att citaten säger det som ändå hade behövts beskrivas och bevisas i utredningen. Citaten säger det utredaren själv hade tänkt och kanske mer därtill, ty citaten gör materialet mer mångfacetterat: andra människor tänker och tycker i utredningen. Tankar och synpunkter som kan användas för nya kombinationer och nya logiska tankekedjor.

Det hade varit möjligt att välja många fler citat eller att arbeta helt utan citat. Men det kan vara väsentligt att påpeka att citaten samt litteraturförteckningen, som i huvudsak endast är en förteckning över varifrån citaten är hämtade, inte är en total beskrivning av den kunskap och erfarenhet som ligger till grund för denna utredning. Litteraturförteckning och citat finns tex inte för den kunskaps-teoretiska diskussionen eller för den ekonomiska teorin. Val av citat och av litteratur i referenslistan bygger inte på en positiv eller negativ värdering och är snarare en redovisning av en arbetsmetod.

Språkbruket i utredningen anknyter i största möjliga utsträckning till det "officiella", det vetenskapligt "normala", vilket även gäller de värderingar som framförs. Ordet "arbetskraft" används för att beskriva vissa människors ekonomiska roll; i första hand gäller ordet industriarbetare. Ordet "människa" användes normalt för att beskriva människan i största allmänhet, utan hänsyn till någon speciell roll i produktionen.

Marknaden, som den beskrivs och uppfattas i utredningen, är inte ett matematiskt beskrivbart förhållande mellan definierbara parter. Med marknadsekonomis utveckling kommer allt fler mänskliga relationer att uttryckas och formas som marknadsrelationer. Med begrepp som varor, arbetsdelning och bytesvärden blir samhället allt mer beskrivbart. "Marknaden" är därför summan av de mänskliga relationer som anpassats till marknadsekonomis logik och är följdaktligen lika mycket sociologi, psykologi, filosofi, antropologi som ekonomi.

Kursiveringar i utredningen är endast gjorda i originalet där så särskilt anges.

Kompletterande arbeten samt de medverkande

Utredningen har kontinuerligt diskuterats i en grupp bestående av Torbjörn Björkman som utredningsman, Göran Hellsten som ansvarig forskningsledare samt Ake Östin.

I samband med utredningen har AKVEM:s ombyggnadsgrupp utfört ett planeringschema som belyser handläggningsgången för ombyggnad av enstaka byggnader.

Vissa delutredningar och kompletterande arbeten finns tillgängliga i mindre upplaga på Statens råd för byggnadsforskning. Dessa är dels en detaljerad beskrivning av de tretton och tre områdena vilka redovisas i kapitlen D och F, dels ett exempel på servicekomplettering illustrerat med examensarbete om badhus, dels en beskrivning av ekonomiska orsakssammanhang och konsekvenser vid sanering.

Studie av de tretton områdena publiceras separat i Byggnadsforskningens Informationsblad B4:1974.

Under utredningens gång har kapitel F redovisats i följande tidningsartiklar:

Förändrade krav och sanering. Byggmästaren 4/1973.

Sanering och varudistribution. Arkitektur 5/1973.

Allsidigt urval inte alltid av godo.

Byggnadsindustrin 39/73.

SAMHÄLLELIG FÖRÄNDRING

De stora förändringar som inträffat i det svenska samhället efter 1945 är en följd av kapitalkoncentration till privata organisationer, företag och personer samt att den offentliga sektorn kraftigt har fått ökad andel av samhällsekonomin. Denna utveckling är intimt sammanlänkad med utveckling och förutsättningar för sanering och byggande. Att känna samhällets utveckling ger en möjlighet att se saneringens orsaker och funktion; att finna en bakgrund mot vilken sanering blir begriplig som en logisk följd av samhällshändelser.

För att begripa byggande och sanering krävs kunskap om den offentliga sektorn, ty byggande är bland de verksamheter i samhället som är mest offentligt reglerade och planerade. Att genom byggnadsverksamhet se den offentliga sektorns roll ger en allmän kunskap om hur privata företag, statliga och kommunala organ samt samhället i övrigt är varandras förutsättningar och bildar en dialektisk, komplex helhet. En avsikt med hela denna utredning är också att se hur lagstiftning och ekonomiska restriktioner påverkar och förändras med samhällets ekonomiska utveckling - där utredningen använder sanering och byggande som katalysator.

Utvecklingen från bondesamhälle till det industrialiserade samhället och motsvarande förändringar i sociala relationer är också väsentligt att känna. Däribland det föränderliga förhållandet mellan tjänstefolk/lönearbetare och bonden/företagaren till samhället: "En förskjutning (har) skett som innebär ett relativt sett minskat engagemang från företagens sida i fråga om tex bostadsförsörjning, yrkesutbildning och social omvårdnad", skriver den statliga samarbetsutredningen i ett betänkande från 1970.

30,
s32

Denna studie kommer således att omfatta hur utvecklingen av de privata företagen påverkar och samverkar med den offentliga sektorn; människornas allmänna situation och anpassning till förändringen; hur lagstiftning och reglerande offentlig verksamhet är en följd av denna utveckling och förändring.

Det offentliga och privata företagandet

Den förändrade skalan inom svensk ekonomi samt förändrade krav på arbetskraft, framtvingar och skapar nya förhållanden mellan de offentliga organisationerna och de privata företagen. Både av ekonomiska och politiska skäl växer nya typer av samarbete fram. I direktiven till den statliga samarbetsutredningen 1968 redovisar industriministern den officiella uppfattningen om denna utveckling:

30

"Ett begränsat antal affärsbanker, förvaltnings- och investmentsbolag har kommit att utöva ett allt starkare inflytande över näringslivet.

... Den ökande ekonomiska koncentrationen innebär... att ett fåtal personer, som av naturliga skäl huvudsakligen beaktar ägare- och företagsekonomiska aspekter, avgör inriktningen och omfattningen av näringslivets produktion och investeringar. Dessa utomordentligt viktiga avgöranden är således i allt väsentligt undantagna medinflytande från det allmännas sida trots den betydelse de har för både löntagarnas sysselsättning och samhällets egna investeringar och andra ekonomiska åtaganden.

Vid bedömningen av de förhållanden som här nämnts är det viktigt att erinra om en väsentlig förutsättning för det snabba ekonomiska framåtskridande som fört vårt land till en internationell tätposition, nämligen den positiva och förstående inställningen från de anställdas sida till näringslivets fortlöpande omvandling. Denna inställning har haft sin grund i övertygelsen att förändringar som motiveras främst av företagsekonomiska skäl, oftast också tillgodosett löntagarnas långsiktiga intresse. Det är angeläget att denna inställning kan bevaras ..... utvidgad trygghet ..... att sysselsättningstryggheten bevaras också under den framtida strukturomvandlingen att löntagarnas .. rättmätiga intressen blir fullt beaktade.

Utgångspunkten bör vara att söka få till stånd en sådan samordning av de olika medel som samhället förfogar över, att strukturomvandlingen av vårt näringsliv kan genomföras med all hänsyn till såväl de anställdas trygghet som till effektiviteten.

Samarbetsformer bör i första hand etableras med avseende på de ekonomiskt mest betydelsefulla företagen."

30

I utredningen där direktiven utvecklas konstateras:

"Det är knappast någon överdrift att hävda att verksamheten i ett antal storföretag även var för sig har ett avgörande inflytande på landets sysselsättning och export och därigenom på samhällets möjligheter att föra en aktiv trygghets- och reformpolitik.... På det regionala och lokala planet utanför storstäderna är det starka beroendet av ett eller ett par företag regel snarare än undantag. Det finns ett betydande antal orter och även delar av län vilka för sin utveckling är helt beroende av ett enda företag."

30,
s 32

"En följd av de ökade ambitionerna på det arbetsmarknadspolitiska området och den allt högre takten i strukturuomvandlingen, framför allt under senare delen av 1960-talet, är de allt starkare kraven på mer kontrollerade former för förändringarna i syfte att garantera den enskilde individens trygghet och ett effektivt utnyttjande av samhällskapitalet."

30,
s 30

För den fortsatta diskussionen och för kunskap om samhällsförändringen är det mycket väsentligt att ha klarhet i att det är de stora företagen, och i första hand exportindustrin, man intresserar sig för och är tvungen att ta hänsyn till. Skillnaden mellan de stora "monopol"-företagen och de mindre företagen är en följd av förändrade produktionsförhållanden och ett led i kapitalkoncentrationen. En förändring som blivit ett politiskt konfliktämne. I utredningen om företagsservice för de mindre och medelstora företagen skriver man 1972:

"under de senaste årens näringspolitiska debatt har de mindre och medelstora företagens situation kommit mer i förgrunden än tidigare ... dessa företag har speciella problem som direkt sammanhänger med företagsstorleken."

119,
s 9

Utredningen påpekar också:

"Det är samtidigt uppenbart att de senaste årens snabba och genomgripande förändringar inom näringslivet, vilket man av allt att döma får räkna med även fortsättningsvis, ställer de mindre företagen inför många och svåra problem. Dessa sammanhänger till viss del med generella näringsproblem, t.ex. kapitalförsörjning, rationalisering, marknadsbedömning ... missgynnade på kapitalmarknaden ... generationsväxlingar ... problematiskt beroendeförhållande (till större företag) ... företagsledning-, produktions- och marknadsföring."

119,
s 10

Att denna utveckling inte är tillfällig, utan ett resultat av en serie medvetna handlingar, kommer att redovisas längre fram i utredningen. Att denna utveckling även har ett samband med byggnadsverksamhet betygas av statsrådet Sköld som 1949 konstaterar:

"Det förtjänar slutligen påpekas, att byggnadsregleringen särskilt under de senaste åren använts för att påverka näringslivets utveckling i ... ett betydelsefullt avseende. Vid prövningen av ansökningar om byggnadstillstånd har sålunda viktiga industrier och då framför allt exportföretag gynnats på bekostnad av andra. Detta har gällt både i fråga om tillstånd för utbyggnad av industriföretagen och fördelningen av bostadsbyggnad mellan olika orter".

142,
s 11

Arbetskraftsbehov och bostadspolitik

De goda tiderna för svenskt företagande efter 1945 resulterade i stor efterfrågan på arbetskraft till den snabbt växande stor-industrin. De förändrade kraven på arbetskraftens lokalisering och medföljande krav på bostäder föranledde Bostadsstyrelsen att 1951 konstatera: "En väsentlig förklaringsgrund till den starka hushållsbildningen bland ogifta män under senare delen av 1940-talet torde vara den fulla sysselsättningen och den därmed sammanhängande flyttningen från landsbygd till tätorter". Vilket medförde att företagarna i ökad omfattning ställde bostäder till förfogande för de anställda, pga den skärpta konkurrensen om arbetskraften. 142, s 36

Bland statsmaktens väsentliga uppgifter blev och har alltmer blivit att tillgodose krav från "viktiga industrier och då framför allt exportföretag". De starka kraven på arbetskraft innebar ökad rörlighet samt kraftig urbanisering. Ty som koncentrationsutredningen 1970 påpekar: "Parallellt med ökningarna i anläggningkoncentration är det ... fördelaktigt att öka befolkningskoncentrationen (ökad urbanisering)". 142, s11

1949 års statliga investeringskommitté skriver att "den gynnsamma inverkan, som en ökning av bostadsbyggandet kan tänkas få på förutsättningarna för industriproduktionen, framstår klarast i sådana fall, där bostadstillskottets tillväxt möjliggör en inflyttning till industriorterna, vilket eljest inte kunnat komma till stånd. En gynnsam inverkan på industriproduktionen kan bara påräknas, i det fall en ökning av bostadstillskottet gör det möjligt att upprätta en bostadsreserv, varigenom förutsättningar skapas för en normal arbetskraftsrörlighet mellan industriorterna". 149, s423

Sammanhanget mellan arbetsmarknad och bostadsmarknad redovisas åter i finansdepartementets långtidsutredning 1965:

"En politik som stimulerar till rörlighet, antingen för arbetsställen eller arbetskraft, försvåras emellertid allvarligt av den bostadssituation som råder. Även med mycket stark prioritering av bostadsbyggandet torde det inte inom ramen för de resurser som står till förfogande under senare hälften av 1960-talet vara möjligt att på detta sätt åstadkomma en påtagligt större rörlighet på bostadsmarknaden. Vill man avlägsna den hämsko för en effektiv lokaliserings- och arbetsmarknadspolitik och den broms på produktivitetens utveckling som bostadsbrist och hyressplittring utgör, återstår att ompröva hela bostadspolitiken". 29, s68

Men "utan att angripa problemen från såväl efterfråge- som produktionssidan torde det knappast vara möjligt att inom överskådlig tid återställa balans på bostadsmarknaden. Det ankommer på de politiska instanserna att bedöma om förändringar i prissystemet bör tillgripas för att komma till rätta med bostadsbristen."

29,
s214

I finansdepartementets långtidsutredning 1970 konstateras att "när det gäller att förverkliga målen för den ekonomiska utvecklingen i Sverige är förhållandena utomlands av stor betydelse. I många avseenden utgör de i själva verket avgörande betingelser för vår egen utveckling". Att "starkt skärpta krav på effektivitet och produktivitet efter hand gör sig gällande", ty "de drivkrafter som framkallar strukturomvandlingen förutsätts i allt väsentligt kvarstå. Det svenska näringslivet kommer sålunda att vara utsatt för en fortsatt hård konkurrens utifrån".

24,
s30

24,
s48,49

"Strävandena att främja rörlighet och snabb anpassning hos arbetskraft och realkapital som hittills i så hög grad kännetecknat svensk ekonomisk politik skulle sålunda ha fortsatt stark betydelse. Möjligen skulle vid inriktningen av de olika arbetsmarknadspolitiska åtgärderna industrins arbetskraftsproblem behöva ges ökad vikt till följd av bytesbalanskraven."

24,
s49,50

Men urbaniseringsprocessen förändrar arbetskraftens rörlighet mellan olika orter. I en rapport till låginkomstutredningen redovisas att det är upp till dubbelt så vanligt att uppväxta i småorter bytt bostadsort, jämfört med de som är uppväxta i storstäder.

150,
s164

På 70-talet har urbaniseringsprocessen resulterat i att arbetskraften är tätortsbo och till största delen tillgänglig för industriell produktion i kapitalkoncentrationens skala och dess möjlighet till anpassning. Det blir nu mer "stordriftsfördelar" som bildar huvudfaktor i befolkningsomflyttningen. En omflyttning som medför "en utslagning av mindre och medelstora orter", enligt finansdepartementets långtidsutredning 1970.

24,
s170

En hyreshöjning i tätortens arbetskraftsbostäder genom att statsmakten lättar på hyresregleringen i en omfattning som är "godtagbar från samhällssynpunkt" (54§ hyreslagen) påverkar ej längre arbetskraftens rörlighet, då flyttning mellan olika bostäder endast blir mellan olika stadsbostäder.

En flyttning från landsbygd till stad har uppenbart haft ett övergångsmotstånd i de mycket högre bostadskostnaderna i staden. - I en rapport till låginkomstutredningen 1968 redovisas en genomsnittlig skillnad på 37%, till vilket måste läggas att de inflyttande oftast tvingas bosätta sig i det nya bostadsbeståndet, varigenom kostnadsskillnaden blir väsentligt högre.

48,
s69

Subventionering av boende med bostadsbidrag innebär ekonomisk hjälp till barnfamiljer i det nyproducerade bostadsbeståndet, vilket i sin tur innebär hjälp till inflyttande familjer till tätorten, och därigenom ett konstruktivt bidrag till urbanisering och kapitalkoncentration.

Hyresregleringen har dessutom skapat en obalans på hyresmarknaden med överefterfrågan och medföljande hög bostadsproduktion och motsvarande inflyttning till städerna. Att den stora efterfrågan på stadsbostäder kan ha minskat rörligheten inom och mellan städerna är i detta sammanhang av underordnad betydelse.

Hyressplittringen är dock fortfarande en negativ faktor ur arbetsmarknadssynpunkt. Men arbetsmarknadspolitikens utbyggnad har givit nya styrmedel, samtidigt som de allmännyttiga bostadsföretagen ger en viss garanti för "godtagbara bostadskostnader". De allmännyttiga bostadsföretagens stora bostadsbestånd ger även möjlighet till hyresutjämning inom detta bestånd. Inrikesministern påpekar 1966 att

"I hus som tillhör allmännyttiga bostadsföretag kan ... viss hyresutjämning tänkas ha ägt rum. Dessa företag bestämmer nämligen själva sina hyror efter förhandlingar med hyresgästernas organisationer. De har följaktligen större möjligheter än andra fastighetsägare att företa kostnadsutjämning inom sitt fastighetsbestånd."

7,
s86

Denna möjlighet till kostnadsutjämning föreslås 1972 att institutionaliseras genom att de allmännyttiga bostadsföretagens totala hyreskostnad fördelas efter bostadsstandarden. I en rekommendation från Hyresgästernas Riksförbund och SABO:s hyresmarknadskommitté skrives:

"Den totala hyrespotten för bostäder fördelas på de olika bostadsområdena efter dessas respektive hyres-sättningsfaktor och storlek ... Hyressättningsfaktorerna är i sin tur bestämd som summan av två tal, en ålderskomponent och en bostadsvärdeskomponent."

125,
s3

Men fördelningsmöjligheten gäller både kostnader för att bo, som för att inte bo. Inrikesministern konstaterar 1972, angående överproduktionen av hyreslägenheter:

"De tomma lägenheterna utgör i en del fall en svår belastning för bostadsföretagen och de boende. Inte minst gäller detta bostadsrättsföreningar, som inte har möjlighet att utjämna kostnaderna för de tomma lägenheterna mellan olika årgångar av produktionen."

122,
s15

Tillsammans skapar den nya situationen en möjlighet för inrikesministern att 1966 avisera höjda bostadskostnader:

"Det förefaller därför rimligt att räkna med att dessa kostnader, åtminstone inom vissa delar av bostadsbeståndet, kommer att öka mer än som motsvarar den allmänna prisutvecklingen."

7,
s192

En jämförelse mellan konsumentprisindex och bostadskostnadsindex visar att dessa ökar ungefär lika till och med 1964. Därefter och till november 1972 (senaste mätdata. TB) ökade konsumentprisindex, exklusive bostadsindex, med 34% och bostadsindex, exklusive bränsle och lyse, med 65%. En ökning som ej svarar mot byggnadskostnadsökningen. En stor del av förändringen kompenseras dock av en långsammare ökning för bränsle och lyse.

138
139
61,
s136

Under samma tid har den genomsnittliga lägenhetsytan i nyproducerade flerfamiljshus minskat med närmare 10%. De ökade kostnaderna för framför allt livsmedel och bostäder har medfört att marknaden för stora lägenheter i flerfamiljshus minskar. Att sanera för att bygga stora hyreslägenheter har därigenom fått minskad betydelse, vilket medför att modernisering troligen kan vinna terräng på totalsaneringens bekostnad.

7,
s244

Offentliga sektorns anpassning till arbetskraftsbehovet

Den ekonomiska förändringen och kravet på ny lokalisering av arbetskraften framtvingar förändringar av den offentliga sektorn. I en doktorsavhandling om folkpensioneringen i Sverige skriver Åke Elmér:

"Sedan gammalt har arbetsgivare ansetts ha skyldighet att ha hand om 'trotjänare' på ålderdomen. I 1833 års legostadga stadgas att 'husbonde ej må förskjuta det tjänstehjon, som oavbrutet hos honom troget och väl tjänat ifrån sitt trettionde år och till dess det för ålderdom kommit i den belägenhet, att ingen med dess tjänst kan vara belåten, utan drage husbonde försorg, att sådan berömvärd tjänstehjon till sin död ha skälig utkomst och skötsel, mot den betjäning det kan uträtta'. Legostadgan gäller anställda i jordbruk och husligt arbete, men enligt bestämmelser i 1864 års näringsfrihetsförordning skulle de nämnda förpliktelserna även gälla arbetsgivare inom industri, hantverk och handel, 'där icke genom träffad överenskommelse annorlunda bestämdes'.

Legostadgan upphävdes visserligen först 1926, men långt dessförinnan hade bestämmelserna om åldersförsörjning förlorat nämnvärd betydelse, bl.a på grund av arbetskraftens ökade rörlighet."

36,
s274

Den ekonomiskt frigjorda och nya typen av rörlig arbetskraft framtvingade ny organisation av den sociala omvårdnaden. Detta nya introducerades i

Sverige genom en motion av liberalen Adolf Hedin, vilken såg något allmängiltigt, i tid och rum, i den nya nödvändigheten, då han propagerar för olycksfalls- och ålderdomsförsäkring för arbetare 1884:

"Quentin, regeringsråd i Düsseldorf ... utlät sig 1849 att den säkraste garanti för ett reformatoriskt, icke revolutionärt framåtskridande skulle vinnas, därest man kunde göra det stora flertalet af arbetarebefolkningen solidariskt i upprätthållandet af den bestående statsorganismen, genom att åt detta flertal bereda tryggade anspråk på en ålderdomstatspension. ... Uppoffringar finge staten ej sky, när det gällde dess tillvaro!" - Hedin finner häri "något, som kan sägas vara taladt för alla land och alla tider."

37,
s 338

Vid diskussionen om offentliga sektorns tillväxt redovisar Rolf Zenker i boken "Svensk finanspolitik i teori och praktik" några av Erik Hööks förklaringar. Zenker skriver att

"de sociala utgifterna under längre period vuxit snabbare än de civila konsumtionsutgifterna innebär inte att exempelvis barn och åldringar fått sin levnadsstandard höjd i förhållande till den yrkesverksamma befolkningen - det väsentliga är i stället att en överflyttning av försäkringsskyddet skett från den privata sektorn, där det tidigare erbjöds inom storfamiljens eller byns ram, till den offentliga."

72,
s 94

Och att "Höök pekar på att betalningsfördelningen stimulerat överflyttning av vård från hemmen till sjukhus."

72,
s 95

Rolf Zenker konstaterar också att efter år 1958, då Hööks undersökningsperiod slutade, har "en viss fortsatt uppbyggnad av traditionella familjemönster med åtföljande försörjningsansvar ... ägt rum, delvis i samband med den fortsatta urbaniseringen."

72,
s 97

Arbetskraftsbehov och familjeförändring

Bland de uppgifter statsmakten har är att tillgodose "de ekonomiskt mest betydelsefulla företagens" krav på arbetskraft och den geografiska omlokalisering detta innebär. Den snabba kapitalkoncentrationsprocessen kräver och förutsätter en motsvarande snabb omflyttning av arbetskraft. En rörlighet som dessutom befrämjar och skapar många enskilda hushåll och små familjer.

30

I finansdepartementets långtidsutredning för åren 1966-1970 påpekas:

"Att söka påverka kvinnornas förvärvsfrekvens, som styrs både av dem själva, deras män och av arbetsgivarna, blir i Sveriges arbetskraftsläge allt viktigare," ty

29
s 257

"hela nettoökningen i arbetskraftsutbudet väntas bestå av kvinnor .... En branschmässig rörlighet underlättar givetvis denna anpassning. Men omflyttning av arbetskraft är tidskrävande. Det krävs också att en stor del av efterfrågan riktar sig direkt mot de gifta kvinnorna. Utan tvekan börjar rekryteringen till t.ex. industriföretag alltmer ske oberoende av kön. Speciella rekryteringsåtgärder riktade mot de gifta kvinnorna både från offentligt och privat håll får också allt större betydelse. Kraftiga åtgärder av detta slag kommer att krävas."

29
s 35-36

"Man kan tänka sig en ökad rörlighet av den gifta kvinnliga arbetskraften, dvs i praktiken en accelererad inflyttning till tätorterna. Redan nu lägger emellertid bostadssituationen hinder i vägen för omflyttning av arbetskraft från överskott- till underskottsområden.... Barntillsynsfrågan är här av central betydelse."

29,
s35

Man behöver uppenbart inte hänvisa till idéologiska synpunkter då man i dag, eller åtminstone i ljuset av efterkrigstidens högkonjunktur, kräver att män och kvinnor vid platsannonser skall behandlas lika. Att krav på kvinnlig jämställdhet med mannen reses. Idéer får näring och mening först då de materiella möjligheterna föreligger för dess genomförande. Människan ställer sig inte andra uppgifter än de hon har utsikter att förverkliga.

I dessa materiella villkor ligger också en förändring i social omvårdnad, familjesituation och levnadssätt. Faktorer som till stor del i dag inordnas under benämningen boendeservice. År 1967 tillsätter också inrikesministern en statlig kommitté för att studera:

Barntillsyn, åldrings- sjuk- och handikapps-service, fritidsservice, kulturdistribution, mathållning, bostadsvård, tvätt- och klädvård samt varudistribution och expeditiva tjänster.

11,
s 223-
-224

Och i statsverkspropositionen, år 1972, yttrar inrikesministern i samband med behandlingen av kommitténs arbete,

"att behovet av boendeservice i vid mening numera är allmänt erkänt. Detta bör enligt min mening ses som en naturlig följd av samhällsutvecklingen och den förändrade hushållsstrukturen. Både män och kvinnor förvärvsarbetar i allt större utsträckning utanför hemmet. En betydande del av de arbetsuppgifter som utföres i de tidigare familjehushållen är nu förlagda utanför hemmen. Småhushållens andel av det totala antalet hushåll ökar snabbt. Andelen en- och tvåpersoners hushåll överstiger i dag 50%. Behovet av sådan kontakt och gemenskap som förr fanns inom det stora hushållet får nu i stor utsträckning tillgodos ses på annat sätt. Boendeservice, i den vida mening som kommittén har beskrivit den, utgör därför ett angeläget behov för ett stort antal människor i vårt samhälle."

11,
s 251

De ökade kraven på vård i den offentliga sektorns regi är en följd av ständigt ökade krav på marknadsanpassning och rörlighet hos arbetskraften. Vilket får till följd att de enskilda människorna blir allt mindre ekonomiskt beroende av varandra. Lika lön för kvinnor och män bidrager till hushållssplittring och arbetskraftens marknadsanpassning.

Men det motsatta förhållandet är även giltigt: På samma sätt som samhällets utveckling kräver förändring i familjesituation och vård, på samma sätt är dessa förändringar ett led i möjligheten till samhällsförändringar.

De beskrivna förändringarna ger effekter på bostadsförsörjning, där "boendeservice" är ett led i arbetsdelningsprocessen och en funktionell uppdelning mellan producenter och samhället i övrigt. Att företagen blir allt mer renodlade produktionsapparater. Denna uppdelning kan också ses som ett logiskt resultat av en allt effektivare marknad, där arbetsdelning och varuhandel i allt högre grad omformar människans sätt att tänka och handla.

Men någon fördröjning följer utredningar och lagstiftning med i marknadens utveckling. År 1972 publiceras tre statliga utredningar som berör familjeförhållanden; av Barnstugeutredningen, Familjepolitiska kommittén samt av Familjelagsakkunniga, vilket föranleder Brita Nordström att benämna en kritisk skrift om dessa: "Skall familjen krossas?".

168

I direktiven till de familjelagsakkunniga yttrar justitieministern 1969:

"Det minskande ömsesidiga beroende mellan makarna som är en följd av nutida utbildnings-, arbetsmarknads- och socialpolitik måste resultera i att äktenskapets ekonomiska rättsverkningar begränsas i skilda hänseenden. ... Det finns ingen anledning att avstå från att använda lagstiftningen om äktenskapet och familjen som ett av flera instrument i reformsträvandena mot ett samhälle där varje vuxen individ kan ta ansvar för sig själv utan att vara beroende av anhöriga."

167,
s58

Och i lagrådsremissen tillägger statsrådet Lidbom att "synsättet har att göra bla med kvinnans förändrade ställning i samhället ... År 1964 hade 46,5% av de gifta kvinnorna i åldrarna 18-66 år förvärvsarbete och år 1973 hade andelen stigit till 58,5%."

168,
s32

Och i utredningen om familjestöd skrivs om änkepengsionen att "handlingslinjen för framtiden bör vara att gradvis reducera efterlevnadsskyddets omfattning när det gäller efterlevande vuxna. Samhällsutvecklingen och de ändrade familjemönstren leder till att skälen för att bibehålla änkepengsionen blir allt svagare i framtiden."

166,
s242

Vård av offentliga sektorn

Där omvårdnad helt överförts till den offentliga sektorn är kronisk vård, som sjuk- och åldringsvård. Ty den offentliga sektorn övertar funktioner i samhället som annars skulle störa utvecklingen mot en effektivare specialisering och varuhandel - mot en effektivare marknadsekonomi. Och i statsverkspropositionen från inrikesdepartementet 1972 redovisas arbetsmarknadsstyrelsens uppfattning:

"antalet arbetsvårdssökande har ökat mycket kraftigt under det senaste decenniet. År 1960 uppgick antalet sökande till c:a 31.000, år 1970 till c:a 95.000. Alla prognoser pekar på att behovet av arbetsvårdsinsatser kommer att fortsätta att öka. Arbetsplaceringen visar en klar förskjutning från den öppna marknaden till olika former av skyddat arbete. Detta beror inte enbart på ökade krav på arbetskraften från näringslivet utan också på att arbetsvården får ta emot ett allt större antal svårare handikappfall."

11,
s 69

I staden där marknaden är effektivast har också människans marknadsanpassning och den offentliga vården drivits längst. I en undersökning på uppdrag av Riksbyggen om de äldre som bostadskonsumenter redovisar Stig Fredriksson "social-strukturella olikheter mellan tätorter och glesbygd":

Att "icke gifta och kategorin övriga (av människor över 65 år, 1965) bodde 29% hos släktingar under det att motsvarande siffra för tätorten var 15%." Att "14% av glesbygdens alla äldre personer bor i privata hushåll, där barn eller annan släkting är bostadsföreståndare. I tätorter är siffran 7%."

59,
s16,17

I finansdepartementets långtidsutredning 1965 är man logisk mot utvecklingen då man konstaterar att "tendensen att de gamla i allt mindre utsträckning har tillgång till vård och tillsyn från sina anförvanter kan väntas fortsätta." Och att inom tex åldringsvården "måste på grund av befolkningsutvecklingen stora insatser göras för att inte en försämring av standarden skall ske för berörda grupper."

29,
s230

Men å andra sidan kan en fortskridande förbättring av åldringarnas bostadsförhållanden och allmänna levnadsnivå "väntas bidra till att underlätta den dagliga livsföringen och göra det möjligt för de gamla att längre reda sig utanför ålderdomshemmen."-"De äldres rent sociala kontakter, men också ... service, hjälp och trygghet", som Stig Fredriksson vill återskapa genom att återupprätta flergenerationshushållet, löses dock icke med bättre bostäder.

29,
s230

59,
s77

Kommentar om sanering

Ur saneringssynpunkt kan här nämnas att allt mindre familjesammansättningar gör att de äldre lägenheterna blir funktionellt mer användbara. Att sanera för att bygga större hyresbostäder blir ett allt mindre krav. Människans frigörelse från hushållsarbete är även en följd av den moderna teknologins utveckling. Hushållsmaskiner, kemiska preparat, hel- och halvfabrikat på mat är aktiva ingredienser i samhällsförändringen. Fabrikation och försäljning av allt mer färdig mat förutsätter dessutom ett breddat varusortiment i livsmedelsbutiken - som i sin tur förutsätter större butiker - vilket i sin tur ger förutsättningar för förändrad trafikapparat - vilket i sin tur påverkar saneringsmöjligheterna. (se även sid F 21-F28)

En förändring av butikstätheten underlättar genomförandet av trafiksanering. Men eftersom allt fler bostadshus med butiker i bottenvåningen förlorar dessa som hyresgäster, på grund av den allt glesare butiksstrukturen, försvårar eller fördröjer detta en ekonomisk sanering av dessa bostadshus. Många saneringar har möjliggjorts genom butiker i byggnaderna.

Vid sanering kan lokaler och utrymme för "boende-service" inrymmas i de bebyggda områdena. Nya lokaler behöver sällan uppföras då ett allt större antal övergivna butikslokaler finns till förfogande. Kraven på friytor kräver ej heller större stadsomvandling. Moderniseringsverksamhet, som diskuteras på sidor F13-18, har inte heller påverkats av parkeringskrav. Däremot blir trafiksanering en god hjälp för att skapa tryggare väg mellan bostad och den officiella servicen - åldringscentrat eller förskolan - till gagn för barn och gamla.

Den offentliga sektorn

Förändringar i förhållandet mellan företag och samhälle har ett uttryck i den offentliga sektorns expansion och funktion. Där en förklaring finns i den ökande specialiseringen-arbetsdelningen och varuhandeln, dvs i en allt effektivare och allt mer omfattande marknad. En jämförelse mellan likvärdiga länder visar också att denna sektors utveckling inte är speciell för Sverige, utan dess expansion är snarare en utvecklingsfas inom marknadsekonomin.

I ett kapitel i "Svensk finanspolitik i teori och praktik" beskriver Rolf Zenker de statliga och kommunala sektorernas utvidgning. Zenker konstaterar vid en jämförelse mellan Sverige och nio andra "industri-länder":

"den offentliga sektorn har vuxit exeptionellt snabbt i Sverige under åren 1950-1968. Både inkomster och utgifter utgör nu en större andel av nationalprodukten än i något annat av de jämförda länderna. I alla länder utom Japan har dock andelarna vuxit under perioden."

69,
s85

Den jämförelse mellan den offentliga sektorns tillväxt och de olika ländernas inkomst per invånare som Zenker utför, redovisas i diagram där "kurvornas lutning kan definieras som benägenheten att öka den offentliga sektorns andel av stigande nationalprodukt." Den svenska kurvan har i det närmaste samma lutning som de andra ländernas kurvor. Författaren konstaterar att de offentliga utgifternas större andelsökning i Sverige än i länder med liknande kurv lutning får därför hänföras till den svenska ekonomins snabba tillväxt under denna period.

Kurvorna visar att länderna Norge, Storbritannien, Holland, Västtyskland och Frankrike "hela tiden haft en större offentlig sektor än vad Sverige hade vid motsvarande inkomstnivå. Och till yttermera visso: extrapolerar man den hittillsvarande utvecklingen kommer den offentliga sektorns utgifter att vara större i förhållanden till BNP i många länder när de nått Sveriges nuvarande medelinkomst!"

69,
s 86-87

Zenker konstaterar också att "den s.k. anpassningspolitiken (främst arbetsfördelning, arbetsmarknadsutbildning och rörlighetsstimulanser) har blivit allt viktigare under sextiotalet och svarar nu för nästan en tredjedel av AMS utgifter. Insatser av detta slag har gjort det möjligt att hålla den industriella omstruktureringen på en hög nivå". Och "hade inte detta skyddsnet funnits är det svårt att tänka sig att man kunnat låta arbetskraftsavgivande näringar och landsändar kontrahera i samma takt".

69,
s 99

Till detta kommer att "en hög utbildningsnivå ökar rörligheten på arbetsmarknaden och är en förutsättning för snabb ekonomisk tillväxt".

Dessutom skulle "strukturrationaliseringen knappast ha kunnat nå samma omfattning om inte ett stort bostads- och samhällsbyggnadsprogram hade genomförts, särskilt under sextiotalet. Staten har fastställt ramarna för bostadsbyggandet och svarat för en stor del av finansieringen ..."

69,
s 98

Som avslutning konstaterar författaren att "den offentliga sektorns tillväxt i hög grad varit komplementär till utvecklingstendenser inom den privata sektorn, och det till stor del är missvisande

att se de båda sektorerna som konkurrenter om samma resursutrymme. Vi såg hur ansvaret för den sociala tryggheten flyttas över på den offentliga sektorn i takt med att det blivit svårare att lösa denna uppgift privat. Den allmänna ekonomiska tillväxten och omstruktureringen har gynnats genom samhällsbyggande och utbyggnad av kommunikationer, kraft, undervisning och arbetsmarknadspolitik. Lokaliseringspolitiken neutraliserar en del av den geografiska koncentrationsprocessen. Även utgiftsområden som inte tagits upp här kan ses som bidrag till den ekonomiska tillväxten eller som försök att neutralisera dess inte önskvärda biverkningar. Dit hör t.ex. barndaghem och sjukhus."

69,
s 99,
100

Hur den offentliga sektorn kompletterar det privata företaget i sanerings- och byggnadsverksamhet kan redovisas genom lagstiftningens utveckling. Expropriationslagstiftningen ger här den entydigaste beskrivningen, då den direkt redovisar ägandets förändringar. I bygglagstiftningen visas också denna förändring, om än dolt i tekniska beskrivningar.

Om bygglagstiftning

Inom byggnadsverksamheten är den pågående översynen av bygglagstiftningen ett exempel på en justering till förändring i makt och ägande. I direktiven till denna översyn konstaterar det föredragande statsrådet att stadsplaneinstitutets utformning i dag skapar

"svårigheter vid tillämpningen. Detta gäller särskilt med hänsyn till den moderna byggnadstekniken som ofta måste arbeta i stora enheter och är bunden av de snabbt föränderliga förutsättningarna som karakteriserar den industriella tekniken."

12

Men statsrådet nämner inte att de allt större enheterna och även den snabbt föränderliga tekniken förutsätter den snabbt ökande koncentrationen av kapital och motsvarande anpassning av den offentliga sektorn. Ty stora produktionsenheter kan inte förekomma utan motsvarande stor organisation. Med utgångspunkt från kapitalkoncentrationsprocessen hade direktiven blivit klarare. Statsrådet vill dock anpassa lagen till den nya ekonomiska skalan. Han konstaterar att betydande fördelar skulle vinnas med ett enklare planinstitut, kommunalplan, som främst torde behövas när det gäller större exploaterings-, sanerings- och fritidsområden.

Detta planinstitut skall endast ange "kommunens krav på planstandard och gestaltning på sådant sätt att den byggande redan i detta läge kan påbörja projekteringen." Och att "de som har ansvaret för bebyggelsens projektering i högre grad än som nu ofta är fallet får möjlighet att delta i detaljplanens utformning."

Men i direktiven anges också att

"lagstiftningens modernisering och anpassning till ändrade sociala, ekonomiska och produktionstekniska förutsättningar får inte stanna vid att bringa föreskrifterna i samklang med dagens praktiska problem." Ty "utvecklingen går nu mycket snabbt" och "för att möta denna utveckling måste den översiktliga planläggningen få en starkare ställning än den har för närvarande ... Härigenom accentueras kommunernas ansvar för samhällsbyggandet och den lokala miljöutformningen. Samtidigt kan förfarandet i detaljplaneärenden förenklas och utformas så att den moderna byggnadsteknikens möjligheter bättre kan tillvaratas."

12

Bygglagstiftning och dess direktiv ger möjlighet att dölja orsaker till samhällets förändringar med ord om teknikens utveckling. En motsvarande möjlighet finns dock ej vid expropriationslagstiftning - en lagstiftning som redovisar att samhällets förändringar är starkt knutna till ägandets och maktens förändring.

Om expropriationslagstiftning

Expropriationslagstiftningens utveckling är en redovisning av den maktkamp och maktförskjutning som ständigt pågår mellan olika samhällseliga skikt och klasser. En kamp som kan illustreras med ett irriterat yttrande av en av efterkrigstidens finansministrar, till en kverulantisk LO-ekonom, registrerat av Gösta Rehn:

"Du tror väl inte jag är så dum så jag tror att vi driver en riktig politik; jag får nöja mig med vad riksdagen törs gå med på."

111,
s 76

Som kommer att framgå av expropriationslagstiftningens utveckling innefattar detta "törs" en omskrivning av ägandets maktförskjutning.

Vid behandlingen av expropriationsutredningens betänkanden från 1969, konstaterar statsrådet 1971 att "det enligt utredningen är önskvärt att bestämmelserna om expropriationsrätt över lag ges en mera generell avfattning än f.n. Den dynamik som präglar utvecklingen inom samhällsbyggandet medför att bestämmelser som tar sikte på vissa noggrant angivna situationer ganska snart kan komma att framstå som otillräckliga eller rent av föråldrade".

14,
s 30

Men de befintliga begränsningarna i lagen har tillkommit som en följd av ett ägo- och maktförhållande i samhället - vilket man ej redovisar. Trots denna "glömska" blir de bestämmelser regeringen föreslår även denna gång en följd av den aktuella ägo-maktsituationen, vilket redovisas tydligt i lagens behandling och dess remissyttranden.

Enligt statsrådet ställer urbaniseringsprocessen "självfallet stora krav på utbyggnad av nya samhällen och ombyggnad av äldre tätortsområden". Med den följd att "den kommunala planeringen och markberedskapen måste byggas ut och förstärkas. Detta förutsätter, att mark står till förfogande för ändamålet, på rätt plats och vid planerade tidpunkter". Men den urbana utvecklingen ger "möjligheter till spekulations- och realisationsvinster för enskilda markägare. Det råder allmän enighet om att detta inte är tillfredsställande." 14, s152

Men denna allmänna enighet, som här gällde markvärdestegringsexpropriation vilken bedöms "sakna nämnvärd självständig betydelse", bedöms och utdöms dock bland annat av näringslivets byggnadsdelegation. 14, s55

I debatten diskuteras den enskildes rätt i förhållande till samhället, vilket i detta fall får tolkas som småägarnas - de små kapitalens - rätt och makt i förhållande till de stora kapitalkoncentrationerna. Fortfarande i 1931 års stadsplanelag kunde markägaren "nämligen fria sig från expropriationsanspråk genom att åtaga sig att betala skäligt bidrag." 31, s94

Denna möjlighet upphör 1953 men återuppstår i byggnadslagens fd §44a, lex Gamla stan. Orsaken till detta är troligen att det här inte rör sig om bebyggelse som har väsentligt intresse för den ekonomiska utvecklingen. Enligt denna saneringslag skulle "skälig hänsyn tagas till markägarens önskemål."

Remisserna till expropriationsutredningen samt utredningens ledamöter tar tydligt parti för olika ägo-grupperns intressen. Statsrådet anför 1971 att "utredningens förslag inte är enhälligt. En av ledamöterna motsätter sig helt att expropriationsrätten för tätbebyggelseändamål utvidgas. Ytterligare två ledamöter avstyrker den särskilda regeln om tomträtts-expropriation. De anser den onödig från samhällsbyggnadssynpunkt och betänkligt av hänsyn till rättssäkerheten." 14, s157

Statsrådet konstaterar att "de föreslagna reglerna har fått ett blandat mottagande vid remissbehandlingen. De remissinstanser som företräder kommunala intressen och planintressen är i allmänhet positivt inställda, men somliga av dem anser att förslaget inte går tillräckligt långt, Från andra håll kritiserar förslaget som alltför ingripande och som betänkligt från rättssäkerhetssynpunkt." 14, s 157

"Fastighetsägareförbundet ifrågasätter om någon större skillnad föreligger mellan utredningens förslag och det "radikala grepp" utredningen avvisar, nämligen att ersätta alla detaljbestämmelser med en

generalklausul om att expropriation får ske så snart ändamålet tjänar "allmänt gagn." 14,
s 38

"Förslaget avstyrks helt av Domänverket, Näringslivets byggnadsdelegation och Advokatsamfundet." 14,
s 37

En av reservanterna erinrar om "ett i utredningens direktiv åberopat riksdagsuttalande från år 1949, där riksdagen understryker vikten av att en lagstiftning vilken så djupt som expropriationslagstiftningen griper in i den enskildes rättsfär utformas med största möjliga precision". Han anser också att majoriteten i utredningen "underskattar den enskilda initiativkraften och förmågan". 14,
s 35

"Enligt Advokatsamfundets uppfattning går de föreslagna reglerna om expropriation för tätbebyggelse långt utöver gränserna för vad som bör kunna motivera expropriation. De kan därför med hänsyn till rättssäkerheten inte godtas". 14,
s 39

Statsrådets uppfattning är dock att "kommunerna bör ha företrädesrätt till mark som behövs för samhällsbyggnadsändamål. Av denna allmänna princip följer att markägarens förhållanden inte kan få tillmätas någon avgörande vikt i sammanhanget. Även om denne är beredd att själv exploatera marken på avsett sätt bör alltså kommunen ges tillstånd till expropriation". 14,
s 159

Och år 1971 "törs" riksdagen gå med på att ändra expropriationslagen till att ge "kommunen möjlighet att förfoga över mark som med hänsyn till den framtida utvecklingen kräves för tätbebyggelse." Den tidigare formuleringen var "att säkerställa att mark på skäliga villkor är tillgänglig..." 5

Man "törs" också komplettera lagen med att som orsak till expropriation räcker "om det till främjande av planmässigt byggnadsskick eller av annan därmed jämförlig orsak är angeläget att kommunen får rådighet över marken". Denna paragraf ersätter byggnadslagens 44 § (och 44a §), där kravet var "den allmänna samfärdseln eller kravet på ändamålsenlig bebyggelse" som är "i behov av genomgripande ombyggnad" och "kan denna icke lämpligen ske annorledes än i ett sammanhang". 5

Vid kulturhistorisk bebyggelse utgår kravet på markägarens medverkan. Därmed är i expropriationshänseende markägaren utan all talan om inte "konungen prövar det nödigt." Den offentliga sektorns makt har stärkts. Men som vi tidigare visat fungerar denna ofta funktionellt som en del av de stora kapitalkoncentrationerna. Där motivet då är "samhällets bästa", stordriftsfördelar och så "att ett snabbt ekonomiskt framåtskridande

främjas". Den nya lagen är en formell bekräftelse på en ny maktförskjutning. Men en maktförskjutning pågår ständigt; nästa varv genom lagstiftningsapparaten kommer under denna utrednings gång:

Lagrådsremissen den 11 augusti 1972

I den expropriationslag som är avsedd att träda i kraft i januari 1973, redovisas ytterligare ett förändrat maktförhållande mellan olika samhällsliga grupper. I remiss till lagrådet den 11 augusti 1972 redovisas det nya förslaget, där den föreslagna nya lagens 2 kap. 4§ lyder:

"Expropriation får ske för att bereda utrymme åt näringsverksamhet eller anläggning därför av större betydelse för riket eller orten eller för viss befolkningsgrupp ..."

46,
s 328

En sådan allmän expropriationsrätt för näringsverksamhet är ny i svensk lag. Det kan därför vara av intresse att se vad som är orsak till denna förändring.

I statsrådets föredragning sägs att "den samhällsutveckling som vi f.n. upplever ställer stora krav på att mark skall finnas tillgänglig bl.a. för industrietablering..." Statsrådet påpekar också att "till följd av den allmänna industriella utvecklingen uppstår inte sällan önskemål om nylokalisering av företag som också för med sig behov av att kunna ta mark i anspråk. Det är en viktig uppgift för samhället att bedriva den fysiska planeringen så att befogade anspråk på mark kan tillgodoses."

46,
s 144

46,
s 144-
-145

"Det är emellertid inte tillräckligt att mark använs för viss användning. Samhället måste också svara för att den mark som behövs för olika angelägna ändamål faktiskt får tas i anspråk på skäliga villkor och vid lämplig tid."

46,
s 145

Att det inte torde vara ovanligt att "en orsts eller bygds liv kretsar kring en industri", är en av orsakerna till att även statsrådet "anser att möjlighet till expropriation bör föreligga som en sista utväg att lösa näringslivets markbehov."

46,
s171

Det är denna nya fas i utvecklingen som ger möjlighet till denna nya expropriationsrätt. Vid genomgången av expropriationsutredningen redovisar man utredningens syn:

"Alla utövare av näringsverksamhet inom landet kan dock inte utrustas med expropriationsbefogenhet ... I vart fall borde några beaktansvärda problem inte behöva uppkomma för hantverk, småindustri och andra

företag av liknande omfattning. De verkliga problemen uppkommer enligt utredningens mening närmast när fråga är om ett något större företag som expanderar och som därför behöver ökat utrymme."

46,
s 52

En anknytning till direktiven till samarbetsutredningen ger en klarare bild. I dessa sägs som redan nämnts att "den ökande ekonomiska koncentrationen innebär ... att ett fåtal personer, som av naturliga skäl huvudsakligen beaktar ägare- och företagsekonomiska aspekter, avgör inriktningen och omfattningen av näringslivets produktion och investeringar..." Därför bör en utgångspunkt vara "att söka få till stånd en sådan samordning av de olika medel som samhället förfogar över, att strukturomvandlingen av vårt näringsliv kan genomföras med all hänsyn såväl till de anställdas trygghet som till effektiviteten."

30

De företag samarbetsutredningen åsyftar och de vilka som nu skall ges expropriationsrätt är av samma stora ekonomiska skala och spela liknande ekonomiska roller i samhället. Expropriationslagens nya form ger således expropriationsrätt åt "det fåtal personer som av naturliga skäl huvudsakligen beaktar ägare- och företagsekonomiska aspekter", eftersom detta ofta bedöms gynna effektivitet, strukturomvandling samt anställdas trygghet.- Det finns ju "ett betydande antal orter och även delar av län vilka för sin utveckling är helt beroende av ett enda företag".

30

30,
s32

Men expropriation är överföring av ägande och makt genom ägande. Ett led i kapitalkoncentrationen. Expropriationslagen utvisar den maktfördelning som finns i samhället. Hur stark den starke och hur svag den svage är. Det stora kapitalets dominans över det mindre. Den föränderliga expropriationslagen visar ägandet och maktens ständiga förändring. Där lagen är en formell registrering av denna ekonomiska utveckling.

Kapitalstyrning och offentlig sektor

Det ständigt återkommande ekonomiska problemet under efterkrigstiden för statsmakten har varit hur exportindustrin och de stora kapitalkoncentrationerna skall kunna fungera effektivare och blir större och starkare. Problemet har varit att kunna lösgöra tillräckligt stora resurser för detta ändamål. För statsmakt och regering blev de stora kapitalkoncentrationernas utveckling med nödvändighet liktydigt med ekonomisk utveckling. Några citat och kort beskrivning belyser:

År 1945 skriver kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering, där Gunnar Myrdal var ordförande:

"Endast om exporten håller jämna steg med de mot tillväxten av vår nationalinkomst svarande behoven av importerade varor, kunna vi behålla vår rörelsefrihet i fråga om konjunktur- och sysselsättningspolitiken utan långt gående importbegränsningar med en därmed svarande försämring av vårt folks försörjning och ekonomiska standard som följd. Endast vid en sådan gynnsam exportutveckling kan den fulla sysselsättningens politik förverkligas utan en tendens till autarki (självförsörjning, TB), som verkar bromsande på det ekonomiska framåtskridandet." 102, s7

I 1955 års långtidsutredning från finansdepartementet är huvudtemat den bestående svåra bristen på sparande. Och i en promemoria med förslag om fondförvaltning mm i samband med en utbyggd pensionering (ATP) konstaterades 1958 att höga krav kommer att ställas på "sambandsmedlemmarnas sparvilja och sparförmåga likaväl som på statsmakternas vilja och förmåga att på olika vägar framtvunga ett tillräckligt sparande." 103, s14

År 1965 skriver chefen för finansdepartementet:

"Otvivelaktigt är det av strategisk betydelse för den framtida produktionsutvecklingen att utrymme bereds för en stegring av industrins investeringar och att strävandena inriktas på att även för den senare hälften av 1960-talet göra en fortsatt uppgång mot en högre industriell investeringsnivå möjlig." 29, s48

År 1970 skriver man på finansdepartementet, i "Svensk ekonomi 1971-1975", att

"ur bytesbalanssynpunkt är en starkt tillbakahållen stegring av privat konsumtion önskvärd." 24, s52

Fd chefen för konjunkturinstitutet, Erik Lundberg, sammanfattar:

"På vilka vägar kan finanspolitiken (i vidaste mening) sägas ha främjat tillväxten i BNP-termer? Det allmänaste svaret ligger väl i en hänvisning till framgången att öka totala investeringskvoten och reducera andelen som gått till privat konsumtion. Vi har rekord bland OECD-länderna i konsten att successivt bringa ner privata konsumtionsandelen - från 2/3 vid slutet av 40-talet till drygt 50% vid början av 70-talet." 69, s379

I ljuset av ovan beskrivna problem blir tex både hyresreglering och icke-vinstdrivande bostadsföretag förklarbara. Det ger även en förklaring till den återhållna kvottilldelningen av billiga pengar till ombyggnad och en förklaring till att en subventionering av fastighetsägare med sanering i stor skala ej kom till stånd. Ty "ända sedan början av 1950-talet har riksbanken genom överenskommelser eller direktiv sett till att en dominerande del av tillgängliga resurser placerats i prioriterade lån ... Återstoden får placeras fritt. Det är inom denna sektor som flertalet ombyggnadsprojekt får söka tillfredsställa sina behov. Där råder emellertid stor konkurrens." 104, s27

Fd statsminister Tage Erlander sammanfattar egentligen hela situationen efter 1945 då han, angående åren 1946-47, i en intervjuv utträdde:

"Vi var då helt enkelt tvungna att konstatera att vi inte hade råd, pengarna räckte inte till både bostäder och industri. Åtstramningarna (i bostadsbyggande) framtvingades av att vi måste försöka rädda våra övriga välfärdspolitik genom att med alla till buds stående medel åstadkomma en jämvikt i ekonomin. Det kändes bittert för många."

105,
s13

Ekonomisk koncentration och offentlig sektor

Kapitalkoncentration, den offentliga sektorns tillväxt samt den ökande specialiseringen har flera samverkande orsaker. Däribland kan nämnas:

- Arbetsdelning och specialisering är förutsättning för allt varubyte samt för utveckling av alla ekonomiers produktiva resurser. Handeln är grunden i marknadsekonomin funktionssätt. En utveckling av marknadsekonomin är en ständig utveckling och ökning av handeln och den samhälleliga arbetsdelningen.

(Lågkonjunktur och överproduktionskriser medför ett tillfälligt uppstannande eller en tillbakagång i handelns utveckling. En utveckling som resulterar i att städer, som huvudorter för handel med varor och arbetskraft, ej ökar i storlek. Dessutom minskar kraven på specialiserad arbetskraft, med tex mindre antal elever i högre skolor som följd.)

-Arbetsdelningen medför en förändrad familjebildning med allt mindre familjemedlemmar, i samma grad som kraven på företagsanpassad rörlig arbetskraft ökar. En arbetsdelning som även kommer att bli en del av människans medvetande och uppfattas såsom normalt. I en rapport till låginkomstutredningen om svenska folkets uppväxtförhållanden registreras att

"ju äldre man är desto fler syskon har man ... Ju mindre urbaniserad uppväxtorten var, desto fler syskon har man."

150,
s7

"Andelen utan syskon är 5% i den äldsta gruppen (födda 1892-1918) och 13% i den yngsta (födda 1939-53). Andel med sex syskon eller fler är 39% i den äldsta och 4% i den yngsta."

150,
s29

- En utveckling inom marknadsekonomin är en ständigt pågående koncentration av kapital. I koncentrationsutredningen 1968 redovisas en etapp i denna utveckling:

"de 200 privata storföretagen med industriell verksamhet svarade år 1963 för 49 procent av industrins sysselsättning och för 52 procent av industrins förädlingsvärde".

112,
s 14

Till detta kommer motsvarande ägokoncentration:

"tre fjärdedelar av aktiekapitalet innehas av de 10-11 procent största aktieägarna."

"hälften av aktiekapitalet innehas av de en procent största aktieägarna."

"en fjärdedel av kapitalet innehas av de en promille största aktieägarna." 112,
s18

Koncentrationsutredningen ger dock ingen uppgift om hur många människor som är aktieägare. Denna typ av redovisning är tunn, men det finns en sådan i 1950 års folkräkning. Aktieägandet har sedan dess blivit mer spritt, men detta har troligen som följd att makten genom aktieäggande ytterligare koncentrerats. Ur folkräkningen kan man utläsa:

"en relativt liten grupp - 2,8 procent av befolkningen - ägde samtliga av privata personers innehavda aktier i svenska aktiebolag...Majoriteten av aktieägarna har relativt små aktieinnehav. Huvudparten av aktierna eller två tredjedelar av hela aktievärdet innehas av en minoritetsgrupp omfattande inte mer än 0,2 procent av hela befolkningen .... Sammanlagt 4,074 personer med över 1/2 miljon i tillgångar äger 43,6 procent och 835 miljonärer 23,3 procent av hela aktievärdet." 135,
s199

Denna monopolisering av ekonomisk makt och varuproduktion har vuxit parallellt med en ökning av marknaden utanför Sveriges gränser. Sveriges ekonomiska utveckling har därvid i utomordentligt hög grad blivit knuten till den internationella handeln. Statsministerns yttrande i samband med behandlingen av "riksplanen" är logiskt mot den pågående ekonomiska utvecklingen:

"Fortsatt produktivitetsökning inom industrin är också både nödvändig och önskvärd. Nödvändig, därför att vi för att bevara den välfärd vi uppnått är helt beroende av att våra företag kan hävda sig i den internationella konkurrensen." Men på vilket sätt denna utveckling är önskvärd blir uppenbart ointressant då den ju bedöms som nödvändig. Finansministern konstaterar likaså att 113,
s 6

"med någon liten överdrift kanske jag vågar säga att Sverige har sina multinationella intressen på industrisidan. Det är de stora företagen inom svensk industri som vi har att bygga på när det gäller standardutvecklingen för framtiden." 131,
s 41

Ty

"vad som är bra för näringslivet är faktiskt bra för folket." 131,
s47

Denna uppfattning och utveckling har givit exportindustrin en dominerande maktställning inom svensk ekonomi. En makt som statmakten med nödvändighet måste ta hänsyn till. Lika väl som exportindustrins ekonomiska makt bidragit till att ge den dess ställning som huvudkraft i Sveriges produktiva utveckling. Men en makt som bland annat hårt drabbat småägare av alla sorter.

- Den monopolistiske producenten har mer långsiktiga krav och möjligheter för att planera sin existens - jämfört med det lilla företaget - och ställer motsvarande krav på den officiella organisationen. Dessutom kommer en konsekvens i detta avseende att upplevas som riktigt, ty människans tankar tvingas ständigt i överensstämmelse med produktionsförhållandena.

- Den ekonomiska förändringen har i allt högre grad påverkat de officiella organisationerna till att bli organ för att tillgodose de stora kapitalkoncentrationernas - speicellt exportindustrins - behov av kapital och arbetskraft samt en funktionell ram i form av transportorganisation och byggnader. Den offentliga sektorn har att sörja för arbetskraftens utbildning, sjukvård, åldringsvård, barnavård och fritid.

Den offentliga sektorns roll kan sammanfattat sägas vara att sörja för att arbetskraft finns på rätt plats, vid rätt tid, med rätt utrustning (utbildning).

Eller som statsrådet motiverar den kommunala markberedskapens utbyggnad, vilket förutsätter att mark står till förfogande "på rätt plats och vid planerade tidpunkter".

14,
s152

Och i utbildningsrapporten till låginkomstutredningen kommenteras utbildningens mål:

"att skapa balans mellan efterfrågan och utbud på arbetskraft med olika typer av utbildning."

49,
s17

Kommentar om sanering och byggnade

Detta kapitel kan ge slutsatsen att väsentlig kunskap om bostadspolitikens orsak och verkan står att finna i de stora företagens krav på arbetskraft och i kampen om samhällets ekonomiska tillgångar. Att utgå från arbetskraftsmarknaden vid studier av bostadspolitikern klargör bostadens roll i samhällsekonomin. Det visar hur byggande och bostadspolitik ingår i ett logiskt totalt system av samhällshändelser.

Det visar att det finns en väsentlig och funktionell skillnad mellan nyproduktion av bostäder och sanering: I det befintliga saneringsmogna flerfamiljshusbeståndet finns arbetskraften redan inom räckhåll för industrins behov. I saneringsproposition nr 21, 1973, redovisar också inrikesministerna att:

"Avvecklingen av det sämsta flerfamiljshusbeståndet ... sker betydligt långsammare än annan bostads-sanering."

78,
s73

Ty saneringsönskemål kommer i konflikt med företagens kapitalbehov, arbetskraftbehov och med de resurser som erfordras för att tillgodose dessa behov: urbanisering, utbildning, vård mm. Sanering medför dessutom en högre hyresnivå, vilket ej heller är till exportindustrins fromma.

DEN BOSTADSPOLITISKA BAKGRUNDEN

I detta kapitel görs endast en inventering av politiska ambitioner, som dessa redovisas i bostadspolitiska yttranden i propositioner och direktiv till utredningar under 1960-70-talen. I direktiven till boendeutredningen 1970 erinrar inrikesministern om de bostadspolitiska program som under senare tid har lagts fram av HSB, Riksbyggen, Hyresgästernas Riksförbund samt Svenska Byggnadsarbetareförbundet. Det kan därför vara rimligt att även ta med dessa program i denna genomgång. 13

Detta kapitel kommer i huvudsak bilda en bakgrund till utredningen. De frågor som här ställs och diskuteras kommer att behandlas på olika sätt i utredningen, för att i kapitlen G och H ställa dessa politiska ambitioner mot den verklighet utredningen redovisar.

Bostaden

Kungl. Maj:ts proposition nr 100 år 1967 är, vid sidan av bostadssociåla utredningens betänkanden från 1945 och 1947, ett politiska program som ofta hänvisas till i bostadspolitiska sammanhang. Det centrala citerade stycket lyder:

"Syftet med samhällets bostadspolitiska åtgärder är att främja en god bostadsförsörjning. Det allmännas engagemang i denna uppgift motiveras av bostadens grundläggande betydelse för familjelivet, individens hälsa och arbetsförmåga, vila och rekreation. Samhällets mål för bostadsförsörjningen bör vara att hela befolkningen skall beredas sunda, rymliga, välplanerade och ändamålsenligt utrustade bostäder av god kvalitet till skäligen kostnader."

8,
s172

Inrikesministern tillägger att detta mål endast kan formuleras i allmänna ordalag. Texten är också mycket allmängiltig: "samhällets mål ... bör vara"; vilket innebär att man här varken tar ställning till när, hur eller om detta mål skall uppnås.

I direktiven till bostadsbyggnadsutredningen år 1959 konstaterar socialministern dock att samhället har "uppgiften att erbjuda alla hushåll en god och tillräckligt rymlig bostad". Och i direktiven till boendeutredningen år 1970 skriver inrikesministern att "alla människor skall ha tillgång till en sund, rymlig, välplanerad och ändamålsenligt utrustad bostad till rimligt pris".

20,
s 64

13

Men när varje människa skall få denna tillgång och hur den skall vara beskaffad ges inget besked om. 1968 års saneringsutredning löste detta genom att

föreslå att alla lägenheter inom tio år skulle ha i det närmaste modern standard. "Om åtgärder inte vidtas, finns det påtagliga risker för en förslumning", påstås i direktiven till utredningen. 114

I de fyra organisationernas bostadspolitiska program föranleder själva bostaden få kommentarer. Man är uppenbart nöjd med den nybyggnadsstandard som förekommer. Bostad med omgivningar - boendemiljön - har däremot stort utrymme i dessa program.

Bostadsmiljön

I direktiven till bostadsbyggnadsutredningen 1959 påpekas att "frågan om önskvärda förändringar i bostadsmiljön får särskild tyngd, därest det antages att i framtiden en omfattande sanering av äldre bebyggelse kommer till stånd". I direktiven till bygglagutredningen konstaterar man att "miljön har stor betydelse för den enskilde människan. Vi formar själva vår miljö, men formas också av den", och i boendeutredningens direktiv påpekas att "det ställs allt starkare krav på en god närmiljö". 20, s65 12 13

I direktiven till bygglagutredningen anses miljön ej enbart fysiskt påverka människans sätt att leva. Hur människan psykiskt påverkas av miljön eller vad ordet "miljö" omfattar redovisas dock ej. De fyra organisationerna ger en klarare bild hur man tänker sig miljöns psykisk-fysiska påverkan på människan.

Hyresgästernas Riksförbund konstaterar att "miljön är allt som omger oss" och att "miljön formas av människor, men den formar också människorna". Och att "Bostaden och bostadsområdets utformning är faktorer som påverkar den enskildes trygghet". Men "Upplevelsen av bostadsområdet påverkas inte bara av trygghetskänslan, utan också av de möjligheter individer och hushåll har att realisera de idealbilder för den livsföring man har". Men "den bristande överensstämmelsen mellan människors idealbilder och det liv de faktiskt lever skapar sociala konflikter ... alkoholism ... självmord". 43, s 5 43, s29

Bostadsmiljön har flera möjligheter att påverka människan, ty "för förverkligandet av de grundläggande värderingar vårt samhälle bygger på, är bostaden och bostadsområdet av utomordentlig betydelse". "Boendemiljön spelar en betydande roll för individens möjligheter att uppfylla samhällets krav, men också för att skapa valfrihet åt individen samt ekonomisk och social utjämning mellan individerna." 43, s34

Byggnadsarbetareförbundet kompletterar med att påstå att "det torde finnas få faktorer i en människas liv, som så ingripande påverkar hennes möjligheter

att utvecklas, som den miljö hon växer upp och verkar i. I detta miljöbegrepp ingår som ett väsentligt inslag den fysiska miljön". "Bostaden och bostadsmiljön påverkar individernas hela livssituation, alltså även möjligheterna till personlig utveckling efter anlag och förutsättningar".

45,
s 123
44,
s 4.3

Men miljön har "inte enbart betydelse för människans utveckling som individ. Den har även ett avgörande inflytande över hur relationerna mellan människor skall gestalta sig. Den kan förstärka människors individualistiska drag, eller den kan tjäna gemenskap. Den kan verka emot utjämning och jämlikhet." Byggnadsarbetareförbundet sammanfattar: "genom bostadspolitiken påverkas miljöutformningen och därmed även samhällsutvecklingen."

45,
s123

Boendemiljön, som här till stor del är den rent fysiska, tillskrives således avsevärd påverkan på samhällets utveckling. Denna uppfattning om hur värderingar och samhällsutveckling fungerar och uppkommer kan ställas mot den teori som användes i denna utredning. Olikheten är uppenbar: se exempelvis sidor C11-13 och H10.

Social skiktning

Synpunkter på boende uppdelat efter olika samhällsliga grupper och klasser - kategoriboende - social skiktning - förekommer allmänt i debatten. I direktiven till boendeutredningen konstaterar man att det måste vara "en angelägen bostadspolitisk uppgift att främja en allsidig hushållssammansättning i bostadsområdena".

13

Orsaker är att det idag finns "tendenser till skiktning i bostadsområdena efter de boendes ålder, familjestruktur, inkomst mm.", och därigenom finns en "risk för att olika befolkningsgrupper isoleras från varandra, vilket i sin tur kan minska förståelsen dem emellan."

13

Liknande synpunkter återfinnes hos samtliga organisationernas program.

HSB anser att "kategoriboende skall motverkas" och att "sanering av äldre bebyggelse inte får resultera i kategoribebyggelse." Riksbyggen säger att "det krävs starkare samhällsinsatser än hittills för att åstadkomma blandade, mångsidiga miljöer som rymmer alla kategorier av människor och boende." Hyresgästernas Riksförbund påstår att "kategoriboende är förkastligt." Och Svenska Byggnadsarbetareförbundet vill "att bostadsbeståndet skall vara sammansatt så att människor inom olika hushållstyper och befolkningskategorier bosätter sig i samma bebyggelseområde."

40,
s15
41,
s7
44,
s4.3

Vid behandlingen av bostadsbyggnadsutredningens huvudbetänkande framföres i statsverkspropositionen år 1966 en avvikande eller snarare en mer nyanserad ambition eller vision. Inrikesministern konstaterar att "speciallägenheter som regel bör inrymmas i den vanliga bebyggelsen och inte i kategorihus." Men han påpekar också att det är lämpligt att man "beaktar de möjligheter som kan finnas att med olika moderniserings- och ombyggnadsåtgärder anpassa det existerande beståndet av smålägenheter till särskilda boendekategoriernas behov."

7,
s200

I statsverkspropositionen 1972 nämner inrikesministern åter "önskemålen om allsidig hushållssammansättning i bostadsområdena."

11,
s252

Bland orsaker till att vilja uppnå en allsidig hushållssammansättning anger Hyresgästernas Riksförbund att "det är socialt olyckligt för den grupp som skiljs ut, då de isoleras från differentierade sociala kontakter i sitt bostadsområde." Byggnadsarbetareförbundet skriver att "den strukturering som sker mellan och inom bostadsområden efter innevånarnas ålderssammansättning skapar isolering och generationsmotsättningar." Och avseende det undermåliga bostadsbeståndet med de verkliga låginkomsttagarna påpekas, att visserligen är bostadsmiljön "i regel inte primärorsak till innevånarnas låga status, men den konfirmerar den och den överför den även till de barn som växer upp där."

43,
s27

45,
s130-
132

I boendeutredningens direktiv påpekas att allsidig hushållssammansättning medför "ett jämnare utnyttjande av anläggningar och service i bostadsområdena, både i det dagliga utnyttjandet och sett över en längre tidperiod." Vilket dessutom medför att "skälen för en jämnare ålders- och befolkningsstruktur i våra bostadsområden alltså är även samhällsekonomiska."

13

Hyresgästernas Riksförbund skriver att "för att inte svängningarna i t.ex. servicebehovet skall bli för stora, måste bostadsområdet innehålla hushåll med skiftande socialgruppering och ålderssammansättning".

43
s 27

De mål man vill uppnå med en allsidig hushållssammansättning och som kan utläsas ur genomgången här ovan är:

- att öka "förståelsen" mellan människor,
- att inte "isolera" människor från olika samhälleliga kontakter,
- att inte skapa "isolering" och "generationsmotsättningar",
- att höja invånarnas "status", samt
- att få ett jämnare utnyttjande av anläggningar och service.

För att utröna om och hur man kan uppnå de ställda politiska önskemålen kan den "allsidiga hushållssammansättningen" studeras från flera olika utgångspunkter. I utredningen kommer bland andra följande fyra frågor i viss mån bli belysta:

Vad är orsakerna till att boende ej har denna önskade hushållssammansättning och varför är boende i dag i varierad grad uppdelat efter socialgrupp, samhällseliga klasser, inkomst, ålder, familjestruktur?

Varför vill man egentligen uppnå en "allsidig hushållssammansättning"?

Går det att uppnå ett sådant boende i Sverige i dag? Eller finns det en av samhällsfunktionerna påtvingad segregation?

Är ett sådant boende vad människor i Sverige i dag önskar? Eller finns det en spontan och önskad segregation?

Motsättningar i de politiska målen

Den allsidiga hushållssammansättningen har diskuterats ofta och mycket det senaste decenniet. Men oklarheterna är många och problemen stora. Motsättningar finns både i teori och praktik. I direktiven till saneringsutredningen 1968 konstateras att upprustning är

"ett tilltalande alternativ .... för den som av ekonomiska skäl är hänvisad till dessa äldre bostadsområden". Medan man i den följande meningen påpekar att "målsättningen bör vara att förhindra uppkomsten av bostadsområden eller stadsdelar för särskilda kategorier av boende".

25,
s 15

På samma sätt skriver Byggnadsarbetareförbundet att "den allvarligaste typen av kategorisering är dock den som sker i det undermåliga bostadsbeståndet - det som gradvis förslummas. I detta koncentreras de verkliga låginkomsttagarna." Men trots detta konstaterar man att "ett viktigt mål för saneringsverksamheten är att de ursprungliga invånarna i ett bostadsområde skall ha möjlighet att bo kvar efter saneringen."

45,
s131

45,
s133

En allsidig analys av de motsättningar som har sammanhang med önskan om allsidig hushållssammansättning ryms ej i denna utredning. Men några väsentliga frågor bör dock redovisas. En huvudmotsättning står att finna mellan marknaden och politiska önskemål som avviker från marknadens logik. Statsministerns yttrande i samband med "den fysiska riksplanen" kan bilda en bakgrund:

"Problem av det slag som vi och åtskilliga andra industriländer brottas med har ett påtagligt samband med marknadskrafterna. Den koncentration av näringslivet som ligger i botten på problemen är ett samlat resultat av en mångfald beslut som fattats i företagen och grundats på bedömningar av utsikterna till avkastning på investerat kapital. Marknadsekonomin förtjänster ligger i dess effektivitet och dess förmåga att stimulera till teknisk förnyelse och till snabb anpassning efter förändringar i efterfrågan. Men marknadsekonomin har inget socialt innehåll. Det företagsekonomiska lönsamhetstänkandet som den bygger på utgör inte något värn för människor och miljö. Därtill fordras politiska beslut."

113,
s 5

Brister i allsidighet i hushållssammansättning grundar sig bland annat på bostadskostnader och urbaniseringsprocess. För hyreskostnaderna gäller att bruksvärde införs samtidigt som debatten börjar om en allsidig hushållssammansättning. Vid behandlingen av den nya hyreslagen 1968 yttrar justitieministern:

"om lägenhetens bruksvärde avsevärt ökats genom ombyggnads- eller ändringsarbete ... bör hyresgästen alltid vara skyldig att godta en fordrad hyra som skäligen hyra med hänsyn till det ökade bruksvärdet".
"Annorlunda uttryckt får hyresgästen bo kvar endast om han är beredd att betala marknadsmässig hyra".

9,
s 197
9,
s 194

Hyreslagsutredarna påpekar i utredningen också att "samtliga på bruksvärdet inverkan omständigheter ... bedömas objektivt, dvs utan avseende på den enskilde hyresgästens värdering eller behov."

21,
s239

Bostads- och socialbidrag kan kanske ses som ett medel att mildra motsättningen mellan marknad-hyra och det politiska målet. Men dessa bidrag utgår endast till begränsade grupper, i huvudsak barnfamiljer och pensionärer. Bidragen är uppenbart inte det medvetna politiska medlet för att skapa den ekonomiskt "allsidiga hushållssammansättningen".

Ett yttrande av inrikesministern 1964 angående den "aktiva lokaliseringpolitiken" kan bilda bakgrund till hur urbaniseringsprocessen innebär motsättningar till det politiska målet:

"Lokaliseringpolitiken bör syfta till att främja en sådan lokalisering av näringslivet, att landets tillgångar av kapital och arbetskraft blir fullt utnyttjade och fördelade på ett sådant sätt att ett snabbt ekonomiskt framåtskridande främjas ... Slutligen bör betonas att samhället har ett ansvar för att strukturomvandlingen och den ekonomiska expansionen sker i sådana former och i sådan takt att de enskilda individernas trygghet värnas. Det finns därför starka

sociala och mänskliga skäl för samhället att vidta åtgärder som modifierar verkningarna av omvandlingsprocessen. Lokaliseringspolitiken bör följlaktligen även inriktas på att minska de anpassningssvårigheter som den enskilde ställs inför i ett utvecklings-skede kännetecknat av omfattande strukturrationaliseringar inom näringslivet med åtföljande befolkningsomflyttning."

118

Motsättningen är skarp mellan strukturrationalisering-urbanisering och åldersmässig allsidighet inom bostadsområden, stads- och landsdelar. I en rapport från låginkomstutredningen kan utläsas att det är fem gånger vanligare att en 20-30-årig svensk byter bostadsort, än en 50-60-årig. Hälften av dessa unga människor har också bytt ort under 60-talet. Åldersuppdelningen inom en ort har många orsaker, däribland att nybildade familjer ofta endast finner lediga bostäder i nyproduktionen.

150,
s68

Att lösa de bostadspolitiska ambitionerna som ej direkt gäller bostadens tekniska utformning, innebär uppenbarligen svårigheter. Det kan därför finnas anledning att återvända till proposition nr 100, år 1967 år 1967, ty det redovisade citatet har en fortsättning. En fortsättning som sällan citeras. Ministern konstaterar att målet för bostadsförsörjningen

"i själva verket är rörligt och påverkas av förändringar i bostadskonsumenternas behov och önskemål, ändrade levnadsvanor samt den tekniska och ekonomiska utvecklingen. Bebyggelseplanering och bostadsproduktion måste anpassas till sådana förändringar."

8,
s173

En slutsats av denna studie, inklusive kapitel A, är att det i första hand är utanför "bostadspolitiken" vi finner den verkliga bostadens politik och byggandets orsaker och verkan.

MÄNNISKOR I BOSTADSOMRÅDEN

Som redovisas i kapitel B är invånarnas sammansättning i bostadsområden föremål för politiskt intresse. En allsidig hushållssammansättning eftersträvas och människor som har olika yrke, inkomster, familjesammansättning och ålder skall bo i samma områden. Om detta politiska mål är till för de enskilda människornas bästa, eller om det finns andra politiska orsaker redovisas dock ej.

För att kunna diskutera och begripa detta politiska mål - för att göra det användbart - måste människan i bostadsområdet studeras. En genomgång av forskning om bostadsområdet och människan samt om den allmänna debatten i detta ämne ger en nödvändig baskunskap.

Denna studie kommer därför att omfatta hur bostadsområdet fungerar som kontaktmedel. Hur segregationsprocessen, dvs åtskillnads- och avsöndringsprocessen, fungerar. Men då segregation medför att människor med lika social situation kommer samman är segregation också kontaktskapande. Det går således ej att skilja kontakt och segregation vid diskussionen, utan dessa måste studeras som en komplex, dialektisk helhet. Som en del av samhället.

Denna genomgång kommer att svänga mellan den dagsaktuella situationen och till 1940-talet. Det kommer då att visa sig att redan detta 30-åriga perspektiv visar hur människan formas av den ekonomiska verkligheten. Att denna formning ibland vållar irritation och debatt. Och att denna debatt, vars ord gäller människans väl, kanske mer är ett uttryck för oförmåga och ovilja att begripa vad som händer i samhället: Hur ekonomin utvecklas, drabbar och gynnar. - En diskussion om vilka den ekonomiska utvecklingen drabbar och dessas samband med den kritiska debatten kommer inte att föras här; därtill saknas både kunskap och utrymme.

Synpunkter på bostadsområdet

En god och intressant utgångspunkt för denna genomgång är riktlinjerna för Stockholms generalplanearbete från år 1945. Ty där förs en diskussion av författarna - Markelius, Ahlberg, Hofsten, Lundberg och Sidenbladh - som illustrerar bredden på debatten om bostadsområdet:

"De flesta samhällen visar en tydlig social differentiering, som tar sig uttryck i att medlemmar av olika socialklasser undviker att bo inom ett och samma område .... otvivelaktigt (har) en avsevärd utjämning av skillnaderna i bostadsstandard mellan olika befolkningsskikt ägt rum. .... Problemet med den sociala differentieringen är emellertid icke därmed ur världen. Även om en fortsatt utjämning av inkomster och bostadsstandard kommer till stånd, så kommer dock avsevärda skillnader mellan olika samhällsskikt att kvarstå, om ej mellan annat så mellan yrken och sysselsättningar. Frågan är nu huruvida man bör stimulera till en i socialt hänseende differentierad bosättning eller ej.

Å den ena sidan kan det göras gällande, att de flesta människor känner ett behov att bosätta sig i närheten av andra människor med någorlunda likartade intressen, med samma utbildning och med besläktade yrken. Ju mer likartad befolkningen inom ett område är, desto lättare förefaller det att vara att uppnå den gruppbildning och samhörighetskänsla som ter sig önskvärd.

Å andra sidan ter sig en alltför markerad social uppdelning icke önskvärd. Stadens befolkning bör inte genom sin bosättning bli uppdelad i olika "kaster". Det kan ur dessa synpunkter göras gällande att vad som bör eftersträvas är en utjämning av alla olikheter i bosättning mellan skilda stadsdelar. Målet skulle alltså vara, att inom varje stadsdel skulle finnas företrädde alla de yrkes- och inkomstgrupper, som finns representerade i hela staden. Varje stadsdel skulle utgöra ett Stockholm i miniatyr.

Vid en avvägning av dessa båda synpunkter kommer man rimligtvis till den slutsatsen, att önskemålet att skänka bostadsområdena en hög grad av enhetlighet är av så stor betydelse, att det motiverar en ganska långtgående social differentiering mellan olika bostadsområden".

75,
s 55,56

I det slutliga generalplaneförslaget 1952 är man ännu mer bestämd om hur gruppbildningar kommer till stånd, ty "om man önskar få till stånd en social gruppbildning måste man acceptera, att människor som tillhör samma socialklass har lättare att knyta personliga kontakter, och att flertalet föredrar att bo bland sina gelikar".

268,
s 125

Man ger också exempel på nackdelar med en social gruppbildning genom att påstå att "inom koncentrationer av familjer, tillhörande de lägsta inkomstgrupperna, förekommer ligor och gäng av asocial eller kriminell natur". Man ger i generalplanen dock inget entydigt svar på hur planering i detta avseende skall ske:

268,
s 125

"Frågan om man skall sträva efter i socialt avseende homogena eller heterogena grupper inom bostadsområdena kan icke entydigt besvaras." Ty "en praktisk demokrati förutsätter ömsesidig förståelse mellan olika sociala skikt, vilket underlättas om bostadsgrupperna är heterogena." Men "om det ... uppstår sociala grupper, torde detta anses vara en fördel." Ty "gruppbildningarnas ändamål är att skapa friska och färdiga lemmar i stadsorganismen."

268,
s124-
126

Det motsatta resonemanget blir att skapar man icke gruppbildningar blir stadsorganismen sjuk och ofärdig. Generalplaneförslagets slutsats är uppenbart den, att vill man skapa en frisk och färdig stad måste man acceptera ett segregerat samhälle.

Debatten om bostadsområdet

Bostaden som medel för att tillgodose människans direkta fysiska behov har utomordentligt väl analyserats och programmerats i Sverige under tiden efter 1945. Bostaden har också fått en utformning som väl svarar mot de flesta människors uppfattning om en god bostad.

Den tekniska utformningen av området kring bostaden, och hur människan lever i bomiljön, har inte fått en lika inträngande behandling och programmering som själva bostaden. En orsak till detta är att omgivningen kring bostaden är av väsentligt underordnad betydelse, både ur industrins behov av produktiv arbetskraft, som ur arbetskraftens allt mindre behov av gemenskap kring boendet. Där specialiserings-effekter och ekonomisk ensamhet - självständighet - är primära orsaker.

Däremot förekommer människan och bostadsområdet ofta i debatten på 1960-70-talen. Större nybyggda bostadsområden får egna böcker, där kritik ur sociala och tekniska synpunkter frodas. En kritik som har många likheter med debatten om "sovstaden" på 1940-talet: Ord om gemenskap och sociala kvaliteter förekommer rikligt. Att se dagens debatt genom 40-talets kan ge god bakgrund till hela frågekomplexet om segregation, gemenskap och kontakter genom boende och bostadsmiljö.

Debatten är emellertid sammansatt av flera komponenter. Ett synsätt är att utgå från att intresset för boendemiljön växer vid tillfällena då nybebyggelsen ej motsvaras av människornas upplevelse av byggandets riktighet. Då detta upplevs "omänskligt". Då människans upplevelse av samhället ej motsvaras av samhällets faktiska ekonomiska situation.

Debatten om bostadsområdets sociala roll på 1940-talet resulterade i sovstadskritik och grannskapsidéer. Idéer för vilka Årsta Centrum i Stockholm kan stå symbol. Idéer som fick stor utbredning under 40-talet. Arkitekt Uno Åhrén skriver 1945 i en bilaga till bostadssociala utredningen, angående ett planmässigt samhällsbyggande:

"Ett socialt och politiskt mål bör vara tämligen självfallet, nämligen att sträva efter att åstadkomma sådana samhällen som, i den mån miljön kan utöva inflytande härpå, gynnar skapandet av människor, som är "socialminded", som är aktivt intresserade av gemensamma anläggningar, har förmåga av eget kritiskt tänkande i sådana frågor och som är inställda på kooperation med andra människor för att åstadkomma behövliga samhälleliga reformer. Kort sagt att gynna bildandet av en demokratisk människotyp, för vilken friheten och självständigheten kombineras med social ansvarskänsla."

16,
s614

Och år 1954 anser fd stadskollegiets ordförande i Stockholm, Yngve Larsson, att "en stad ... bör utvecklas i måttfullt stora grannskapsenheter ... Samhällsförbättringen ligger dock bakom tanken att genom en ny stadsmiljö förändra människorna och deras sätt att uppföra sig. Och det är ju verkligen inte något att skämmas för."

60,
s24

Men på 50-talet blir åtminstone Uno Åhrén mer tveksam och börjar upptäcka verkligheten:

"I början av 40-talet var vi optimistiska och gjorde många planer ... Vi fick på 50-talet tid att fundera, vi fann att vår ideologi kanske varit litet verklighetsfrämmande. Vi fick också tid att studera våra projekt mer i detalj, och vi har upptäckt hur lite vi vet om den verklighet vi planerar för. Vi trevar oss fram ..."

60,
s25

Att ideologin kanske var verklighetsfrämmande beläggs också 1958 av Åsvärn och Mathsson, vilka skriver i en sociologisk undersökning av Årsta i Stockholm:

"För flertalet sysselsättningar är stadsdelen enligt vår undersökning inte den "naturliga" enhet som man ofta synes räkna med ... stadsdelen huvudsakligen förefaller att vara ett geografiskt begrepp med föga relevans ur sociologisk synpunkt."

60,
s130

Författarna konstaterar visserligen att deras utredning inte utgör tillräckligt underlag för en bedömning av community centre- och grannskapsteorins giltighet. Men utredningen tyder dock på att Årsta inte blivit en "småstad" i grannskapsplaneringens mening.

60,
s129

Kritiken mot "sovstaden" resulterade i en grannskapsdebatt och försök att inom stadsdelen återskapa småstaden - men en bättre stad. I Stockholms generalplaneförslag 1952 varnas för missuppfattning på vissa håll att den nya planeringen skulle innebära en "återgång till småstadens förhållanden, som man anser kännetecknade av skvaller och olika former av icke önskvärd insyn och moraliserande kontroll av privatlivet samt ett torftigt och smått reaktionärt kulturliv."

268,
s126

I debatten om sovstaden levde bondesamhället och den småborgerliga staden kvar som tankegods och kulturarv. Debatten på 40-talet grundade sig på ovilja och oförmåga att begripa och anpassa sig till den nya ekonomiska verkligheten och dess skala. Att genom områdesplanering försöka ändra och styra den ekonomiska utvecklingens fysiska och sociala verkningar.

Författarna till "fritid i förort" konstaterar att orsak till att grannskapsidéerna "fått stor spridning kan säkerligen till en del förklaras av att de kom att introduceras i vårt land vid en tidpunkt då kritiken mot sovstaden började bli tämligen stark. I denna situation var det därför naturligt att genom tillämpning av de nya stadsplaneidéerna söka göra sovstäderna mera "kompleta" med serviceanordningar av olika slag."

60,
s25

På 1960-70-talen blossar stadsbyggnadskritiken åter upp. Men nu har människan lärt sig acceptera "sovstaden", ty "det är inte människans medvetande som bestämmer deras vara, utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande."

59,
s9

Kritiken i dag, som på 40-talet, har samma grund och riktar sig mot en ny större skala och ekonomisk centralisering, både avseende byggnadsobjekt och städer. Ty nu är inte längre byggnadsekonomin skala lokal utan nationell. Kritiken i dag gäller de fysiska ytt-ringarna av den monopolistiska ekonomin, men vänder sig över huvud taget ej mot den nya skalans orsaker. Socialstyrelsen kommenterar utvecklingen 1971 och påpekar:

"genom att bostadsbyggandet koncentreras till allt färre byggherrar, finns risker för att den sociala skiktningen - segregationen - ökar och därmed också de sociala problemen. De dominerande företagen med betydelse i nämnd följd är kommunernas företag, de kooperativa företagen, främst HSB och Riksbyggen, och de enskilda ägarna, vanligen i varje ort representerade av ett eller ett par storföretag."

63,
s38

1973 kommenterar Göteborgs Fastighetskontor den aktuella utvecklingen:

"under senare tid har allt oftare förts fram sociala synpunkter, som t.ex. medborgarnas trivsel och anpassning till bostadsmiljön som en del av planeringsförutsättningarna ... för närvarande diskuteras och görs försök att tillämpa en mindre skala i stadsbygget, som bättre kan ge en positiv social kontroll."

340,
bil.3,
s 4

Kritiken riktar sig mot hela stadstillväxten. Man kritiserar bostadssegregation, ålderssegregation, brister i service och i bostadsområdenas och städernas miljö. Man lanserar åter gemenskapstankar och allaktivitet. Man tror också att låga hus är en lösning på många samhällsproblem. Men denna tro och kritik riktar sig mot den fysiska formen av den nya ekonomiska skalan och ej mot den ekonomiska konstruktionen i sig. Vilket, liksom på 40-talet, leder till att man tror sig kunna rå på den ekonomiska utvecklingens "nackdelar" genom byggnader och stadsplanering. (Se även sidor G10,11)

Nu liksom på 40-talet tillsätter man kommittéer för att utreda bostadsområdets service och gemensamma anläggningar.

1946 anför socialministern:

"Vid utformningen av nya bostadsområden har under senare år frågan om kollektiva anordningar av olika slag ägnats stor uppmärksamhet."

83,
s9

1967 anför inrikesministern:

"intresset för bostadsområdenas utbyggnad med service av olika slag har ökat starkt under 1960-talet."

151,
s42

(Ordbytet från kollektiva anordningar till service får ses som ett utslag av marknadsanpassning.)

Politiker som påverkats av den aktuella debatten och kritiken ger opportuna direktiv och myndigheterna, t.ex. Planverket och Bostadsstyrelsen, utreder den aktuella debatten. Men debatten saknar, liksom på 40-talet, alltför mycket av kontakt med den ekonomiska verkligheten. Med anledning av denna situation anför Planverkets chef, Lennart Holm, på Kommunal-Tekniska Föreningens konferens 1972:

"Den fysiska planeringen och de åtgärder, de uppgifter som man ansett sig ha inom den, har hamnat mellan två stolar, å ena sidan de starka sociala och medicinska anspråk som ställs och den kritik av samhällets brister som ständigt återförs på den fysiska planeringen tex i Skärholmsdebatten, å andra sidan den ekonomiska omyndighetsförklaring som den fysiska planeringen har fått."

84,
s301

Lennart Holm konstaterar att reformer riksdagen beslutar "som inte kostar kan man fullfölja, reformer som kostar skall granskas av en annan instans än den som har beslutat reformen", dvs regeringen. Holm ger exempel på aktuella arbeten på Planverket som har ekonomiska svårigheter: Anvisningsarbete beträffande lekplatser. Normer för att förhindra fortskridnade ras i elementbyggda hus. Åtgärder för att minska bullerpåfrestningar i samhället. Förslag om åtgärder till skydd mot barnolycksfall:

"Vi blev framställda som mörkermän för den internationella byggvarumarknaden när vi nu ville införa en separat nationell norm."

84,
s300

Men då människan anpassat sig till den nya skalan kommer debatten att värka ut, och därigenom försvinner också de opportuna politiska beslut som förgrenat sig med skalförändringen som rot. (Kapitalkonkurrensen mellan nya normers kostnader och exportindustri kvarstår dock.) Och myndigheten återfår sin "normala" ekonomiska kompetens. Eller som Uno Åhrén påpekade 1939:

"Den gamla sanningen upprepar sig alltså, att förbättringar och reformer ger sig själva blott man gör sig besväret att skaffa sig kunskap om de verkliga förhållandena."

66,
s86

Bristande kunskap om ekonomisk utveckling har tidigare vållat diskussion kring stadsbyggande och sanering, även före 1945. Men även om vår utredning inte sträcker sig längre tillbaka i tiden, kan en artikel i kalendern Svea 1905 av Georg Nordensvan tjäna som ännu en bekräftelse på "den gamla sanningen":

"om hur hårdhänt Stockholm blifvit behandladt och fortfarande behandlas af dem som makten hafva och om hur vandalismen fått härja och om hur mycket som förfulats under det så kallade försköningsarbetet är för resten åtskilligt skrifvet utan att uttalanden åt det hållet synas ha någon verkan. Ämnet är rent af hopplost att röra vid."

152,
s137

Bostad och segregation

Socialstyrelsen kommenterar den aktuella utvecklingen 1971:

"Det finns en klar tendens till att människor med sociala problem i första hand placeras i saneringsfärdiga byggnader eller i de allmännyttiga företagens hus, i andra hand i kooperativa hus och i sista hand i enskilt ägda hus. I en nyligen gjord undersökning av nybyggda områden i Malmö stad visas att allmännyttiga hus har 12,5 % hjälpbehövande, kooperativa och enskilda ägda hus omkring 3 % .... I den nu pågående samhällsdebatten är ju ett av de ständiga önskemålen just kravet på integrering mellan socialklasser, åldersklasser och aktiviteter i stället för segregation."

63,
s 38

Socialstyrelsen påpekar och reagerar mot den ålders- och socialklass-skiktning som i dag sker i allt större skala genom den ständigt större ekonomiska skalan. Men skalan är inte ensam skuld till denna process: det erfordras en historisk tillbakablick och analys för att begripa bostadsområdets sociala uppbyggnad och utveckling. Här finns tyvärr bara utrymme för att göra några korta anmärkningar som har anknytning till sanering - en antydning till historisk metod.

Segregation i går

Den samhällsbeskrivning från Stockholm som August Strindberg ger i "Tjänstekvinnans son" kan utgöra en inledning och bakgrund:

"Fyrtiotalet (1840-talet) hade gått ut.... Ännu vil-lar samhället på klasser, tämligen naturliga grupper efter yrken och sysselsättningar, vilka hållas i schack mot varandra. Detta system upprätthåller en viss skenbar demokratiskhet, åtminstone i de högre klasserna. Man har ännu icke upptäckt de gemensamma intressen, som sammanhålla de övre ringarna, och ännu finns ej den nya slagordningen, flykad efter över- och underklass.

Därför finnas ännu icke särskilda kvarter i staden, där överklassen bebod hela huset, avsöndrat genom höga hyror, fina uppgångar och stränga portvakter. Därför är huset vid Klara kyrkogård, oaktat dess fördelaktiga läge och höga taxering, ännu de första åren av femtiotalet en ganska demokratisk familistér. Byggnaden bildar en fyrkant omkring en gård. Längan åt gatan bebod på nedre botten av baronen, en trappa upp av generalen, trå trappor upp av justitierådet,

som är hyresvärd, tre trappor upp av kryddkrämaren, och fyra trappor upp av salig Carl Johans pensionerade köksmästare.

I vänstra gårdsflygeln bor snickaren, vicevärden, som är en fattiglapp; i den andra flygeln bor läderhandlaren och ett par änkor; i den tredje flygeln bor kopplerskan med sina flickor".

82

Strindberg ger dock en begränsad bild av verkligheten. En breddning ger Birgit Gejvall i boken "1800-talets Stockholmsbostad":

"Trots denna demokratiska folkblandning inom det enskilda huset kommo samtidigt vissa kvarter och stadsdelar att präglas av det ledande samhällsskikt som bodde där. De sundaste och mest välbelägna bostadsområdena uppsöktes givetvis av det förmögnare befolkningslagret, som hade möjlighet att välja sin uppehållsort. Det fattigare folkskiktet - majoriteten av invånarna - hänvisades till de bostadshus som tidigare bebotts av överklassen, och dessutom till mer primitiva bebyggelse i städernas utkanter."

261,
s 12

Strindbergs skildring ger en annorlunda bild av bostadshuset än motsvarande bild är i dag. En orsak är att "man har ännu icke upptäckt de gemensamma intressen, som sammanhålla de övre ringarna, och ännu ej den nya slagordningen, fylkad efter över- och underklass." Visserligen fanns det klasser även innan Strindbergs tid och visserligen fanns det stora grupper människor som bodde sämre än tjänstemannens familj. Men vad Strindberg skriver är att den kapitalistiska samhällets nya rollfördelning ännu ej fullständigt genomsyrat människornas medvetande. Det feodala i bondesamhället lever fortfarande starkt.

Birgit Gejvall ger för Stockholms del en kompletterande bild av segregationsprocessen - klassåtskillnaden i boendet:

"Bland orsakerna till den sociala bostadsgemenskapens upplösning märkes främst hyreshusens förändrade inredning. Då vatten och avlopp indrogs i alla lägenheter och gas och sist elektricitet infördes, underlättade detta arbete i hemmen och de högre upp belägna våningarna blevo med ens mera attraktiva för den kräsne borgaren, som tidigare betraktat dem som mindervärdiga. Införandet av hissar under 1880-talet skulle komma att spegla en avgörande roll för förvandlingen av de högre upp belägna etagen till första klassens bostäder. I en stor del av de tre sista årtiondenas (1800-talets) förnäma hyreshus inreddes alltså samtliga hyresvåningar med samma omsorg som tidigare blott tillkommit den första etagens paradvåning.

Samtidigt började man i ökad omfattning uppföra hus i enklare utformning med enbart smålägenheter, avsedda för mindre inkomsttagare, s.k. arbetarkaserner."

261,
s 13

Byggnadsteknik kan således bidra till ökad bostadssegregation.

Om behov av en teori

För att bota sjukdom räcker det ej med att angripa symptom; diagnosen måste avslöja orsaken, För att kunna påverka och förändra utveckling i samhället krävs kunskap om orsaker till den utveckling man vill förändra. En meningsfull analys måste leda till en syntes som ger underlag för konkreta handlingar; tex att uppnå eller inte uppnå allsidig hushållssammansättning.

En sådan syntes skulle ge kunskap om den politiska tanken; tanken att den allsidiga hushållssammansättningen ökar förståelse mellan människor och förhindrar isolering från olika samhällseliga kontakter. Och att dessa kontakter är positiva händelser. (se sid B4)

Ty trots att den strindbergska familjen med grannar hade dessa tänkta fördelar, har utvecklingen fört annan väg. Kanske upplevde tjänstemannen att fylkning efter sociala klasser var mer väsentlig än förståelse och kontakt mellan olika sociala skikt? Eller berodde fylkningen på att denna förståelse och kontakt inte fanns? Den var kanske negativ?

Frågorna kunde göras många fler. Och frågorna är komplexa, ty till gemenskap och förståelse verkar många krafter: gemensamt kön, motsatt kön, gemensamma fritidsintressen, att vara grannar, gemensam uppväxtort, liknande yrke och hmarbete, ja till och med motsatta intressen kan skapa gemenskap. Men gemenskap och förståelse är olika i kvalitet och djup.

För att kunna skildra och begripa människans roll i samhället, och saneringsprocessen, måste människan skildras som delaktig i ett samhälleligt skeende; som del av detta skeende; som en samhällsvarelse. Det gäller därför att bakom alla de nämnda gemenskaperna finna de gemensamma nämnare som möjliggör en sådan samhällsskildring. Det gäller att göra en "brutal förenkling", en abstraktion och ett säll där endast de grundläggande faktorerna i samhället fastnar. Och därefter utveckla en teori för människan och hennes relationer. Men en teori som samtidigt innebär en teori om samhället, där samhället är summan av människans relationer.

En teori om människa och samhälle

Den teori vi bygger utgår från den materiella verkligheten som vi kunnat registrera, utan hänsyn till andra idéer, ord och synpunkter på hur människa och samhälle fungerar, än de verkliga fakta som existerar objektivt. De materiella villkoren innebär att människan för sin existens har materiella behov såsom mat, bostad och kläder. Och där hennes möjligheter att tillgodose dessa behov varierar med den samhälleliga produktionsordningen, dvs det sätt de materiella förnödenheterna produceras, tekniskt och organisatoriskt.

Vår andra utgångspunkt är den dialektiska, d.v.s. förhållandet att alla i samhället ingående delar står i beroendeförhållande till varandra, förutsätter varandra och ständigt påverkar och förändrar varandra. Ett dialektiskt förhållande är en dialog mellan olika faktorer inom samhället och utmärker sig av att människans erfarenhet, värderingar och kunskap ständigt påverkar och påverkas av samhällets övriga individer och funktioner.

En kunskap om samhällets dialektik förutsätter en kunskap om samhället som totalitet. Den dialektiska metoden innebär dessutom att intresset ej koncentreras till det som är, utan till vad som sker och vad som skett.

Människan som samhällsvarelse, individ och personlighet kan beskrivas som ett dialektiskt materialistiskt förhållande. Där människan som fysisk varelse, likväl som hennes erfarenhet, kunskaper och tankar, är en följd av dialogen för att tillgodose de materiella behoven.

Under tämligen likartade samhälleliga betingelser sker förändringar i den vuxna människans tankevärld som en långsam process. Hos barnet sker denna process betydligt snabbare. Barnet lär sig använda dialogen med omvärlden för att tillgodose sina materiella behov. Denna dialog med omvärldens människor, som till en början har att tillgodose det rena överlevandet och som därigenom innebär ett absolut underordnande till omgivningens krav, utvecklas och förfinas genom en ständig prövning av omvärldens reaktioner.

Genom lyckade och misslyckade prov ökar människans erfarenhet och bildar en föränderlig ny bakgrund för den fortsatta dialogen för de materiella villkoren.

Denna erfarenhet formar människan som psykologisk varelse och bildar den mall, eller referenssystem, mot vilken ny information bedöms, sorteras och ut-sorteras. - Den totala informationsmängden är obegränsad och måste ständigt gallras. - Denna livsprocess är materialistisk även med hänsyn till barnet som fysiologisk varelse, eftersom dess fysiska utveckling och speciellt hjärnans utveckling sätter en variabel gräns för den dialektiska materialistiska processen.

Dialogen kring de materiella villkoren formar människan som samhällsvarelse. Människans situation som barn och som delaktig i den materiella produktionen kommer däri-genom att vara två mycket väsentliga förutsättningar för människans referenssystem och kunskapsbakgrund, ty dialogen springer i dessa fall ur en förutsättning för livets upprätthållande.

Dialogen mellan människor med samma materiella villkor, dvs med samma roll i samhällets produktionsstruktur, är av väsentlig betydelse i den situation hennes materiella villkor hotas, försämras eller utsikter finns att förbättra dessa. Då de materiella villkorerna framtvingar ett gemensamt materiellt agerande. Politiska partier, fackföreningar och företagarföreningar har därför i sin grundläggande form en väsentlig roll i samhället, ty i dem kan en grupp människors materiella dialog kollektivt ställas mot andra grupper, skikt och klassers i samhället.

Det materiella och dialektiska är varandras förutsättningar: Upphör människans möjlighet till ett dialektiskt förhållande för att tillgodose de materiella behoven, eller upphör de materiella behoven att vara beroende av dialektiska förhållanden, kommer människan i konflikt med sin tidigare erfarenhet och det referenssystem som i huvudsak är uppbyggt på en tidigare anpassning till en materiell verklighet.

Förändringar i människans materiella villkor ger ny information och förorsakar motsättningar till människans etablerade referenssystem. Detta löses normalt genom att hon delvis sorterar bort det nya och delvis anpassar sitt tankemönster efter de nya kraven och förutsättningarna.

Förändringar i tankemönster är dock en långsam process; tankegodis och kulturarv från äldre produktionsformer lever kvar parallellt med det nya under lång tid. Tankar och beteenden lever fortfarande kvar som har formats under stamsamhälle, slavsamhälle och under feodalsamhälle.

Om nya materiella villkor är förutsättningar för människans existens, och om hon med sin referensram vägrar, eller inte kan inordna den nya informationen i sin tankevärld, resulterar detta i en konflikt hos människan. Psykiska sjukdomar, som ej har fysiska orsaker, är ofta en konflikt mellan människans erfarenhet och omgivningens krav, som tvingat dialogen med omvärlden till en monolog.

Den vuxna människan kan också till skillnad från barnet, vars tillägnande är omedvetet, medvetet acceptera och förändra ett tankemönster som är ologiskt mot hennes direkta materiella situation. T.ex. om hennes erfarenhet och kunskap ger att denna förändring kan vara fördelaktig i ett längre tidsperspektiv.

Det referenssystem som varje människa använder är resultat av hennes totala erfarenhet. Referensramarna förändras ständigt. Men ju mer erfarenhet människan får, ju äldre hon blir, desto stabilare och desto mer information erfordras för att hennes referenssystem skall förändras, ty detta representerar den totala individen.

En omvärdering och omstrukturering av människans referensram upplevs ofta meringslöst om detta kräver mer av människan än det hon upplever sig kunna vinna i sitt materiella förhållande till samhället. Ju mindre människan kan påverka sin materiella existens, ju mindre anledning finns för henne att förnya och förändra sin kunskapsinhämtning och upprätthålla sin dialog med omvärlden.

Människor som ej är beroende av en dialektisk materiell roll i samhället för sin existens (t.ex. pensionärer och äldre arbetslösa) kommer i högre grad än andra att ej finna det väsentligt att bygga vidare på sin erfarenhetsbank och utvidgar sin dialog med omvärlden. Dels behövs det ej av materiella skäl och dels upplevs arbetet med denna nya informationsbehandling onödig då den ej är användbar i det praktiska livet. Då de materiella förutsättningarna för dialogen med omvärlden upphört blir dialogen en monolog.

Segregation i dag

Hur segregationen i Sverige ser ut och hur den fungerar finns redovisat i en mängd utredningar och skrifter de senaste åren. Ett urval av dessa ger en god bild för den fortsatta diskussionen.

I en rapport till låginkomstutredningen om "den vuxna befolkningens bostadsförhållanden 1968" redovisas:

48

I socialgrupp III bor var tionde människa omodernt, men endast var hundra i socialgrupp I. Att av föräldrar med tre eller flera barn är hälften trångbodda i socialgrupp III mot endast två av hundra i socialgrupp I. Att sju av hundra människor som i större delen av sina liv varit så fysiskt sjuka och/eller mentalt handikappade att de aldrig haft något egentligt yrke bor i helt omoderna lägenheter, som till och med saknar vatten och avlopp. Att något mer än hälften av människor med enbart folkskoleutbildning har god bostad, dvs modern bostad och icke trångbodda, medan nästan alla med akademisk examen har detta.

Rapportens kommentar om bostadsförhållandena är:

"Sammanfattningsvis kan vi säga att goda resurser på andra områden i allmänhet ger utslag i bättre bostadsförhållanden och dåliga i sämre bostadsförhållanden. Inte i något avseende utom en enda av de indikationer vi har studerat förhåller det sig så att sådana vilkas levnadsnivå i något annat avseende är dålig har detta kompensrats med god bostad. Det enda undantaget är psykisk utmattning efter arbetet."

48,
s89

I Planverkets yttrande över den statliga saneringsutredningen skriver man att "erfarenheten av den sanering som bedrivits under 50- och 60-talet är ... att saneringen bidragit till en kategorisering i boendet".

87

I Stockholms generalplaneberedningsexpertutskotts utlåtande konstaterar man att det numera är "väl dokumenterat att betalningssvaga grupper är starkt överrepresenterade i de omoderna lägenheterna och att dessa hushåll just på grund av en låg inkomst tvingats välja bostäder av låg standard. Detta har lett till en ekonomisk segregation som inte är acceptabel".

88,
s13

Expertutskottet anför till segregationsdiskussionen att,

"en ekonomisk bostadssegregation av den typ som här berörts bör givetvis motarbetas. Däremot är det inte lika självklart att varje del i detta bostättningsområde skall ha en s.k. allsidig befolkningssammansätt-

ning i fråga om hushållstyper..... Ungdoms- och pensionärshushåll t.ex. har andra behov av bostadsutrymme och service än barnhushållen..... Vid mindre genomgripande modernisering är det ofta inte ekonomiskt eller planmässigt lämpligt att ändra lägenhetssammansättningen. För överskådlig tid kommer därför innerstaden, även vid en utökad saneringsverksamhet, att domineras av smålägenheter och hushåll som efterfrågar sådana lägenheter".

88,
s14

Smålägenheter i det äldre bostadsbeståndet kommer att resultera i en viss skiktning av boendet, framförallt avseende hushålls- och ålderssammansättning. Men det är inte denna form av segregation som man i debatten i första hand vill motverka. Den stora frågan är den ekonomiska och klassmässiga skiktningen, som i sin slutfas har slummen som kännetecken.

Inrikesministern modifierar också den uppfattning som redovisas i kapitel B i samband med behandlingen av saneringsutredningen 1973. Han påpekar nu att allsidig befolkningssammansättning behövs "inte innebära att varje del av ett bostadsområde skall ha en sammansättning som är allsidig i fråga om hushållstyper. Däremot är det angeläget att undvika en skiktning på ekonomiska grunder."

78,
s78

I en bostadssocial beskrivning från Stockholms socialnämnd redovisas 1968 att

"det bostadsbestånd som bostadsförmedlingen har bäst kontroll över, nämligen de offentligt ägda lägenheterna, uppvisar betydligt högre andel av socioekonomiskt svaga grupper än övriga fastighetskategorier ger tydligt belägg för att grupper som slås ut på den enskilda bostadsmarknaden måste hänvisas till den sista bostadsreserv man har, nämligen kommunens egna fastigheter. Något märkligt är det dock att man inte inom detta lägenhetsbestånd kunnat åstadkomma en jämnare fördelning beträffande hushåll och personer för samhällshjälp eller samhällsätgärder, utan dessa har liksom inom den enskilda bostadssektorn fått de sämsta bostäderna."

256,
s 18-19

Fastighetskontoret i Göteborg redovisar en liknande bild och påpekar 1973 att

"efterhand som de äldsta bostadsområdena saneras flyttas några med sociala problem eller med otillräcklig betalningsförmåga för en god bostad till kvarstående områden med dålig bostadsstandard. På detta sätt får man efterhand en segregerad befolkning i sådana områden som inom en nära framtid skall evakueras för sanering. Man får därför anta att problemet i samband med evakuering i framtiden kommer att bli större än vad som nu är fallet."

340,
bil.3,
s8

Visserligen har den segregation som man redovisar för Göteborg pågått även före de stora saneringarna, men det är troligt att den kan bli effektivare och snabbare vid en större stadsomvandlingsprocess. Det finns därför anledning att förmoda att sanering, som ofta motiveras med att man vill uppnå en mer allsidig hushållssammansättning, även resulterar i dess motsats; en ytterligare segregation för vissa grupper.

Socialkontoret i Sundsvall ger ännu ett exempel på hur sanering och segregation samverkar:

"Vid varje evakueringsstillfälle kvarstår emellertid en grupp människor som p.g.a. sociala och ekonomiska handikapp inte kan erbjudas någon bostad via bostadsförmedlingen, vilket i sin tur beror på fastighetsägarnas ovilja att ta emot "störande" hyresgäster med osäkra ekonomiska förhållanden.

Man kan tala om att det har etablerats två bostadsmarknader med var sin bostadsförmedling. Den ena, bostadsförmedlingens marknad, är till för människor med god anpassning och ordnad ekonomi, medan den andra marknaden, fastighetskontoret, är avsedd för underprivilegerade med dålig ekonomi och sociala handikapp .... Fastighetskontoret har snarast tvingats att agera förmedling åt den grupp som annars skulle hamna på gatan.

Genom denna process sker en koncentration av människor med sociala problem till lägenheter som ägs av fastighetskontoret ... Dessa lägenheter kommer kanske i sin tur att vara saneringsmogna om några år, varför det då återigen kan bli aktuellt med evakuering och omflyttning. På detta sätt tvingas fastighetskontoret skjuta en grupp av människor framför sig från ett ställe till ett annat ....."

209
s 15-16

Spontan segregation

De orsaker till segregation som redovisas i genomgången här ovan är: sanering, byggnadsteknik och smålägenheter, låg inkomst och sociala problem. Men det finns också orsaker till differentieringsprocessen som är en följd av människans uppfattning om samhället. En segregation som följd av önskan till kontakt och gemenskap. Det finns en segregationsprocess som ej är en direkt följd av ekonomiska och sociala handikapp. En process i vilken myndighetspersoner och den segregerade spela varierade roller.

I en undersökning från Göteborgs statistiska kontor beskriver man en del av denna process:

"Då benägenheten att flytta ej enbart torde "styras" av ekonomiska krafter utan även torde vara en funktion av sådana krafter som format hushållens mer allmänt sociala förhållanden är det rimligt att räkna med att en stor del - kanske större delen - av de nu som socialt svårplacerade betecknade hushållen söker hålla "sig kvar" i de saneringsmogna bostadsområdena".

204
s 127

I en bostadssocial beskrivning från Stockholms Socialnämnd 1968 konstateras, att det är dubbelt så vanligt för människor med socialhjälp, med alkoholproblem samt för personer registrerade för brott, att bo i omoderna fastigheter än det är för ett genomsnitt av den vuxna befolkningen. I utredningen påpekas att

256

"det är uppenbart att det inte enbart är en dålig bostadsstandrad och därmed sammanhängande låg hyra som styr hushåll och personer med varierande sociala problem till det sämsta fastighetsbeståndet."

256,
s76

Angående den "spontana" segregationen redovisar Lars Joelsson i "en intervjuundersökning på ålderdomshemmen i Malmö" ett diagram där socialgruppsfördelningen mellan två hem jämförs: dels det äldsta och nyaste. På det äldsta är åtta av tio människor från socialgrupp III, medan knappt hälften tillhör denna socialgrupp på en nyaste gården. Författaren kommenterar:

"En hastig blick på diagrammet kan kanske föranleda någon att tro att här skett en medveten styrning: "bättre" folk till bättre hem och vice versa. Men segmenteringen beror nog snarast på en frånvaro av styrning."

58,
s 56

I en undersökning av gamla bostadskvarter i södra Malmö visar det "sig också att pensionärerna visar en tydlig tendens att vilja flytta bort i de kvarter där unga personer (gifta eller ogifta) flyttar in ... En trolig följd ... är att befolkningens sociala och kanske också åldersmässiga sammansättning i området genomgår en process mot större homogenitet."

203,
s78

203,
s117

Orsaker till detta beteende är till viss del vad som redovisas i uppsatsen, "På ålderns höst", som beskriver människans upplevelser av ålderdomen:

"Majoriteten av hela materialet (av 70-åringar) föreställer sig, att de yngre generationerna har en negativ inställning till äldre människor". Hälften av 70-åringarna i socialgrupp I och II mot endast var fjärdede i grupp III "företräder uppfattningen att det är mest stimulerande att umgås med yngre människor."

117,
s 54

Självvald stadsdelssegregation

Den spontana och önskade separationen ger i många fall en starkare segregation än den rent ekonomiska, vilket även redovisas på sidan F3. En sådan uppdelning är den klassiska segregationen med stadens uppdelning i olika stadsdelar med olika klasser.

Edmund Dahlström redovisar i undersökningen "Trivsel i Söderort" (södra Stockholm) att arbetare inte önskar sig lika ofta till områden norr om Norrström som de som ej är arbetare. De som önskar sig till Gärdet eller Östermalm tillhör över huvud taget ej arbetarklassen. Dahlström påpekar år 1951:

67,
s241

"Skillnad, som förefaller framträda i flera punkter, är arbetarnas större bundenhet vid HH (=Hägerstensåsen, Hökarmossen), församlingen och över huvud taget södra hälften av staden. Arbetarna önskar sannolikt i mindre utsträckning flytta från HH, önskar sannolikt i mindre utsträckning flytta från nuvarande bostad, flyttar i mindre utsträckning, uppvisar sannolikt i vissa punkter signifikativt större tillfredsställelse med lokala förhållanden, har signifikativt större intresse för det planerade medborgarhuset, är mindre benägna att flytta till den nordliga hälften av staden, har i större utsträckning sitt umgänge boende i den södra hälften av staden, och förlägger oftare än "övriga" sina besök vid olika kollektiva fritidsanordningar i Hägerstensåsen och angränsande stadsdelar."

67,
s244

Vid vår studie av kvarteret Linjalen på Södermalm i Stockholm (se kapitel D) visar det sig också att endast var tionde av de evakuerade flyttade norr om Mälaren. Var tredje bor kvar på Södermalm och närmare två tredjedelar bor nu i de södra förortererna. Cirka 65 % av de boende tillhörde socialgrupp III.

Ur den sociologiska undersökningen i Haga i Göteborg år 1949 redovisas de boendes önskemål om bostadsort. Bland den grupp människor som huvudsakligen ej var arbetare stod Vasastaden främst bland de angivna stadsdelarna som man önskade sig till, och därnäst kom Örgryte. Den grupp som huvudsakligen bestod av arbetare hade nästan helt andra önskemål om bostadsort. Man konstaterar att arbetarna trivdes i stadsdelen Haga, medan invånarna i den andra gruppen vantrivdes med miljön och stadsdelen.

202,
s 27-29

Den självvalda segregationen uppkommer även genom det sätt på vilket man skaffar sig en bostad och hur man byter bostad. I en undersökning av gamla bostads-kvarter i södra Malmö redovisas att "den helt övervägande delen av dem som flyttat hit under de senaste 15 åren kommer från liknande fastigheter i staden med

samma låga standard". Och att "en helt övervägande majoritet av hushållen visar sig ha fått sin nuvarande bostad genom förmedling av släktingar och bekanta."

203,
s 76
203,
s 117

Segregation inom bostadsområdet

Även om nu bostadsområdet har en tämligen allsidig hushållssammansättning avseende socialgrupper, sker ändå en skiktning inom området genom umgängesvanor och val av bekanta. I "Hem, arbete och grannar - en intervjuundersökning hos unga familjer i nya bostadsområden i Örebro, år 1956-58", redovisas:

"Hushållen har två sorters bekanta inom området. Den ena sorten är de familjevisa kontakterna, där umgänget sker på kvällar och fritid. De kontakterna är ofta gamla, hör hemma i den egna socialgruppen och stiftas genom mannen i hans arbete. Gemenskapen i bostadsorten får här ses som en sekundär anledning till kontakt, men en anledning som så småningom blir starkare ..... Den andra sortens är husmoderns dagkontakter, som hon får genom att hennes och andras barn leker i samma sandlåda. Genom att hon handlar i samma affärer och tvättar i samma tvätterier som grannarna, lånar telefon eller hjälper till vid något tillfälle. Här är just närheten, låt oss säga stads- och husplaneringen, det avgörande för kontakterna, medan social samhörighet är av mindre betydelse".

57,
s 48

Detta leder till att de dagsbekanta man har i "den egna" trappuppgången tillhör nästan lika ofta "den andra" socialgruppen som "den egna", medan de bekanta man har på annat håll inom området bara i vart femte fall tillhör "den andra" socialgruppen. Kvällskontakterna, som kan sägas vara mer intima, bor i ringa omfattning i den egna trappuppgången eller gården.

57,
s48

I Stockholmsutredningen "Trivsel i Söderort" pekas att:

"Den intima grannkontaktens begränsade omfattning och det bristande intresset för intimare sådana stämmer väl med att flertalet bor i socialt blandade hus och i stor utsträckning håller sig inom sin egen socialgrupp i det intimare umgänget och samtidigt är nöjda med "folket" i huset. Grannar från annan socialgrupp har man vanligen endast ytlig kontakt med (hälsnings- och pratkontakt)".

67,
s 243

Det föreligger således "en tendens att i sitt närmaste umgänge hålla sig inom den egna socialgruppen. Av samtliga uppger sig 71 % inte ha någon umgängesform ur annan socialgrupp". Vilket också konstateras i Örebroundersökningen där det påstås att "umgänget koncentreras till den egna socialgruppen, och detta sker starkare i socialgrupp III än i övriga".

67
s 242
57,
s 47

Alderssegregation

Förändrade krav på bostad och område är en annan faktor för segregation som Stig Fredriksson beskriver i utredningen "De äldre som bostadskonsumenter":

59

"De äldre bedömer sina lägenheter något positivare än de yngre och att de därför har en något lägre flyttningsbenägenhet." Och "med ständigt ökad bostadsstandard och med ålder tilltagande konsumtionssvaghet kommer varje äldre generation att bo sämre än varje yngre, eftersom de yngre ... alltid är mera rörliga och har större resurser att konkurrera om de bättre bostäderna."

59,
s 73

59,
s 25

I utredningen redovisas också att av gifta män i åldrarna 66-68 år var 93 % av de som bodde i moderna tvårumslägenheter nöjda med sin bostad. Vid modern enrumslägenhet var 76 % nöjda, vid omoderna tvårumslägenheter var 70 % nöjda och för omoderna enrumslägenheter var 62 % nöjda med sina bostadsförhållanden. Men som Stig Fredriksson också påpekar:

"de äldre låser generellt sett inte fast sig i en social grannskapsmiljö. Inte heller torde någon abstrakt kärlek till en mindre adekvat fysisk byggnadsmiljö ha någon bindande effekt på den äldres vilja eller motvilja till miljöbyte ... Den "olyckliga standardspiralen" säger enkelt att framtidens äldre vid varje given tidpunkt genomsnittligt kommer att bo sämre än framtidens yngre".

59,
s 75

Att "lösa" segregationen

Åke E Andersson vid Stockholms Generalplaneberedning skriver angående möjligheter att komma till rätta med den ekonomiska segregationen:

"det har under senaste åren genomförts segregationsundersökningar både på teoretisk och datamässig solid grund. Dessa undersökningar - som i första hand gällt San Fransisco och Chicago Metropolitan Areas - visar ganska entydigt att segregationen i första hand beror

på betalnings- och transportförmågan. I inget fall har man funnit statistiskt signifikanta orsaksanalyserade samband mellan bostadsutbud och segregation.

Därför kan man inte bygga, reparera eller sanera bort segregation. De viktigaste medlen blir inkomst- och förmögenhetsutjämning, bostadssubventionering - - och kanske viktigast förbättrade transportmöjligheter för låginkomsthushåll och andra hushåll, som i dag missgynnats i transportplaneringen och i skattelagstiftningen".

76,
s 42

Statistiska kontoret i Göteborg anser att "emellertid torde de ekonomiska möjligheterna ej vara särdeles gynnsamma för en spridning till bättre bostadsområden (avseende socialt svårplacerade). Så mycket angelägnare ter sig därför att åtgärder vidtages för övervinande av de ekonomiska svårigheterna. Vidtages ej sådana kan det förväntas att de hushåll som nu bor i de saneringsmogna områdena och ej äger större ekonomiska resurser söker sig till bostadsbestånd som ter sig som naturliga alternativ för dessa hushåll".

204,
s 123

Men som redovisas på sidor G18-21 kan ekonomiska bidrag knappast påverka utvecklingen. Förbättrade transportmöjligheter är kanske en metod. Bilismens utbyggnad ger dock allmänt möjlighet till en motsatt effekt, dvs ökad segregation, ty därigenom kan valet av bostadsort ske mer medvetet av de som har reell möjlighet att välja.

Gunnar och Maj-britt Inghe skriver 1970 i boken "Den ofärdiga välfärden" angående slumbildning och bostads-sanering:

"Vad kan man göra? För det första måste man undvika att skapa slum. Det går naturligtvis inte helt i ett utpräglat klassamhälle som det svenska .... För det andra bör man undvika att förvärpa slummen genom att som nu skicka dit flera, fattiga, hemlösa, frigivna fångar, alkoholister och andra .... Och ändå räcker naturligtvis inte detta. Klasskillnaderna i samhället framtvingar olikheter också i miljön."

116,
s 120-
121

Men nu är vi tillbaka till vår utgångspunkt; riktlinjerna för Stockholms Generalplan 1945, och diskussionen om samhällets klasser.

Men om klassamhällets olikheter entydigt är negativa - och den allsidiga hushållssammansättningen som det positiva - eller om olikheterna även har positiva verkningar diskuteras inte på 1950-60-talen. Under efterkrigstidens goda produktionsbetingelser har det inte varit opportunt att diskutera och öka kunskapen om de samhälleliga klasserna.

Men i den ekonomiska förändringen i slutet av 60-talet gör sig klasserna åter påmind. Uppfattningar förändras och författarna till "Den ofärdiga välfärden" kan använda andra ord, ord som bättre beskriver verkligheten, än vad man "tordes" i den första upplagan från 1966. I bokens förord till andra upplagan 1970 skriver man:

"Att vårt land är ett utpräglad klassamhälle torde inte längre förnekas av någon." 116, s11

Klassgemenskap

"Kärleken sägs ju slå blint", skriver Robert Erikson i en rapport till låginkomstutredningen om social rörlighet. Men det är en blindhet med god ledsyn, varför Erikson tillägger att det är "närmast regel att sannolikheten är större för kvinnor att gifta sig med män inom faderns yrkeskategori än för män att arbeta inom den." 150, s93

Ty "människor tillhör i betydande utsträckning inte bara samma socialgrupp som sina föräldrar utan ofta också samma yrkesgrupp." Ty "det stora antal studier som gjorts kan lika gärna ge en bild av social orörlighet som av social rörlighet." 150, s74

I siffror betyder detta att "de med fäder i socialgrupp III hör till cirka 64% till denna socialgrupp och till omkring 4% till socialgrupp I." Eller annorlunda uttryckt: 150, s10

"Livschanserna är ... utomordentligt ojämt fördelade, när vi ser till sådan långväga social rörlighet som den mellan socialgrupp I och III. ... Barn i socialgrupp I har sex gånger större chans att stanna kvar i socialgrupp I än de skulle haft om livschanserna var fördelade utan hänsyn till socialt utsprung." 150, s77

Den kunskap som finns om mobiliteten (den sociala rörligheten) under 1900-talet tyder också på att "under de senaste sjuttio åren ingen större förändring i mobilitetsfrekvensen har inträffat." Vilket redovisas av Kaare Svalastoga och Gösta Carlsson i en uppsats som återges i "Det differentierade samhället." 152, s79

Ökning av social rörlighet är i huvudsak framtvångad av krav från produktionen och "främst på grund av att andelen befattningar inom socialgrupperna I och även II ökat." 150, s97

Denna sociala orörlighet, som även är en verklig väsentlig segregationsfaktor, innehåller en önskan om gemenskap som ernås genom gemensamt referenssystem och gemensam materiell dialog. De beskrivningar om gemenskaper inom bostadsområden som vi studerat visar också detta förhållande.

Från de två arbetareområdena Östergård i Malmö och Stigberget-Masthugget i Göteborg finns beskrivningar om gemenskap. Från Östergård redovisas en serie intervjuer i en lägesrapport från rehabiliteringsprojektet. Dessa pekar samstämmigt mot att "Östergård var ett fint litet samhälle, som fungerade som en levande miljö under sina båda decennier." - "Det var väldigt mycket man gjorde gemensamt här för i tiden. Det var en fantastisk sammanhållning, det var som en stor familj".

370,
s47
370,
s42

För Stigberget-Masthugget konstateras att det fanns "en mycket stark sammanhållning bland Masthuggets bofasta invånare. Alla kände varandra. Man hade nära och goda kontakter med sina grannar och hjälpte varandra i svårigheter."

205,
s58

Hilda Saarkoppel och Per Selander redovisar i undersökningen "Att bygga för kontakt - en myt", att en kontaktfungerande bebyggelse kräver homogen befolkning och väl fungerande "demokratisk" administration. Man nämner den schweiziska bostadsgruppen, Halen, som ett exempel på detta och där befolkningen är en "homogen grupp av uteslutande intellektuella yrkesutövare."

53,
s26

Och som slutsats av en litteraturstudie om "kvalitetsbedömning av grannskapsmiljön" påpekar författaren Arne K Larssen:

"av de tre sociala egenskaperna "värdehomogenitet (d.v.s. likhet i värderingar), "kontaktmöjligheter" och möjligheter till fritidsaktiviteter" ser det ut som om endast egenskapen värdehomogenitet har någon större betydelse för trivseln."

52,
s 35

Visserligen är dessa exempel inte en fullständig beskrivning av Sverige på 1970-talet. Men vad exemplen visar är att den homogena befolkningen är en förutsättning för gemenskap och dialog. En homogen befolkning med likhet i värderingar. Men sådana likheter växer i första hand ur lika materiell situation.

Människor med likartade metoder för att tillgodose de materiella behoven ger grundläggande förutsättningar för dialog och gemenskap. Den viktigaste faktorn för gemenskap är då de materiella villkoren tvingar människor samman. En sådan gemenskap och upplevelse av en sådan situation levde kvar i kvarteret Östergård i Malmö ännu under det sociala "rehabiliteringsarbetet". Man skriver:

"De regelbundet återkommande veckofesterna tillkom på uttrycklig begäran av de hyresgäster, som då bodde i kvarteren. De fyllde en mycket stor funktion. Genom den generositet som utvecklades från många olika håll blev de en positiv upplevelse för alla

som besökte dem. Det fanns en mycket stark känsla av trivsel på festerna. Festerna var billiga och var avpassade för människor som saknade pengar men hade gott om tid."

370,
s 337

Den allsidiga hushållssammansättningen samt förändrade materiella villkor förändrar också festerna:

"Efterhand som hyresgästerna bytts ut, har behovet av festerna avtagit. Många av de "gamla" hyresgästerna känner inte heller något behov av att gå hemifrån, sedan de fått en modern bostad. För de nyinflyttade tycks festerna inte fylla någon funktion. Genom att kvarteret Östergård ändrat karaktär, har festernas vara eller inte vara måst omprövas."

370
s 338

Något exempel på att allsidig hushållssammansättning avseende socialt olika grupper skulle uppfylla de politiska målen, nämligen att öka förståelsen, bryta isolering och skapa kontakt mellan människor har vi inte funnit. I en Göteborgsundersökning kan man däremot läsa:

"I en stadsdel som Kommentantsängen, där det varierade lägenhetsbeståndet från början skapat stora skillnader i befolkningsstrukturen har också kontakter mellan de boende varit avsevärt mindre än t.ex. i de mer renodlade arbetarstadsdelarna. Kontakten inom gårdshusen var dock större än inom gatuhusen, man träffades t.ex. och pratade lite när man högg ved i källaren eller hämtade vatten i pumpen på gården. Sådana sysslor sköttes naturligtvis av de "finare" familjernas tjänstefolk, vilket ytterligare minskade möjligheterna till kontakter.

Någon gårdssamvaro med gemensamma fester tycks aldrig ha förekommit, troligen för att de som var intresserade av sådana inte kände den naturliga frihet som fordrades; det fanns alltid folk i huset som man var rädd att störa."

73,
s 29-30

Peckham Health Center i London är ett exempel på gemenskap som har ett visst intresse, på grund av att det flitigt användes under 1940-50-talen, i debatten om grannskapsplanering. Man såg i detta Exemplet på grannskapsplaneringens möjligheter: Detta var en byggnad där inga förbud fanns och där alla samhällsklasser samverkade och levde samman.

I tidskriften Byggmästaren hedras anläggningen 1949 med en sex sidor lång artikel, där artikelförfattaren Danneskiöld-Samsøe utropar: "Här är beviset ... Här är beviset för miljöns allt överskuggande betydelse för individen."

153,
s326

I ett av bostadskollektiva kommitténs betänkanden 1955 nämns i en not: "Peckham Health Center i London numera ledlagt". Därefter försvinner Peckham utan förklaring eller kommentar som det strålande exemplet ur debatten.

Men dess försvinnande, och tystnaden kring detta, är sannolikt ej en tillfällighet, ty det är mer troligt att Peckham Health Center lades ned för att det lyckades än för att det misslyckades. Omsätts program-punkten "psykisk hälsa är endast möjlig i tvångsfri omgivning" i praktiskt liv, finns goda förutsättningar för en materiell dialog som ej ryms inom marknads-ekonomins skal.

Att Peckham var beviset för att, som Danneskiöld-Samsøe skriver, "folk ur alla samhällsskikt otvunget umgås med varandra" måste dock i frågasättas som mindre sannolikt. För den som inte tror det, finns det statistik, tillägger visserligen Danneskiöld-Samsøe, med adress kanske även till författarna av riktlinjer till Stockholms Generalplan 1945.

153,
s326

Tänkbart och rimligt är att situationen i Peckham liknande den som förorsakade Hagahusets i Göteborg stängning. I socialförvaltningens målsättning 1968 skrivs:

"Målsättningen har varit att hos besökarna skapa ett engagemang och en delaktighet som förhoppningsvis ska leda fram till en positiv miljö, vilken upplevs som naturlig och stimulerande ... Erfarenhetsmässigt kan sägas att avsaknaden av möjligheter att skapa direktinflytande från speciellt ungdomsgrupperna oftast resulterar i att man uteblir från verksamheten eller, om man deltar i den, visar brist på engagemang eller identifikation med oro, passivitet eller destruktion i växande intensitet som resultat."

"Arrangemangen ska stimulera till kritiskt tänkande och diskussion (inget skall stå oemotsagt) och ge tillfälle till växelspel mellan arrangörer och besökare."

154,
s41

I en uppsats vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg skriver Kjell Jonson 1972:

154

"Det är .. uppenbart att stormötesdemokratin såsom experiment hade just den effekt som den avsåg att ha på Hagahuset - att nå deltagarna och att få dem att känna medinflytandet och delaktigheten i verksamheten ... Socialisationen av deltagare/besökare och de mål med innehåll i form av önskemål om "engagemang och deltagande i fritidsaktiviteter" från förvaltning och politiker, nådde på Hagahuset uppenbart det önskvärda måttet, även om innehållet i aktiviteterna från hagahusbesökarna väl knappast hade den karaktär som politiker och förvaltningsledning önskat."

154,
s88

Bland motiven för stängningen 1972 var att kommunens representanter ansåg sig ej kunna hålla lokaler och personal åt verksamhet med alltför ensidig politisk inriktning: "Motsättningarna gällde främst den praktiska tillämpningen av de gällande riktlinjerna."

154,
70

Men även om orsaken till stängningen är den ensidiga politiken, i dess praktiska tillämpning, så stänger man således lokaler just på grund av den "ensidighet" som är en förutsättning för att en dialog skall komma till stånd. När gemenskapen inom Hagahuset börjar bli meningsfull och få materiella effekter, då tillåts gemenskapen inte längre fungera.

Ty kampen mot narkotikaproblemen, den religiösa debatten och den politiska debatten medförde en allmän radikalisering i samhällssynen både hos besökare och personal. "Man ville angripa orsakerna - det sjuka samhället - och inte slåss inbördes mot symptomen." Eller med Kjell Jonsons ord:

154,
s57

"Den positiva effekten av Hagahusets socialisation av besökare och personal skapade en ökad homogenitet inom husets rammar."

154,
s89

När detta skrivs i slutlig form refereras i radio och TV, 730712, att Föreningen Sveriges Socialchefer just såg bredden i Hagahusets aktivitet och den aktiva debatten som alltför värdefull för att avbrytas. Kommunens representant uppfattade dock verksamheten som alltför ensidigt vänsterinriktad. Det var därför riktigt att stänga Hagahuset för denna aktivitet.

Kontakter och trivsel i bostadsområdet

Att försöka bedöma trivsel i bostadsområden genom att mäta flyttningsvilja, anpassning och mängden grannkontakter har i många undersökningar varit en väsentlig metod. Men trivsel är svåratt och svårdefinierat. Därför skall här bara redovisas några få synpunkter i denna fråga, ty angreppssättet ger alltför komplexa svar för att vara verkligt meningsfulla.

I en intervjuundersökning i Örebro 1956 frågar man sig vad grannkontakter betyder för trivseln i bostadsområdet, och man redovisar, att "flyttningsviljan är inte större bland dem som saknar bekanta inom området än bland dem som har bekanta ... Vi kan alltså konstatera att den stora betydelse för trivseln som utvecklade grannkontakter skulle ha enligt 'grannskaps-teorin' knappast understukits av våra undersökningar."

57,
s48-49

Inte heller i återundersökningen i samma område år 1962 ger en annan bild. Man tvingas konstatera att "det i och för sig rimliga antagandet att väl utvecklade grannkontakter positivt påverkar tillfredsställelsen med bostaden och bostadsområdet kunde, med de mätmetoder som tillämpades både i den första undersökningen och i återundersökningen, inte styrkas. Flyttningsviljan visade inte något samband med antalet bekanta över huvud taget".

68,
s 43

Ett liknande resultat redovisas i doktorsavhandlingen "Anpassning i hem och samhälle" av Agne Lundqvist 1955:

"De infödda är bättre anpassade i samhället än de inflyttade. Detta visar sig framför allt i fråga om trivsel med folket ...Däremot är de mer benägna än de inflyttade att flytta från staden, vilket i stor utsträckning bottnar i en lust till nya erfarenheter, 'att se sig om'."

162,
s161

Denna avhandling används också som exempel av bostads-kollektiva kommittén 1956, då den diskuterar människans tämligen långa "anpassningsperiod, under vilken miljön stabiliseras" i expanderande bostadsområden. Man skriver att resultaten av några nyare sociologiska undersökningar stöder en sådan betoning av tidsfaktorns inverkan. Kommittén citerar Lundquist: "det finns positiva samband mellan den tid man bott på orten och anpassningen i bostaden". Där slutar citatet men Lundquist fortsätter:

"De som flyttat till orten för längre tid sedan är nämligen mer nöjda med sin bostad överhuvudtaget än de som flyttat in för kort tid sedan. Detta kan förklaras av att de har rymligare bostäder och oftare äger bostaden än de senare inflyttade".

162,
s245

Detta trots att de senast inflyttade visar "en tendens att ha modernare bostäder". Resonemanget skulle således bli att tidsfaktorns inverkan egentligen är en process där människan sänker sin anspråksnivå. Att hon tvingas anpassa sig till de nya villkoren; bostad, område och människor. Det är således människan som anpassas till den materiella villkoren och inte dessa som anpassas till människan. Vilket också klart redovisas av Lundquist, som också kommittén citerar:

162,
s143

"I fråga om trivseln i samhället finns det tydliga skillnader mellan yngre och äldre, i det att de senare genomgående visar sig vara mer positiva mot ortens institutioner och överhuvudtaget trivas bättre. Detta har vi ansett tyda på att deras anspråk på ortens institutionella utrustning är mindre än de yngres."

162,
s245

En motsvarande beskrivning gör Lennart Holm 1955, då han beskriver trivsel i Gustavsberg:

"Man hade väntat sig betydligt större skillnader i värderingen av gamla och nya bostäder, men bofastheten, hemkänslan i samhället slätar tydligen över många brister, medan nykomlingskänslan förstorar dem." 163, s73

Till detta skall läggas att "tidsfaktorns" inverkan på människans möjlighet att hinna sänka sin anspråksnivå till omgivningens verklighet, minskar med marknadsekonomins utveckling: med arbetskraftens ökande rörlighet mellan olika bostäder samt med ökad specialisering-utbildning-arbetsdelning. I låginkomstutredningen konstateras att "rörligheten ökat i de yngre åldersgrupperna." Och den ökade specialiseringen och utbildningens effekter visar sig i att: 150, s69

"De ur socialgrupp I har flyttat mer än andra, de har i mindre utsträckning bott på samma ort sedan sexton års ålder och de har i högre utsträckning bott på mer än tre orter. De från socialgrupp II som växte upp i storstäder har flyttat mer än motsvarande grupp från socialgrupp III." 150, s69

Det är också i storstaden som marknadens mekanismer får sitt klaraste uttryck. Bilismens utveckling kommer sannolikt att öka rörligheten mellan bostäder inom stadsområdena-regionerna, vilket diskuteras på sidor H13-14.

I litteraturstudien "Att bygga för kontakt - en myt", konstaterar författarna att "miljön som tillrättalagts för att befrämja kontakt visar sig sällan fungera som avsett. Orsaken kan enligt vår mening, alltid härledas till negativa överordnade faktorer; såsom heterogen befolkning, inga gemensamma intressen eller brister i förvaltningen. I de fall, då en sådan miljö fungerar, kan individuella och samhällsfaktorer visas vara positiva: ex. homogen befolkning och väl fungerande, "demokratisk" administration". 53, s 31

Författarna konstaterar också att "människor tycks alltså i allmänhet vara nöjda med begränsad grannkontakt" och att det finns "ytterst litet fog för tanken, att man kan tillrättalägga den fysiska miljön för ökad mänsklig interaktion .... Att kunna bygga en fysisk omgivning som skapar social kontakt är uppenbarligen en myt". 53, s28

"Betonandet av människans kontaktbehov är lika ensidigt som prioriteringen av bilism och kommersialism. Vad som saknas är realistiska, beteendevetenskapligt grundade målsättningar". 53, s31

Kontakter inom ett bostadsområde påverkar inte i stor grad människans trivsel. En allsidig hushållsammansättning motverkar dessutom förutsättningar för en meningsfull kontakt, och är således inte ett speciellt önskemål för den enskilda människan. Den "spontana" segregationen visar ju också en liknande

tendens. Det segregerade samhället upptyller uppenbart bättre de enskilda människornas trivsel och umgängesbehov än den allsidigt sammansatta.

I undersökningen "hem, arbete och grannar" redovisas och diskuteras olika kontaktorsaker. Men dessa håller i dag på att försvinna på grund av den samhällsliga utvecklingen, samtidigt som dessa diskuterade kontakter i huvudsak gällde småbarnsfamiljer:

Kontakt genom att göra inköp i samma affär kräver att affären har överblickbar storlek och begränsat antal kunder. Kontakt genom och mellan småbarnsfamiljer minskar i samma takt som andelen sådana familjer minskar i förhållande till det totala antalet familjer. Tvätta i samma tvättstuga förutsätter att man ej har eger utrustning i bostaden. Låna telefon gör knappast någon i dag i Sverige. Hjälpa grannar kräver ofta de föregående kontakttillfällena.

Dessutom förutsätter dessa kontakter ofta en hemmavarande familjemedlem, vilket också blir att mer ovanligt, ty "att söka påverka kvinnornas förvärvsfrekvens, som styrs både av dem själva, deras män och av arbetsgivarna, blir med Sveriges arbetskraftsläge allt viktigare."

29,
s257

Bostaden blir för allt fler endast en sovstad: De små barnen kommer från daghem; de större barnen från skolor och fritidshem; de förvärvsarbetande från arbetsplatser; alla endast för att äta och sova. Den gamla generationen är improduktiv och finns på speciella vårdanstalter. Fritiden tillbringas i den enskilda bilen, i fritidshus och utanför bostadsområdet.

Familjens och människans sociala beteende kommer således i allt högre grad att präglas av kontakter med personer och sociala förhållanden som finns utanför det direkta bostadsområdet. Kontakter i daghem, skolor och arbetsplatser blir allt mer dominerande.

Den teori som denna utredning använder ger dessutom att boende och kontakter mellan människor, tex grannar, som ej har materiella förutsättningar inte ger den nödvändiga materiella dialogen. Gemenskapen blir materiellt innehållslös, ekonomiskt onödig och därigenom ytlig och tillfällig.

Man skulle med hänsyn till de här redovisade synpunkterna, i viss mån säga att diskussionen om bostadsområdet håller på att bli en diskussion om intet. Men en stor del av Sveriges befolkning lever dock sin vakna tid i bostad och dess omgivning. Därför är bostadsområdet inte ointressant för mänskligt liv, men vid studier bör det analyseras utifrån aktuella ekonomiska förutsättningar.

De äldres kontakter

I undersökningen "de äldre som bostadskonsumenter" konstaterar författaren att "de äldres sociala kontakt byggs i utomordentligt stor utsträckning upp omkring i första hand barnen, i andra hand släktingarna. Grann- och vänskontakterna tycks förekomma enbart i ringa utsträckning .... Grannarnas betydelse, totalt, som kontaktgrupp är dels liten, dels när den förekommer sannolikt också upplevd som varande av mindre betydelse".

59,
s 59

"De barnlösa äldre samt de som har barn bosatta på annan ort än Malmö har dessutom en tendens till mindre grannkontakt än de som har barn i samma stad ... Gruppen barnlösa äldre tycks inte kompensera sig genom att söka mera kontakt med grannar och vänner".

59,
s 53

För att öka möjligheten för de äldres kontakter med yngre människor redovisas i undersökningen exempel om "pensionärsbyar" där "inflyttningen till dessa har styrts så att också yngre människor ingår. Vid undersökning av utfallet av ett sådant experiment visade det sig dock att det .... förväntade samspelet mellan generationerna inte uppstod. På samma sätt har man funnit att äldre människor boende ensamma i ålderintegrerade områden tenderar att bli socialt isolerade."

"Dessutom har det visat sig att antalet lokala vänner till de äldre människorna varierar med proportioner äldre i samhället, dels att de äldre vännerna alltid är överrepresenterade i förhållande till proportionen mellan åldrarna i grannskapet oavsett hur många lokala vänner en äldre person har".

59
s 43

Som resultat av undersökningen kommer författaren fram till följande slutsatser:

-Han rekommenderar flergenerationsfamiljen och skriver att "vi har sett storfamiljen - den öppna, flergenerationsfamiljen fungerar på ett för samhället positivt sätt."

59,
s77

-Men om pensionärer och äldre skall bo i egna lägenheter är det viktigt "att s.k. insprängda pensionärlägenheter lokaliseras nära varandra". Och "vid sanering "bör man ta hänsyn till "dels att de äldre hushållen i görligaste mån flyttar närmare anförvanter" och i andra hand "att de äldre styrs till bestämda bebyggelseområden".

59,
s 78

Men umgänget mellan gamla människor som ej är släkt är problematiskt. Gamla människor känner sig i stor utsträckning ensamma. Att bara bo tillsammans eller

i närheten av lika-gamla löser ej dessa problem. Så länge marknadsekonomin ej helt slagit sönder upplevelser av släktsambanden är kontakt med släkt den gamla människans väsentligaste gemenskapskälla - för de som har denna möjlighet.

Även på ålderdomshem, vilka borde ge maximala möjligheter till kontakt, är kontakten mellan människor ringa. I uppsatsen "Gäst på ålderdomshem" skriver Lars Joelsson:

"De hälsar då de möts, de utbyter några artighetsfraser, de besvarar personalens yrkesmässiga frågor, men ofta stannar det vid detta. De utbyter sällan tankar och åsikter, de samtalar inte ofta med varandra." Visserligen spelar hälsotillståndet en roll men de sociala kontakternas frekvens tycks ändå inte vara "så starkt korrelerade med den subjektiva uppfattningen av hälsotillståndet".

62,
s 104

62,
s 105

Den pensionerade människans ökade kontaktlöshet och minskade möjlighet till kontakt redovisas även i "De äldre som bostadskonsumenter":

"Intresset för föreningar efter pensioneringen är störst bland de som blickar fram mot sin ökade ledighet men att detta intresse, när den ökade fritiden föreligger, i stället går i negativ riktning. Denna inställning tycks tillta ju längre man varit pensionerad".

59,
s 58

Stig Fredriksson redovisar också att "de som varit pensionerade mera än två år säger oftare än övriga att de har färre än flera kontakter efter pensioneringen än före. Nästan varannan bland de som varit pensionerade i 2 år eller mera menar följaktligen, att de genomgående har mindre kontakter "nu" än före pensioneringen".

59,
s 55

Det finns nu inga möjligheter att kompensera eller avlägsna bristen på materiella förutsättningar för dialogen. Några gemensamma intressen och mål av samhällsart som har en materiell grund finns inte hos den pensionerade människan: "Det är inte stort mer än 40% som anser att äldre har samma anledning som yngre att intressera sig för politik och samhällsfrågor."

62,
s108

Och trots att "många besöker gudstjänster och anser sig vara religiösa o.s.v. tycks det vara mycket sällan man samtalar med varandra om religiösa frågor - nästan 90 % har uppgett att de aldrig gör det". Samma är situationen avseende politik och samhällsfrågor: 90 % svarade att de aldrig eller nästan aldrig diskuterar om sådant.

62,
s 107

Lars Joelsson kommenterar kontaktlösheten bland de boende på ålderdomshem:

"Trots att de ständigt har andra människor i sin omedelbara närhet, trots att de i regel intar sina måltider tillsammans med andra och trots att många deltar i terapiarbete och underhållning tillsammans med andra, är det sällan det uppstår några personliga relationer mellan ålderdomshemmens gäster".

62,
s 104

Ty upphör dialogen för att tillgodose de materiella behoven blir människans dialog en monolog. Gemenskap utan materiellt gemensamt mål är en gemenskap med tomheter.

TRETTON SANERADE BOSTADSOMRÅDEN
I TIO KOMMUNER

Under arbetet med de statliga bostadsbyggnadsutredningen, under 1960-1965, framkom önskemål från kommuner om mer kunskap om andra kommuners verksamhet inom plan- och byggnadsverksamhet. I statsverkspropositionen 1966, där utredningen diskuteras, yttrar inrikesministern: 20

"Många kommuner har till utredningen framfört önskemål om att det skulle byggas upp en central utrednings- och informationsverksamhet kring planeringsmetodiska frågor. Utredningen anser att en sådan verksamhet skulle fylla en väsentlig uppgift och har konkretiserat innehållet i denna verksamhet så, att den skulle innebära

att följa vad som görs inom detta område på olika håll och presentera resultaten på ett lättillgängligt sätt;

att insamla och redovisa uppgifter om hur planering av olika slag faktiskt bedrivs i kommunerna;

att kritiskt värdera olika utredningsmetoder;

att ta initiativ till särskilda undersökningar i avsikt att bygga upp ett kunskapsunderlag för planeringen." 7,
s 155

"Kommunerna behöver också ökad kännedom om existerande utredningar och om deras användbarhet i olika sammanhang samt om andra kommuners tillvägagångssätt vid planeringen och erfarenheterna därav." 7,
s 157

Inrikesministern sammanfattar:

"Utredningen har anfört att det är angeläget att få till stånd en central utrednings- och informationsverksamhet kring planeringsmetodiska frågor. Jag delar denna uppfattning men anser i motsats till utredningen att den verksamhet det här är fråga om ligger inom ramen för vad som skall finansieras med medel från fonden för byggnadsforskning." 7,
s 199

Sedan detta konstaterades har närmare tio år förflutit och de kommunala behoven av jämförande kunskap har knappast minskat. Kapitlen D, E och F i denna utredning kan ses som en droppe i havet för att täcka detta kunskapsbehov, som vi också hört hävdas i många kommuner. Vi kommer tex att redovisa saneringsbolag som exempel på att kunskap mellan kommuner saknas och att en sådan kunskap troligen skulle vara meningsfull för kommunernas praktiska arbete. Andra exempel som kan nämnas är bristande jämförande kunskap om trafiksanering, parkering och parkeringsnormer samt sanering över huvud taget.

För att lära känna saneringens och den kommunala planeringens möjligheter och begränsningar finns det anledning att studera olikheter mellan olika kommuner. Vår genomgång visar att Gävle borde vara intressant vid en sådan jämförelse, ty där finns sedan 30 år en målmedveten kommunal saneringsplanering.

Val av tretton områden och tio kommuner

Detta kapitel innehåller en sammanfattning av en undersökning av tretton områden i tio kommuner. Områden som har sanerats under 1960-70-talen. Kapitlet innehåller även en studie av de tio kommunerna. Dessa studeras dock primärt med utgångspunkt från de tretton områdena och endast i en omfattning som bedömts nödvändig för att begripa samband mellan kommun och de sanerade områdena.

De tio kommunerna är de som den parlamentariska saneringsutredningen valde med avsikt att få till stånd försöksverksamhet med saneringsprogram: 114

Stockholm, Göteborg, Malmö, Hälsingborg, Norrköping, Örebro, Gävle samt Sundsvall.

För denna studie har vi utökat dessa med Jönköping och Linköping.

De tretton områdena är utvalda och studerade efter diskussioner kring och studier av ett 50-tal olika områden i de tio kommunerna. Efter intervjuer och diskussioner i kommunerna: Med myndigheter, såsom fastighetskontor, stadsarkitektkontor, socialförvaltning och bostadsförmedling. Med fastighetsägare, såsom kommunala, kooperativa och enskilda samt fastighetsägareföreningar och riksorganisationer. Med hyresgäsföreningar, byggkonsulter, banker, försäkringsbolag, byggnadsentreprenörer och muséer. Med forskare inom byggande och ekonomi.

De tretton områdena har valts för att erhålla ett så varierat urval som möjligt med hänsyn till olika metoder i saneringsprocessens genomförande och olika typer av åtgärder. Olikhet i huvudmannaskap, fastighetsköp och kommunalt agerande har bildat ett urvalssätt. Liksom olika ålder på områdena, olika stadsplaneproblem och speciella sociala och kulturhistoriska faktorer. Fanns sociologiska eller andra undersökningar redan utförda såg vi detta som fördel.

I detta kapitel studeras både totalsaneringar och moderniseringar. Dels görs en viss jämförelse mellan olika saneringsmetoder. En jämförelse som utvecklas och diskuteras utförligare i kapitel F.

Fyra av områdena är totalsaneringar:

Stockholm	Kvarteret Linjalen
Göteborg	Stigberget (Masthugget)
Gävle	Nya Regleringen (västra Brynäs)
Sundsvall	Centrala Skönsberg

Nio av områdena är moderniseringar:

Stockholm	Östra Mariaberget
Göteborg	Kvarteret Horisonten
Malmö	Kvarteret Östergård
Hälsingborg	Kvarteret Fortuna
Jönköping	Kvarteret Lödöse
Linköping	Kvarteret Azalean
Norrköping	Kvarteret Violon
Örebro	Kvarteret Svarven
Gävle	Kvarteret Albion

Detaljstudien av dessa tretton områden redovisas separat i Byggeforsknings informationsblad.

Det bör påpekas att detta kapitel och delvis kapitel E i huvudsak är inventeringar och innehåller lite av utvärdering och analys. Detta gör att kapitlen kan bli svårtillgängliga för den som enkelt vill skaffa sig kunskap om sanering genom att bara studera dessa enskilda områden. Vi ser dock dessa studier som ett av många sätt att berika bilden av saneringsverksamheten i Sverige. En bild som måste byggas upp av många olika kunskaper och som måste sättas in i ett större samhälleligt sammanhang för att bli njutbar.

Saneringarna i sitt kommunala sammanhang

För kvarteret Linjalen i Stockholm innebär totalsaneringen ett fullföljande av den kommunala planeringen som pågått kontinuerligt sedan slutet av 1950-talet, som som bla resulterat i "Söder 67", förslag till översiktligt planprogram för Södermalm.

258

Östra Mariaberget i Stockholm kan också ses som ett fullföljande av fastighetskontorets, numera de kommunala bostadsbolagens, utrustnings- och moderniseringsverksamhet. Efter beslutet om Hornsgataspuckelns bevarande. Den kulturhistoriska aspekten har här fått stor betydelse, vilket märkbart påverkat projektet och dess ekonomi, jämfört med andra områden.

Totalsaneringen av Stigberget i Göteborg blev den första stora totalsaneringen i den serie saneringar som har varit kommunens politiska mål under åtminstone hela 1960-talet. Området är en av de första intressezoner för saneringsverksamhet i kommunens planering. Louis Campanello, fd direktör för kommunens saneringsbolag, kommenterar:

"Göta Lejon började så med en kraftig inköpsdrive. Men när även andra legitima byggnads- och inköpsintressen ville engagera sig, tex Svenska Riksbyggen och enskilda byggare, öppnade vi intressezoner även för dessa för att på så sätt snabbt få igång saneringsarbetet ... Riksbyggen fick Masthugget och byggarna fick arbeta inom Olivedal. Vi sade: Ni har kommit lite längre än vi och ni får klämma igång först ..."

329,
s10

Kvarteret Horisonten i Göteborg ingår som en del i det kommunala Familjebostädernas kontinuerliga moderniseringsverksamhet som i första hand avser de bättre landshövdingehusen i västra Göteborg:

"En grov uppskattning av det antal lägenheter i Göteborg, som skulle kunna bli föremål för förbättringsarbeten, utgör cirka 9000 lägenheter ... Sedan stadskollegiet efter hörande av stadsbyggnadskontoret beslutat att vissa områden skulle kunna bli föremål för dessa arbeten, träffade Bostadsföretaget, Fastighets AB Göta Lejon och Familjebostäder en intressezonfördelning för förvärv av ifrågavarande fastigheter. Familjebostäder tilldelades då bostadsområdena i de västra delarna av Göteborg."

338,
s43

I Malmö är kvarteret Östergård moderniserat genom kommunens fastighetskontor. Denna modernisering får dock även ses som en del av Lunds universitets aktivitet. I Linköping och Örebro är moderniseringarna utförda av kommunägda bostadsföretag och i Norrköping av den kommun- och HSB-ägda stiftelsen Solgård. Dessa fyra moderniseringar kan alla mer eller mindre ses som uttryck för kommunernas normala aktivitet inom detta område.

Malmöns fastighetsnämnd ger ett exempel på orsak till det kommunala moderniseringsintresset:

"Då socialvårdsmyndigheterna finner det nödvändigt att ha tillgång till bostadsfastigheter av här ifrågavarande slag och då fastigheterna inte längre kan användas i det skick de nu befinner sig i, har fastighetsnämnden funnit det riktigt att modernisera dem trots de kostnader, som detta kommer att medföra."

357,
s1

Fd direktören för stiftelsen Hyresbostäder i Örebro, Harald Aronsson, kompletterar bilden:

"Frågan hur ingreppen görs är ytterst en social fråga. Krafterna måste inriktas på att vid varje tillfälle lyfta upp människorna rent boendemässigt."

501

Moderniseringarna i Hälsingborg och Jönköping ingår som normala inslag i privata byggmästares verksamhet.

I Gävle ingår totalsaneringen av Nya Regleringen som del i den stora sanering som påbörjades på 1950-talet och som beräknas vara avslutad inom fem år, då Gävle bedöms som "färdigsanerat". Nya Regleringen är utfört

av en privat byggmästare i samråd med ett kommunalt bostadsföretag. Totalsaneringar har varit det normala förnyelsesättet i Gävle och moderniseringen av kvarteret Albion är hittills ett udda fall. Denna modernisering är utförd av kommunägt bostadsföretag.

Totalsaneringen av centrala Skönsberg i Sundsvall är en konsekvens av genomförandet av 1953 års generalplan. "Främsta orsaken torde ligga i att man valde att dra motorvägen genom Skönsberg ... Därmed följde uppläggande av en helt ny stadsplan med ett nytt gatusystem och en ny bebyggelse osv med siktet inställt på en sanering av hela det gamla bostadsbeståndet." Saneringen genomfördes av Sköns fastighetskontor och köpingens allmännyttiga bostadsföretag. 550, s10

Totalsaneringarna

De fyra studerade totalsaneringsområdena är centralt belägna bostadsområden i respektive kommun. För Sundsvalls del gäller att saneringen av centrala Skönsberg påbörjades och slutfördes till största delen då Skön var självständig köping.

Den bebyggelse som fanns före saneringarna i områdena var, bortsett från Stockholm, bostadshus i trä eller trä-sten i Göteborg, i två och tre våningar med låg sanitär standard. I Stockholm hade kvarteren till stor del industribebyggelse, men där fanns även 5-6 våningars bostadshus i sten med sammanlagt 11 trapphus.

För samtliga områden föranledde nybebyggelsen ny stadsplan med ändrade gatusträckningar och husgrupperingar.

Områdena var före saneringarna till största delen bebodda av människor ur socialgrupp III, dvs arbetare. I kvarteret Linjalen var cirka 65 procent socialgrupp III. I Stigberget cirka 85 procent och i Nya Regleringen cirka 90 procent. Efter saneringarna är endast cirka 15 procent av invånarna från socialgrupp III i Linjalen och Stigberget. I Gävle har siffrorna ej ändrats. Uppgifter från Skönsberg saknas.

(Redovisningen av socialgrupper i detta kapitel är primitiv och saknar statistisk skärpa. Tillsammans ger de tretton områdena dock en grov bild av inträffade förändringar, som vi bedömt som illustrativ.)

Evakuering av de boende handlades normalt av kommunens bostadsförmedling. I Skönsberg verkställde fastighetskontoret evakueringsarbetet. För lokalhyresgäster har fastighetskontoren normalt varit engagerade. I Göteborg har Riksbyggen varit aktiv i evakueringsverksamheten i samarbete med kommunen. Återflyttning förekommer i ringa omfattning och ej som medveten kommunal

planering för dessa områden. I Skönsberg har viss återflyttning förekommit, men vi saknar uppgifter om detta.

Graden av exploatering är högre och antal våningar i husen är fler i de större kommunerna än i de mindre. I Stockholm uppfördes de nya husen med 7 våningar, i Göteborg 4-6 våningar, i Gävle 3-5 våningar och i Skönsberg 3-4 våningar. Skönsberg har dessutom ett punkthus på 12 våningar, men det är mer en "vertikal accent" än ett sätt att höja exploateringen.

556

För att kunna öka exploateringen har parkering i Stockholm och Göteborg anordnats under gårdar. I Stockholm påpekas att "genom att anordna parkering och infarter i form av underjordiska garage i stället för parkeringshus har bostadsvolymen ökat inom området." Och för Göteborg gäller att "bilarna i den slutgiltiga lösningen har placerats i däck under mark och hus, för att uppnå det markutnyttjande som fordras för att göra saneringen ekonomiskt genomförbar." Även i Gävle finns i viss utsträckning parkering i hus och under gårdar.

258,
s138327,
s130

Den nya bebyggelsens ungefärliga våningsytor är:

		Bostäder	Lokaler	Garage
		m ²	m ²	m ²
Stockholm	Kv Linjalen	41 000	5 000	24 000
Göteborg	Stigberget	97 000	34 000	54 000
Gävle	Nya Regler.	43 000		5 500
Sundsvall	Skönsberg	35 000	1 500	1 200

Totalhyran per kvm och månad har ökat från 20-30 kronor till 110 kronor 1972 i Stockholm och Göteborg. Hyran i Skönsberg är 80 kronor och i Gävle mellan 80 och 90 kronor. För bilägare tillkommer 90-110 kronor för garageplats i Stockholm och Göteborg.

Samtliga områden har under kort tid genomgått en kraftig förändring avseende fastighetsägoförhållanden. För kvarteret Linjalen i Stockholm har antal ägare och arrendatorer minskat från 25 till en. I Stigberget i Göteborg har antal fastighetsägare minskat från cirka 200 till en. I Nya Regleringen i Gävle från cirka 28 till tre ägare. I centrala Skönsberg från 100 till en ägare.

Moderniseringarna

De moderniserade fastigheterna är belägna inom de "halvcentrala" bostadsområdena inom respektive kommun. Östra Mariaberget i Stockholm är här ett undantag och är centralt beläget. Husens byggnadsår speglar också denna situation, eftersom de flesta husen har byggts i stadens nyexploateringsområden då dessa ursprungligen exploaterades.

Storleken av de studerade områdena kan redovisas genom det antal lägenheter som finns efter moderniseringen: 406 lägenheter i Östra Mariaberget i Stockholm (före åtgärder. Ingår i ett större plansammanhang om 860 lägenheter.), 79 st i kvarteret Horisonten i Göteborg, 190 st i kvarteret Östergård i Malmö, 27 st i kvarteret Fortuna i Hälsingborg (det totala antalet moderniserade lägenheter är dock större), 35 st i kvarteret Lödöse i Jönköping, 54 st i kvarteret Azalean i Linköping, 71 st i kvarteret Violen i Norrköping, 33 st i kvarteret Svarven i Örebro och 115 st i kvarteret Albion i Gävle.

För kvarteren Fortuna, Azalean, Violen och Albion är antal boende per lägenhet cirka 1,5. För kvarteret Lödöse som efter moderniseringen har större lägenheter är antalet boende 2,6.

De flesta av de enkla utsnittet avseende socialgruppstilhörighet visar ett färre antal hushåll i socialgrupp III efter moderniseringarna. För Östra Mariaberget i Stockholm har antal hushåll i socialgrupp III minskat från 50 till 30 procent, för kvarteret Horisonten i Göteborg är minskningen från 90 till 70 procent och för kvarteret Lödöse i Jönköping från 90 till 65 procent. Och skall man uppnå en allsidig hushållsammansättning i kvarteret Östergård i Malmö blir minskningen där från 90 till 50 procent. För kvarteret Azalean i Linköping, kvarteret Violen i Norrköping och kvarteret Albion i Gävle har det ej varit aktuellt med utflyttning i större omfattning.

Aldersfördelningen varierar kraftigt mellan de olika områdena. Barn under sex år finns från 0 till 13 procent av invånarna och personer över 67 år från 9 till 32 procent. Storleken på variationen gäller både före och efter moderniseringarna.

Evakuering av hyresgästerna har i de flesta fall skett genom kommunernas bostadsförmedlingar. Vad det gäller de privata byggmästarna har byggaren i Hälsingborg anlitat bostadsförmedlingen till 20 procent av evakueringarna, mot byte av motsvarande antal lägenheter, medan byggmästaren i Jönköping evakuerat helt utanför kommunens medverkan.

De flesta husen är uppförda under åren 1917-1926. Kvarteret Fortuna i Hälsingborg bebyggdes åren 1900-1910. En mindre del av kvarteret Horisonten i Göteborg uppfördes 1935. Kvarteret Violen i Norrköping utgör i detta sammanhang ett undantag då det är byggt på 1940-talet, liksom Östra Mariaberget i Stockholm som i huvudsak är byggt under 1600-1800-talen.

Samtliga hus är stenhus, förutom kvarteret Horisonten i Göteborg, vilka hus är landshövdingehus med två våningar i trä och en våning i sten.

Redan innan den aktuella moderniseringen hade de flesta husen centralvärme. Kvarteren Östergård i Malmö och Fortuna i Hälsingborg saknade dock helt central uppvärmning, medan Östra Mariaberget i Stockholm hade sådan till 25 procent. Samtliga, förutom några hus i Östra Mariaberget, hade wc, dock i många fall i trapphus eller på vindar.

Vid moderniseringarna utformades och utrustades lägenheterna och husen i nära anslutning till Bostadsstyrelsens God Bostad. De avsteg som förekommer är att i tre projekt utrustas lägenheterna endast med duschrum och ej med badrum som i de övriga. Lägenheter om ett rum och kök har i vissa fall även i dessa senare projekt endast utrustats med duschrum. I något enstaka fall med enbart wc och med dusch i källare.

Sopnedkast förekommer i fyra av de nio projekten.

Husen är trevåningshus. I några fall har delar av hus annan våningshöjd. Hiss har således inte varit aktuellt att installera, förutom i Östra Mariaberget i Stockholm, där antalet våningar varierar mellan 2 och 5. Avsikten är också att installera hiss i detta område: "Hiss bör installeras enligt God Bostad. Undantag kan dock göras då planlösningen är speciellt svårpassad till hiss eller då en hiss endast kommer att betjäna en lägenhet per trappan."

263,
s17

Lägenhetsstorlekarna är genomgående betydligt mindre i de moderniserade projekten än i den normala nyproduktionen. Det är bara i ett projekt, kvarteret Lödöse i Jönköping, som lägenhetsfördelningen efter ombyggnaden liknar nyproduktionens. Det är också det enda projekt som har lägenheter om fyra rum och kök. Bortsett från kvarteret Lödöse förekommer ett rum och kök samt mindre i 33-78 procent av samtliga lägenheter. För två rum och kök är variationen 5-58 procent och för tre rum och kök gäller 0-42 procent. Ett och två rumslägenheter är 58-100 procent av samtliga. Angående det stora antalet smålägenheter i den äldre bebyggelsen skriver Familjebostäder i Göteborg:

"Det stora inslaget av smålägenheter i tidigare årgångar leder till en koncentration av små hushåll med stort inslag av åldringar. Sammanläggningar av smålägenheter är alltså synnerligen önskvärt vid ombyggnad. ... Det är inte rimligt att låta husens tekniska livslängd binda vissa hushåll vid en bostadsstandard som bestämts av förhållanden för ett halvsekel sedan."

336,
s6

För Östra Mariaberget i Stockholm konstateras följande:

"Även om vissa av dessa (smålägenheter) slås samman till större lägenheter bör man göra avsteg från den i Stockholm normala lägenhetsfördelningen vid nyproduktion. ... På Mariaberget Östra blir andelen smålägenheter med nödvändighet större."

263,
s17

I endast tre av de nio områdena har parkering anordnats på annan plats än gatumark. För Östra Mariaberget i Stockholm kommer parkeringshus att byggas. För kvarteret Lödöse i Jönköping har parkeringshus byggts. Båda dessa parkeringshus skall även användas för andra parkeringsbehov än för de här redovisade projekten. För kvarteret Albion i Gävle kommer parkering att anordnas på tomtmark. Alla projekten har undvikit parkering på inre gårdar.

Hyresnivån före moderniseringarna varierar mellan 20 och 40 kronor. Efter ombyggnad är hyresnivån 1972 60-80 kronor kallhyra per kvm. För kvarteret Horisonten i Göteborg är hyran 87 kronor. För Östra Mariaberget i Stockholm är byggnadskostnaden 1968 beräknad att motsvara 130 kronor per kvm, men då exklusive värdet av marken.

För Östra Mariaberget "kommer den faktiska hyressättningen att avgöras på ett senare stadium av fastighetsnämnden under hänsyntagande till olika sociala och bostadspolitiska bedömningar, bla på grundval av den kommande sociologiska undersökningen." Något sådant beslut är inte fattat då denna studie genomförs 1972.

263,
s6

De kommunala bostadsföretagen ger vissa flyttningsbidrag och vid återflyttning förekommer hyresbidrag för den tillfälliga bostaden. Det finns även exempel på att de boende får bo gratis under evakueringstiden. De privata byggmästarna ger inte motsvarande bidrag.

Av de tidigare boende återflyttar 10-25 procent till bostad eller område efter moderniseringen. I Örebro var återflyttningen cirka 40 procent. Hos byggmästaren i Jönköping förekommer normalt ej återflyttning.

För kvarteren Horisonten i Göteborg, Fortuna i Hälsingborg, Lödöse i Jönköping och Albion i Gävle är fastigheterna inköpta med avsikt att moderniseras. Inköpen har skett kort före den aktuella moderniseringen. De flesta fastigheterna i Östra Mariaberget i Stockholm har inköpts av kommunen med sikte på framtida trafik-anläggningar. Kvarteren Östergård i Malmö, Azalean i Linköping, Violen i Norrköping och Svarven i Örebro ingår i äldre fastighetsköp och ursprungligt ägda fastigheter, som delar i kommunernas bostads- och fastighetspolitik.

Jämförelse mellan totalsanering och modernisering

De totalsanerade områdena är genomgående mer centralt belägna än moderniseringarna. Detta gäller dock inte Östra Mariaberget i Stockholm, men orsakerna till detta områdes sanering är också annorlunda än övriga områden.

De totalsanerade husen var trähus, bortsett från några stenhus i Stockholm. I de moderniserade husen fanns däremot trä som bärande vägg och som yttervägg endast i kvarteret Horisonten i Göteborg.

Nästan samtliga bostäder i de totalsanerade husen saknade centralvärme och endast ett ringa antal hade wc. I de moderniserade husen förekom däremot centralvärme och wc i stor omfattning.

I de moderniserade husen har vissa avsteg från "God Bostad" och Svensk Byggnorm varit mer eller mindre nödvändiga, vilket gör standarden i dessa hus annorlunda än i husen i de totalsanerade områdena. Annan standard gäller tex duschrum i stället för badrum, sämre möblerbarhet och sämre funktionsmått, mindre solbelysta lägenheter, sämre ljudisolering, annorlunda ordnade lekutrymmen och parkering. Parkering förekommer normalt på gatumark vid moderniseringarna, vilket inte gäller totalsaneringarna.

Ett- och tvårumslägenheter uppgår till mellan 58 och 100 procent av samtliga moderniserade lägenheter. Detta kan ställas mot nyproduktionen 1972 i tex Stockholm, där endast 25 procent av lägenheterna är två rum och kök samt mindre.

Hyresnivån per kvm är 10-20 procent lägre i de moderniserade bostäderna. Och eftersom lägenhetsytorna är betydligt mindre i de äldre husen blir boendekostnaden per lägenhet avsevärt lägre i de moderniserade bostäderna, jämfört med de nybyggda.

I samtliga områden var bostäderna bebodda av människor från socialgrupp III till 80-90 procent, bortsett från Stockholm där andelen var 50-65 procent. Efter totalsaneringarna har andelen minskat ända ner till 15 procent. Nya Regleringen i Gävle är ett undantag, där ingen förändring skett före och efter saneringen. I moderniseringarna varierar andelen arbetarfamiljer i dag mellan 30 och 70 procent.

Evakuering har handlagts på liknande sätt i både totalsanerings- som moderniseringsprojekten. Återflyttning har normalt ej varit aktuellt vid totalsaneringarna. Däremot förekommer en återflyttning på 10-25 procent vid moderniseringarna.

Vid totalsaneringarna har fastigheterna köpts med hänsyn till den förestående saneringen. Expropriation och "hot" om expropriation har förekommit. Vid moderniseringarna har hälften av fastigheterna inköpts med den direkta avsikten att modernisera.

Kommunal planering

Kommunernas översiktliga planeringsåtgärder består av bostadsbyggnadsprogram, fysisk- och ekonomisk planering samt program för sanering. Den konkreta kommunala aktiviteten vid det gäller sanering består av fastighetsköp, evakuering, byggande samt uthyrning och förvaltning.

Genom 1947 års lag om kommunala åtgärder för bostadsförsörjningens främjande, upprättar vissa kommuner kommunala bostadsbyggnadsprogram. Samtliga kommuner i denna utredning upprättar sådana program. Dessa program skall upprättas varje år och avse de fem närmaste följande åren. De skall ange "omfattningen och inriktningen av det erforderliga och möjliga bostadsbyggandet under de år programmet avser. Vidare skall programmet innehålla en redovisning av de olika förutsättningar för detta byggande."

6

De mål beträffande bostadsförsörjningen, som redovisas i bostadsbyggnadsprogrammet ger därefter vägledning för ekonomisk och fysisk planering.

25,
s65

Kommunal fysisk planering

För fysisk planering upprättas vid behov översiktliga planer. För samordning av flera kommuners eller samhällets planläggning upprättas enligt byggnadslagen (BL) regionplan (BL, 3§). Grunddragen för marks användning inom kommun eller samhälle anges i generalplan (BL, 2§).

Stadsplan skall upprättas genom kommunens försorg i den mån det genom stadens utveckling påkallas för den närmare regleringen av bebyggelsen. Det åligger särskilt byggnadsnämnden att med uppmärksamhet följa den allmänna utvecklingen inom kommunen och ombesörja utredningar rörande planläggning samt upprätta de förslag och göra de framställningar som finnas påkallade. (BL, 24§. Byggnadsstadgan, 1§).

Konungen äger förelägga och låta på kommun eller kommuners bekostnad upprätta erforderliga planer, om kommun eller kommuner ej eller viss tid förelägger. Konungen för prövning begärda planer. (BL, 11§, 27§, 133§).

Genom dessa åligganden, det så kallade kommunala planmonopolet, har kommunen formella möjligheter att agera aktivt, genom att själv ta initiativet till sådana planändringar som normalt erfordras för att genomföra en totalsanering.

Men då den största delen av det "saneringsmogna" bostadsbeståndet är i privat ägo, och då det är fastighetsägaren som har beslutanderätt över när och vilka åtgärder som skall vidtagas, inom lagens och planers ramar, blir kommunens reella möjligheter att genom planinstitutet påverka kommunens totala sanering mycket ringa.

Ofta upprättar dessutom större privata fastighetsägare planer över sina områden, där då kommunen fungerar som konsult och samarbetspartner. I samtliga av våra fyra totalsaneringar har fastighetsägaren upprättat planförslag. I två av dessa har fastigheterna inte ägts av kommun: Nya Regleringen i Gävle har planerats av en privat byggnadsfirma och i Göteborg har Stigberget planerats av Svenska Riksbyggen.

Kommunal ekonomisk planering

Ekonomisk planering och ekonomiska analyser upptar en mycket ringa del av den kommunala planeringen, åtminstone planering i samband med sanering, trots att det är ekonomiska faktorer som förorsakar den saneringsmogna bebyggelsen och att det är ekonomiska faktorer som bestämmer ramarna för de åtgärder man beslutar.

För Stockholms del har kommunens fastighetskontor och stadsbyggnadskontor uppskattat de maximalt tänkbara investeringarna för kommunens sanering: "Om beräkningarna baseras på det mindre realistiska antagandet att kommunen blir tvungen att förvärva alla fastigheter, som innehåller omoderna lägenheter ... (blir) ... de kontanta investeringarna för fastighetsförvärv ... cirka 600 Mkr. ... Om man antar att förnyelsen huvudsakligen kommer att ske genom olika moderniseringsåtgärder och då utgå från en genomsnittlig moderniseringskostnad om 35.000 kronor per lägenhet blir den totala moderniseringskostnaden cirka 750 Mkr. Till sammans med det ovan angivna beloppet för fastighetsförvärv blir den totala kostnaden för bostadsförnyelsen cirka 1.350 Mkr, dvs 135 Mkr per år under 10 år." 250,
s31-32

Finansieringen av eventuella kommunala fastighetsköp är en stöttesten och i Hälsingborg diskuterar man olika alternativ att bedriva aktiv kommunal saneringspolitik: "Ur finansieringssynpunkt torde enbart kommunala förvärv direkt eller genom helägt bolag ej kunna komma ifråga. Det halvkommunala bolaget kan ur denna synpunkt vara fördelaktigare. Rent administrativt synes emellertid alternativ 3 (dvs ett system med intressezoner) vara att föredraga." 403,
s7

I Göteborg har under de senaste åren en intensiv debatt och kritik riktats mot kommunens saneringsverksamhet, speciellt vad det gäller stadsdelen Annedal, vilket bland annat resulterade i att kommunen tillsatte en ny saneringsutredning. Händelserna i samband med detta har 315 påverkat kommunens saneringsplanering.

Ur Göta Lejons årsredovisningar åren 1970 och 1971 kan man läsa att "den nya stadsplanen för stadsdelen Annedal, har av skilda orsaker blivit starkt försenad." 319,
s4
Att "stadsdelen Olskroken har varit föremål för fortsatt stadsplanearbete, vilket inriktats på att till en början klarlägga, huruvida även delar av det enligt tidigare kommunala ställningstaganden för totalsaneringen bestämda området möjligen skall ombyggnadssaneras.

På grund av den försening som redan uppstått i stadsplanearbetet gäller nu att den första nybyggelsen beräknas komma igång först under 1975 med de ekonomiska och sociala konsekvenser detta medför." 320,
s4,5

"Bolagets kapitalförsörjning har påverkats i oförmånlig riktning genom de fördröjningar som uppstått i stadsplanearbetet för genomförande av det gällande handlingsprogrammet och den tveksamhet som präglade de kommunalpolitiska besluten i saneringsverksamheten. ... Styrelsen och verkställande direktören är allvarligt bekymrade för de förseningar som uppstått i stadsplanearbetet och måste kraftigt understryka angelägenheten av att stadsplaner upprättas för berörda saneringsområden inom stadsdelarna Gårda, Olskroken och Haga efter en sådan tidsplan, att bolaget icke i framtiden utsättes för sådana kapitalförluster att risk uppstår för att kommunala subventioner måste ifrågakomma för den fortsatta bostadssaneringen i Göteborg." 320,
s6

Kommunal verksamhet för sanering

För den långsiktiga planeringen av kommunens saneringsverksamhet har 1972 vissa kommuner upprättat speciella program. I andra kommuner pågår arbete med sådana program.

Men innan en organiserad planmässig saneringsverksamhet i kommunal regi eller med kommunens medverkan kan komma till stånd, förutsätter detta normalt att den översiktliga planeringen i kommunen befinner sig i ett överblickbart skede. I en motion till Göteborgs stadsfullmäktige 1958 påpekas:

"De stora greppen på denna frågas lösning med saneringsplaner för hela stadsdelar har hindrats av att planeringen av de större trafiklederna fördröjts. ... Arbetet med lösningen av de stora trafikfrågorna har nu avancerat så långt att det inom en snar framtid torde kunna ges möjlighet att upprätta saneringsplaner." 300

Det är först i slutet av 1960-talet som kommunerna mer allmänt börjar intressera sig för saneringsprogram och motsvarande frågor. Av våra tio kommuner är det endast Gävle, Göteborg och Skön, dvs Sundsvall, som har övergripande program som är äldre än tio år.

En väsentlig orsak till att upprätta saneringsprogram är att de ger möjlighet att påbörja en konkret fysisk planläggning. I inventeringen av Södermalm i Stockholm skriver man att "programmets syfte är att ge stadsfullmäktige möjligheter att på ett tidigt stadium ange riktlinjerna i stort för stadsombyggnaden på Södermalm och därmed direkt påverka utformningen av kommande formella planer, generalplaner och stadsplaner. ... Syftet är också att ge en samlad bild av den aktuella plansituationen för Södermalm och delområden inom stadsdelen. ... I planprogrammet redovisas förslag till åtgärder för en genomgripande sanering av Södermalm." 258

För Göteborgs del ligger det översiktliga handlingsprogrammet för fastighetsförnyelse som grund för planarbetet i kommunen:

"Stadsplanearbetet kan med denna arbetsmässiga målsättning bedrivas mera koncentrerat stadsdel efter stadsdel." 304, s2

Det första steget i utarbetande av kommunala handlingsprogram för sanering är en bedömning och en värdering av det befintliga fastighetsbeståndet. Från Gävle kan följande exempel redovisas:

"Kåkbebyggelse." "Husen var helt nedslitna och då det var trähus, blev det inte tal om modernisering." "Det där helvetet skall bort." "De gamla husen ger ju en kategorisering av de boende, vare sig man vill eller ej."

Och från Sundsvall och Skönsberg:

"Utplåna alla de stora bostadskaserner som inte precis skänker någon vacker anblick." "Kåkstaden." "Ett ovanligt fult samhälle."

Ett andra steg mot en konkret kommunal saneringsverksamhet är oftast en inventering, som innehåller en uppdelning av byggnader efter olika tekniska kvaliteter och standard. Dessutom sammanställs andra enkelt åtkomliga data, såsom husens ålder, taxeringsvärden, ägoförhållanden. Inventeringarna innehåller ibland en bedömning av byggnaders och miljöers kulturhistoriska och arkitektoniska kvaliteter. I några fall förekommer en diskussion om planering och trafiksanering. Ibland redovisas även planstudier.

Inventeringarna omfattar i några fall hela kommuners centralare delar. Men vanligare är att de endast omfattar vissa stadsdelar och då sådana man redan bedömt vara i behov av saneringsåtgärder. Ty i många fall användes inventeringarna primärt för att styrka det man redan trodde och för att ge ytterligare argument för den sanering man redan hade för avsikt att utföra.

Exempel på denna planeringsgång är Gävle där verksamheten sedan länge pågick då man utförde en inventering. Man konstaterar i denna att "i sanerings-syfte har staden under de senaste åren förvärvat ett stort antal privata, centralt belägna fastigheter." 201, s12

I Göteborg skriver man i samband med förslag till bildande av saneringsbolag och innan inventeringar och analyser av saneringsbehovet är utförda, att "saneringsbehoven är ofantliga. Många fastigheter är förslummade, och i ett ännu mycket större antal hus är standarden så låg, att, även om husen i övrigt är relativt tillfredsställande, de av den orsaken borde ersättas med nya, i den mån de inte kan moderniseras." 301

För Skönsberg i Sundsvall konstaterar man i förslaget till stadsplan helt enkelt att "området är bebyggt med saneringsmogna bostadshus." 556

Ett tredje led mot en konkret saneringsverksamhet är i några kommuner en diskussion om vilka mål man vill uppnå samt vilka medel och metoder som står till buds för att genomföra den önskade saneringen. En diskussion som är starkt knuten till frågor om fastighetspolitik, fastighetsköp, evakuering, formerna för kommunens agerande samt om speciella saneringsbolag skall användas.

Tyngdpunkten kring alla frågor om sanering rör själva ägandet av saneringsbara fastigheter, ty fastighets-ägande är förutsättning för att kunna påverka sanering. En aktiv kommunal saneringspolitik kommer därför att innebära kommunalt engagemang i både egna och andras fastighetsaffärer. Eller som Louis Campanello, fd fastighetschef i Gävle, skriver:

"Den aktiva markpolitiken syftar ... till att staden skall vara aktiv men samtidigt låta andra vara det." 526, s23

Kommunernas fastighetskontor, kommunala bostadsföretag samt eventuella saneringsbolag användes för kommunala fastighetsinköp. På senare år har i Stockholm och Örebro det kommunala bostadsbeståndet som förvaltats av fastighetskontoren, och som skall saneras, överlåtits till kommunala bostadsföretag.

I Gävle har sedan 1940-talet pågått en kontinuerlig kommunal planering och verksamhet för sanering. Kommunens fastighetskontor ansåg 1959 att huvudargumenten för fastighetsförnyelse var byggnadstekniska, bostads-sociala samt stadsplanetekniska. Dessutom, att "ersätta de utslitna, centralt belägna fastigheterna med nya måste ur bla kommunalekonomisk synpunkt vara riktigt." Dessutom "utgjorde och utgör alltså näringslivets och bilismens legitima anspråk i den omvandlade staden starkt pådrivande krafter i förnyelsearbetet." 526, s93 -94

Man konstaterar också att "som ett klart skönjbart ledmotiv i stadens bostadspolitik under efterkrigsperioden har framstått en målmedveten strävan att höja utrymmesstandarderna." 526, s15

De metoder Gävle kommun använt för att genomföra sina planer utvecklades och förändrades med nya erfarenheter och förändrade ekonomiska möjligheter. I början av saneringsverksamheten, åren kring 1950, inköpte staden

centralt belägna fastigheter, "sammanförde dem till större exploateringsobjekt och därefter sålde dem eller upplät dem med tomträtt till skilda byggnadsföretagare. ... Det visade sig emellertid så småningom praktiskt taget omöjligt för staden att ekonomiskt engagera sig i alla de fastighetsaffärer, som blev nödvändiga för att genomföra förnyelsen i den åsyftade omfattningen." 526, s21

I senare förnyelseområden, sedan mitten av 1950-talet, har därför staden icke "förvärvat fastigheter utan låtit yrkesmässiga byggnadsföretagare i nära samråd med fastighetskontoret göra det. För att de icke skulle driva upp fastighetspriserna genom konkurrens om samma tomt har kontoret kommit överens med intressenterna att uppdelna vissa områden i intressezoner. Inom varje zon arbetar endast en intressent i vetskap om, att de övriga företagen har sina zoner tilldelade." 526, s21

För att ytterligare styra verksamheten och "för att stävja den perifera bebyggelsen av större flerfamiljs-hus såldes eller uppläts icke tomtmark för dylika hus i stadens ytterområden, utan uppmanades byggnadsföretagarna att inom angivna områden söka förvärva enskilda tillhöriga förnyelsemogna fastigheter ." 525, s41

I Göteborg har den kommunala saneringsverksamheten stora likheter med angreppssättet i Gävle. Båda kommunerna arbetar med zonuppdelning mellan saneringsintressenter. För Göteborgs del tillkommer det halvkommun-ägda fastighetsbolaget Göta Lejon som delvis spelar samma roll som fastighetskontoret i Gävle. Fd fastighetschefen i Gävle, tillika fd direktör för Göta Lejon och fastighetschef i Göteborg, Louis Campanello, blir något av gemensam nämnare för Gävle och Göteborg.

Inför bildandet av saneringsbolaget Göta Lejon diskuterades, i en stadsfullmäktigemotion 1958, målet med kommunens saneringsaktivitet:

"Det är nu nödvändigt att skapa förutsättningar för en aktivare saneringspolitik, om vi inte skall få ett så stort saneringsfärdigt fastighetsbestånd att avsevärda sociala vådor uppstå, och det uppdämda behovet blir så kapitalkrävande att man hesiterar inför uppgiften att lösa både detta och andra aktuella behov." 300

Stadskollegiet tillägger:

"Utvecklingen har nämligen särskilt i de större städerna medfört ett allt starkare behov av ombyggnad och sanering av äldre centrala stadspartier. I första hand har detta behov betingats av den alltjämt växande trafiken", samt "på grund av den allt mer besvärande knappheten på lämplig mark för nybebyggelse (måste) en sanering även ... syfta till ett rationellt utnyttjande av tomtmarken i de mer centrala stadsdelarna." 302

I bolagsordningen för Göta Lejon redovisas metoden för denna del av kommunens saneringsverksamhet:

"Att i samarbete med Göteborgs stads myndigheter medverka till sanering av bebyggelse i Göteborg genom förvärv av fastigheter inom områden som är i behov av sådan sanering, samt försäljning av sålunda förvärvade fastigheter till såväl privata som kooperativa och allmännyttiga byggnadsföretag eller andra för bebyggelse enligt för saneringsområden eller del därav fastställd stadsplan eller, där i särskilda fall så anses lämpligt, exploatering i egen regi av i saneringssyfte förvärvade fastighet." 302, s34

Göta Lejon intar en framskjuten roll i Göteborgs markpolitik och fastighetsköp inom bebyggda områden. Göta Lejon är också aktiv vad det gäller arbetet med zonuppdelning av saneringsområden. I en informationsbroschyr redovisas de första åren av Göta Lejons verksamhet:

"Då det snart visade sig att konkurrensen om saneringsfastigheter hastigt hårdnat, började bolaget utveckla systemet med de sk intressezonerna, vilket efter något års organiserings- och förhandlingsarbete blev allmänt accepterat här i staden." 321

I Göta Lejons årsredovisning för 1970 visas denna del av kommunens markpolitik:

"Bolagets fastighetsförvärv har fortsatt inom stadsdelarna Landala, Annedal, Haga, Gårda, Olskroken och Majorna. Genom stadens försorg har expropriationsärenden fortsatt inom stadsdelarna Landala och Gårda. Frågan om zonexpropriation inom stadsdelen Olskroken har upptagits till överläggning med kommunen." 319, s4

För 1971 skriver man: "Bolagets fastighetsförvärv har omfattat kompletteringsförvärv inom stadsdelarna Annedal, Haga, Gårda, Olskroken och Majorna. Stadens expropriationsförvärv i Landala och Gårda har fortsatt. Vidare har expropriationsförvärv inletts i Annedal. För Olskroken föreligger kommunfullmäktigebeslut om framställan om tillstånd till zonexpropriation." 320, s3,4

Fastighetschef Louis Campanello i Göteborg sammanfattar den målmedvetna politikens resultat:

"1967 var väl en milstolpe, då hade Göta Lejon köpt in så mycket inom 'sina' stadsdelar att man behärskade prismarknaden. Vi lanserade då en slogan, att nu kan Göta Lejon varje år, tio år framåt, leverera en stadsdel för förnyelse." 329, s11

För Stockholms del betonas 1971 att "det finns flera skäl som talar för att avsevärt öka förnyelsetakten. Ett av de väsentligaste är sociala skäl. Fastighetsnämndens beslut om en successiv uppbyggnad av evakueringsverksamheten är en följd av de beslut som har som mål att fram till 1980 eliminera de omoderna bostadslägenheterna." 250, s38

Avsikten i Stockholm är "att genomföra förnyelseprogrammet främst genom frivillig medverkan mellan fastighetsägare och kommunen. Skulle detta inte visa sig möjligt kan frågan om tvångsförvärv av fastigheter komma i fråga." "Vägrar den enskilde fastighetsägaren medverkan i förnyelseprojektet bör kommunen erbjuda förvärv eller inbyte av fastigheten. ... Förnyelseprogrammet bör baseras på ett genomförande i samförstånd." 250, s41 250, s29

På grundval av översiktliga planprogram, såsom Söder 67, pågår och utarbetas detaljerade studier av Maria-berget Östra och Katarinaberget. Kvarteret Linjalen är del av plangenomförandet av Rosenlundsområdet. I Stockholm utarbetas tidplaner av fastighetskontorets saneringsavdelning i samråd med gatukontor och stadsbyggnadskontor, vilka utvisar olika byggnadsprojekts samtill den översiktliga planeringen, tidsprogram samt översikt över erforderliga investeringar.

Som redovisades för Göteborg ingår expropriation som en metod för att möjliggöra planering på önskat sätt. För kvarteret Linjalen i Stockholm konstateras i 1968 års statliga saneringsutredning att "i detta fall valdes att begära zonexpropriationstillstånd i ett tidigt skede. Detta kom då att fungera som den garanti för genomförandet, som behövdes för att kommunen skulle kunna påbörja saneringsprocessen med sikte på byggstart vid en bestämd tidpunkt.

Genom att man valde att begära expropriationstillstånd på ett tidigt stadium kunde fastighetsförvärv och evakuering ... skötas parallellt med övriga aktiviteter." 25, s76

I Hälsingborg diskuteras även expropriationens möjligheter. Man konstaterar, i ett förslag till uppläggning av kommunes saneringsverksamhet, att "ett sådant expropriationstillstånd skall ha en prisstabiliserande verkan och utgöra en garanti för att saneringsverksamheten ej stannar upp på grund av att någon enstaka fastighetsägare ej önskar deltaga i saneringen och ej heller vill överlåta sin fastighet på rimliga villkor." 403, s7

Diskussionen kring kommunal saneringsverksamhet förs i Hälsingborg i nära anslutning till 1968 års statliga saneringsutrednings förslag. Det mål man diskuterar är att "samtliga lägenheter i hela kommunen i kvalitetsgrupp 4-7 bör saneras bort genom totalsanering, ombyggnad eller upprustning inom en 10-årsperiod." 403, s11

De medel man diskuterar är dels bostadssaneringsprogram, dels saneringsavtal och dels expropriation. Dessutom sägs att "merparten av saneringsfastigheterna torde få överföras till allmännyttiga, kooperativa eller enskilda byggföretag." 403, s5

Den metod man rekommenderar är att "respektive företag köper upp fastigheterna själva. Företagen träffar avtal med kommunen om intressezoner och prissättning sker i samråd med kommunen." "Uppdelningen i intresse-

zoner kombinerat med kommunens expropriationstillstånd torde göra det mindre attraktivt för utomstående köpare att uppträda på marknaden utan att respektera bostadssaneringsprogram och ingångna avtal."

403,
s7

Om saneringsbolag

Saneringsbolag förekommer 1972 i fyra av de tio kommuner vi studerat: Göteborg, Malmö, Hälsingborg samt Norrköping. Dessutom beslöts 1972 att saneringsbolag skulle bildas i Jönköping. Vid inget av våra 13 områden har saneringsbolag varit direkt engagerat och här skall inte heller dessa bolags verksamhet studeras i detalj. Det material vi kommit i kontakt med kan dock vara värt att redovisa.

Av saneringsbolagen är endast Göta Lejon i Göteborg ägt till lika delar av kommun och andra intressenter. De övriga kommunerna har helkommunägda bolag. Jönköpings bolag blir ej helkommunägt och för Stockholms del pågår 1972 utredning om halvkommunägt bolag.

Det är endast i Göteborg som bolaget har en aktiv del i kommunens markpolitik och fastighetsaffärer. De övriga bolagen omnämnes inte ens i de saneringsutredningar och program för sanering vi studerat.

I många kommuner har förekommit en partipolitisk strid om saneringsbolag. En strid om bolaget skall vara helägt av kommun eller till hälften ägt av andra intressenter, såsom banker och allmännyttiga, kooperativa och privata byggnadsföretag. Diskussionen har även gällt om saneringsbolag överhuvud taget behövs: Kanske är kommunens andra organ, som fastighetskontor och kommunens befintliga allmännyttiga bostadsföretag, tillräckliga. En genomgång av olika synpunkter ger en viss ledning till bedömning.

I Göteborg ligger ett socialdemokratiskt initiativ som grund för bildandet av det halvkommunägda bolaget. I en socialdemokratisk motion 1958 anförs:

"Ett bolag, uppbyggt på ett ägande av dels staden, som innehavare av aktiemajoriteten, dels intresserade penninginstitutioner, samt i staden verkamma bostadsbyggnadsföretag såväl allmännyttiga, kooperativa som privata, är enligt vår mening det instrument som med fördel bör komma till användning."

300

Men synpunkterna på saneringsbolaget i Göteborg är många. Till exempel motionerade en socialdemokratisk fullmäktigeledamot 1971 om att ändra Göta Lejon till helkommunägt, vilket avslogs och vållade irritation i den liberala pressen:

"Hans motivering är att näringslivet fått en oskälig dominans som leder till ett byggande på kommunens bekostnad. ... Uppgiften är i grund felaktig ... Det

allra allvarligaste med motionen är emellertid anslaget mot näringslivet. Både detta och kommunen behöver varandra."

330

I Stockholm reserverar sig socialdemokraterna mot ett borgerligt beslut om utredning om halvkommunägt bolag: "Belysande är att de borgerliga gruppledarnas direktiv inte ens överväger frågan om bildande av ett helt kommunalt bolag. Det ligger i öppen dager, att besvärande intressebrytningar kan väntas uppstå, där det enskilda näringslivet i ett halvkommunalt bolag knappast skulle vara berett att villkorlösst göra sig beroende av kommunala ställningstaganden när det gäller de markant samhällsnyttiga och bostadssociala inslagen."

252,
s2-3

Och Hjalmar Mehr (s) kompletterar med att "endast en socialdemokratisk valseger kan sätta stopp för dessa planer att låta privatbyggmästarna tjäna grova pengar på den betydelsefulla sociala uppgift, som saneringsverksamheten innebär."

281,
s26

I Stockholm pågår 1972 en kommunal parlamentarisk utredning med uppdrag att studera former "för ett bolag, där de olika parterna ges inflytande." Där dessa parter är kommun och enskilda intressenter. Under pågående utredning ifrågasätter däremot kommunens fastighetskontor och stadsbyggnadskontor behovet av ett sådant bolag:

251,
s9

"Eftersom kommunen har ansvaret för bostadsförsörjningen torde det stå utom all diskussion att målformulering, programmering och planering för bostadsförnyelsen även i framtiden måste åvila kommunala organ. ... Fastighetsnämndens roll som förmedlingsorgan för den statliga bostadslånegivningen är ett annat aktivt hjälpmedel som även fortsättningsvis måste handhas av nämnden. ... Ett flertal av momenten under genomförandeskedet måste även i fortsättningen vara en kommunal angelägenhet. ... Redan nu finns helkommunala bostadsbolag. ... Det föreligger inte några hinder för att även fortsättningsvis anlita dessa bolag för saneringsuppdrag i innerstaden; tvärtom borde ett sådant förfarande ha definitiva fördelar. ... Av hyrespolitiska skäl är ett helkommunalt bolag - redan existerande eller nyetablerat - att föredra före ett halvkommunalt bolag. Vid övergång till bruksvärdeshyror förutsättes nämligen de allmännyttiga bostadsföretagen komma att fungera som prisledare."

250,
s8-10

I Jönköping motionerar socialdemokraterna om att utreda frågan om saneringsbolag. Utredningskommittén får borgerlig majoritet och föreslår bildande av ett helkommunägt bolag. Vid omröstningen i fullmäktige segrar det socialdemokratiska förslaget om halvkommunägt bolag med hjälp av Kristlig demokratisk samling. I Smålands folkblad, den 2.6.1972, finns följande uttalanden:

Bengt Göransson (m): "Erfarenheten visar att helkommunala saneringsbolag fungerar bättre än halvkommunala.

Och inte heller kolliderar ett kommunalt bolags tjänstemäns intressen med privata intressen."

Artur Eriksson (s): "Socialdemokraterna vill samarbeta med det privata näringslivet för att inte kommune ensam ska behöva satsa pengar. Och utnyttja näringslivets experter. ... De arbetar sakligt och behöver inte miss-tänkliggöras."

I Jönköping bildas ett nytt bolag samtidigt som det 1972 i Norrköping utreds om möjligheterna att avveckla denna kommuns bolag. Frågan gäller att överföra saneringsbolagets bostadsfastigheter till fastighetskon-toret och göra om bolaget till ett rent förvaltnings-bolag för kommunens industrifastigheter.

Ovanstående genomgång visar att synpunkter på sanerings-bolag varierar. Den varierade inställningen till saneringsbolagens ägoförhållanden kan tyda på att de olika ägoformerna inte har någon stor praktisk betydelse, varken vad det gäller styrning mot speciella ägoformer eller vad det gäller själva byggnadsverksamheten.

Att jämföra tex Stockholm med Göteborg, där då Göteborg har ett halvkommuägt saneringsbolag, visar bland annat att de privata byggföretagen i Stockholm har nästan dubbelt så stor del av den kommunala kvoten vid för-delningen av kommunens mark för byggnadsverksamhet:

45-10-45 procent för allmännyttiga-kooperativa-privata	25,
i Stockholm mot 50-25-25 procent i Göteborg. Dessutom	s81
bygger de allmännyttiga företagen i Göteborg 56 procent	-82
av sin produktion i egen regi, mot 41 procent i Stock-holm.	108

De privata byggmästarna i Göteborg är också oroad och irriterade över att de kommunala bolagen i allt större utsträckning bygger i egen regi. En ökning som även skett under "borgerlig" regim. Byggmästarnas i Göteborg Gemensamma Byggnadsaktiebolag, BGB, konstaterar 1970 att att "de enskilda byggföretagens svårigheter har därför varit många och besvärliga under det gångna året. Entreprenadmarknaden har också varit svår och karaktäri-serats av minskad efterfrågan och ytterligt pressade priser."

Trots det halvkommunägda och halvprivatägda sanerings-bolaget i Göteborg har således de privata byggföretagen i Göteborg en avsevärt mindre marknadsandel än i Stock-holm. Helt allmänt kan man därför ifrågasätta om ägo-förhållandena i detta sammanhang har någon verklig betydelse. Dessutom kan nämnas att den statliga bygg-lagutredningen skall föreslå enklare detaljplanering med starkare formell koppling mellan berörda intressen-ter, dvs mellan bland andra kommun och byggföretag.

Men trots detta kan ägoformer och dess förmodade verk-ningar användas som politiska argument och vålla splittring. Huruvida den statliga parlamentariska sane-ringsutredningen från 1968 "inte ansett sig kunna

värdera insatserna i de olika kommunerna", är en följd av kunskap eller splittring inom utredningen framgår inte av utredningen. Men trots att direktiven säger att "de sakkunniga bör undersöka vilka former (organisatoriska) som tillämpas f.n. och ange deras fördelar och nackdelar", konstaterar utredningen endast att "ett bolag, hel- eller halvkommunalt, synes med fördel kunna medverka."

25,
s84

25,
s16

25,
s84

Om evakuering

En väsentlig orsak till att upprätta kommunala saneringsprogram utgör frågor och problem kring evakuering av hyresgäster. Evakueringsplanering bildar något av en ryggrad i kommunernas planering och verksamhet för sanering.

I Göteborg bildar tidplanen för de årliga evakueringarna tillsammans med planeringen av bostadsproduktionen kommunens ramar för dess totala bostadsverksamhet. I kommunens förslag till översiktligt handlingsprogram för fastighetsförnyelse i Göteborg redovisas förnyelseområdena uppdelade i kvarter, byggföretag inom dessa områden samt beräknad fastställelse av respektive stadsplaner. Dessutom redovisas för varje år under en tioårsperiod det antal bostadslägenheter som finns att utrymma. Detta översiktliga program justeras årligen.

304,
s5

För Stockholms del har fastighetsnämnden 1970 träffat ett viktigt beslut avseende sanering. Ett beslut som gäller successiv upptrappning och väsentligt utökad evakueringsverksamhet under 1970-talet:

"Denna kapacitetsökning bör ge möjlighet att evakuera 28.000 lägenheter fram till 1980 och motsvarar det evakueringsbehov som uppstår i samband med avvecklingen av innerstadens omoderna bostadsbestånd på 25.000 lägenheter."

250,
s6

Men för Stockholm återstår ett problem, ty "huvuddelen av de omoderna lägenheterna finns i fastigheter som ägs av andra än kommunen. Därför ger inte tidplan för förnyelsens möjliga fortskridande som definierats i evakueringsplanen tillräckliga garantier för att förnyelsen blir genomförd. Utöver evakueringsplanen behövs en konkretisering av de medel och metoder som kommunen kan anlita när den tar initiativ till förnyelseåtgärder i det privata fastighetsbeståndet och när den samverkar med de enskilda fastighetsägarna vid genomförandet av dessa åtgärder."

250,
s7

Ett medel är att "för att förmå den berörda fastighetsägaren att vidta de förnyelseåtgärder som angivits i programmet kan kommunen erbjuda kostnadsfri medverkan vid evakuering av bostadslägenheterna." Kommunen förutsattes då få anvisningsrätten till bostäderna.

250,
s28
-29

Evakuering förekommer i flera olika former: Evakuering av människor som bostadsnyttjare samt som lokalnyttjare. Evakuering av företag. Evakuering förekommer inom det egna fastighetsbeståndet och mellan olika fastighetsägare.

Evakuering av människor som bostadsnyttjare mellan olika fastighetsägare handläggs normalt av kommunens bostadsförmedling. Evakuering av lokalnyttjare och lokaler handläggs ofta av kommunens fastighetskontor. I Göteborg finns en motsvarighet till saneringsbolaget Göta Lejon vad det gäller dessa frågor: Lokalförmedlingen i Göteborg. "Ett gemensamt organ för staden och dess näringsliv."

331

Evakueringens svåraste problem är bristen på lämpliga bostäder och lokaler, dvs en brist på tillgängliga och tillräckligt billiga bostäder och lokaler.

I Göteborg konstateras 1958 att "evakueringen (är) ... det besvärligaste hindret för sanering. Detta hinder har sin grund i den rådande bristen på bostadslägenheter och på lokaler." År 1968 påpekas "att evakuera 1.500 bostäder motsvarar ingalunda behovet. ... Men hänsyn till dagens bostadsmarknad har arbetsgruppen emellertid icke ansett sig för närvarande kunna förorda en kraftigare evakueringstakt."

302,
s2308,
s3

I Gävle diskuteras och löses evakueringsproblemet då man började med de stora totalsaneringarna:

"Eftersom betalningsförmågan allmänt sett var dålig, syntes det vara orealistiskt att räkna med att flertalet skulle kunna flytta till moderna bostäder. ... Med anledning härav (uppfördes på jungfrulig mark) en stadsdelenshet om 464 lägenheter. ... Varje hushåll erhåll då en modern lägenhet till förfogande antingen att flytta in i eller att ha såsom bytesobjekt. Genom bostadsförmedlingens försorg uppgjordes byteskedjor, som i de flesta fall resulterade i att den evakuerade familjen erhöll en bostad i annan del av staden."

526,
s37

Att bygga upp och ha en tillräckligt stor buffert med tomma användbara lägenheter är en grundförutsättning för en kontinuerlig saneringsverksamhet. Dessutom minskar genom sanering antal smålägenheter och i nyproduktionen byggs i huvudsak större lägenheter, vilket uppmärksammades i Gävle redan 1958 och har alltsedan dess varit ett stående problem:

"Under de senaste åren har emellertid svårigheter att anskaffa lämpliga ersättningsbostäder för många av dem, som tvingats flytta, blivit större. ... De efterfrågar mindre lägenhetstyper. ... Då emellertid antalet äldre hus minskat avsevärt, har det blivit allt mer besvärligt att i detta fastighetsbestånd uppbära lämpliga bostäder."

526,
s73

Evakueringsprocessen innehåller med viss nödvändighet kombinerade inslag av humana och rationella ambitioner. Ty för många människor blir evakueringen ett psykiskt problem, vilket kan bli politiskt känsligt och störa den totala saneringsverksamheten. I Göteborg registrerar man detta 1971 i stadsfullmäktige: "Emellertid har inte enbart saneringsverksamhetens problem ur kostnadssynpunkt uppmärksammats. Under senare år har uppmärksamheten allt mer fäst på de olägenheter en totalsanering medför ur social synpunkt och ur miljösynpunkt. ... För många äldre personer innebär det kännbara påfrestningar att behöva lämna det hem, där de kanske bott en stor del av sitt liv."

315,
s5

Detta humana problem har man vid saneringen av Stigberget i Göteborg sökt lösa genom ett samarbete mellan kommunens bostadsförmedling och exploatören Riksbyggen. En tjänsteman vid Riksbyggen engagerades för att göra hembesök hos de som skulle evakueras samt reste med många av dessa för att bese olika förslag på nya bostäder. Riksbyggen har därigenom ofta fungerat som en socialvårdande instans, där den personliga kontakten spelat väsentlig roll och där hembesöken blivit många.

Det humana problemet och möjligheten av att få en smidigt fungerande saneringsverksamhet är bidragande orsaker till att vår undersöknings två privata byggmästare i huvudsak inte använder sig av den kommunala bostadsförmedlingen vid evakueringar. Yngve Fredriksson i Jönköping evakuerar helt inom eget bostadsbestånd och Gösta Gadd AB i Hälsingborg till 80 procent. Yngve Fredriksson påpekar också att den personliga kontakten är mycket viktig för denna verksamhet.

Human planering och personlig kontakt bedöms allmänt som vara rationella och riktiga metoder vid evakueringsverksamhet. Hembesök för att diskutera önskemål och frågor kring evakueringen görs därför normalt i bla Stockholm, Göteborg, Gävle och Örebro.

I Örebro har stiftelsen Hyresbostäder inrättat en särskild bostadssocial avdelning vars uppgift bland annat är "att genom hembesök i saneringsfastigheter informera om vad som kan komma att ske med lägenheterna" och "att i lugn och ro med hyresgästerna resonera igenom vad som är den enskilda hyresgästens önskemål i samband med detta mm".

501

I Malmö och i Göteborg har man upprättat speciella kontor inom saneringsområdet, för att lättare kunna hjälpa till med kontakter med myndigheter och med andra problem.

Aterflyttningsrätt finns i de flesta kommuner och även denna faktor har både en rationell och human sida. Den har en väsentlig psykologisk betydelse som medför att de boende lättare accepterar att flytta till annan bostad.

Rättighet till ersättningslägenhet regleras i första hand genom 57§ hyreslagen. Där stadgas att om hyresvärden uppsagt hyresavtal "skall han i skäligen omfattning ersätta hyresgästen dennes förlust på grund av hyresförhållandets upphörande, om ej

... huset skall rivas eller undergå sådan större ombyggnad att hyresgästen uppenbarligen icke kan sitta kvar i lägenheten utan nämnvärd olägenhet för ombyggnadens genomförande samt därjämte antingen hyresvärden anvisar annan lägenhet med vilken hyresgästen skäligen kan nöjas eller hyresavtalet innehåller villkor om att hyresförhållandet skall uppnå på grund av rivning eller ombyggnad av huset och rivningen eller ombyggnaden skall påbörjas inom fem år från villkorets tillkomst."

2,
s2553

I en studie av Per Selander om evakueringsprocessen i Stockholm och Göteborg redovisar han följande olikheter:

"Hyresnämnden i Göteborg och Bohuslän anger att man tolkat hyreslagen så, att alla lägen inom Göteborgs stad kan anses skäliga." Medan "i Stockholm är hyresnämndens tolkning av lägesbegreppet något snävare än i Göteborg. Man menar här att om den gamla lägenheten är belägen innanför "tullarna" så skall även den nya lägenheten vara så belägen."

54,
s73

Vidare:

"Bostadsförmedlingens tillgång till för evakueringsändamål lämpliga lägenheter är, kan man säga, avsevärt bättre i Göteborg än i Stockholm. Orsakerna härtill är för det första att bostadsförmedlingen i Göteborg för evakuering har att söka bland alla de lägenheter man har anvisningsrätten till, medan man i Stockholm endast har tillgång till en kvot av nyproduktionen. För det andra har bostadsförmedlingen i Göteborg kunnat prioritera evakueringsverksamheten framför alla övriga verksamheter, medan bostadsförmedlingens i Stockholm behov av lägenheter för evakueringsändamål kan tillgodoses först sedan de sociala och medicinska förturerna fått sitt."

54,
s74

Ett yttrande i samband med utredningen om kommunalt saneringsbolag från styrelsen för Göteborgs bostadsförmedling 1958 ger en antydning om orsaker till olikheten mellan Stockholm och Göteborg:

"Hyresgäster i välbelägna saneringsfastigheter har stora anspråk på de lägenheter de "tvingas" flytta till. Vid en så omfattande saneringsverksamhet som den nu planerade kan det bli utomordentligt svårt att tillmötesgå alla önskemål om bra, billiga och välbelägna bostäder. Andra svårigheter kan också uppstå, om förmedlingen måste anvisa lägenheter åt ett stort antal mindre skötsamma familjer. Överhuvud taget får man räkna med att hyresgästerna i rivningshusen i större utsträckning än nu får finna sig i liknande

villkor som övriga bostadssökande, bla i att man måste se mera till deras direkta lägenhetsbehov än till deras detaljönskemål."

302,
s8

För att underlätta saneringsverksamheten har evakueringar förtur vid bostadsförmedling även i flera andra kommuner, däribland Gävle och Sundsvall.

Anskaffning av lokaler för evakuering bedöms i kommunerna allmänt som ett stort och svårt problem. De två metoder som användes är, dels anskaffning av ersättningslokal, dels att betala skälig ersättning i stället för att anskaffa lokal. Vid Stigberget i Göteborg förekommer de båda metoderna parallellt:

"i de fall, när lokal innehavaren inte velat fortsätta sin verksamhet efter evakueringen eller när det ställt sig omöjligt för honom av ålders- eller ekonomiska skäl har Riksbyggen erbjudit ekonomisk ersättning."

205,
s86

I Göteborg har både Riksbyggen och Göta Lejon byggt om gamla industrilokaler för att användas vid evakueringsverksamheten. Och i Stockholm har kommunen anskaffat lämpliga ersättningslokaler genom att uppföra industri- och hantverkshus. Man försöker ofta hjälpa till med lokaler även då lokalnyttjaren ej har besittningsrätt.

331

Två intervjuer ur den sociologiska undersökningen från Stigberget i Göteborg visar att evakuering av lokaler döljer humana problem:

"I fyrtio år har jag arbetat utan en dags sjukledighet, nu när jag mist min rörelse börjar jag känna mig gammal och krämporna börjar sätta in."

"Jag vet inte längre vad jag ska ta mig för. Jag är inte sådan att jag vill stå bredvid autostradan och se när bilarna kör förbi. Jag vill köra själv."

Utredningen kommenterar:

"Dessa yttranden fälldes av två från området evakuerade rörelseidkare som på grund av sin ålder inte kunnat börja på nytt. Den ene av dem hade hellre velat att Riksbyggen skaffat honom ett halvdagsarbete än gett honom så stor penningersättning. Det framgick tydligt under intervjuerna att de tre som mist sin sysselsättning genom saneringen hade betydligt svårare att finna sig till rätta än de övriga."

205,
s87

Inverkan av statliga utredningar

Som en röd tråd genom hela denna utredning går att söka samband mellan utredningar och konkret verksamhet. Att finna samband mellan planering och handling. Här skall därför som avslutning kort beröras några sammanhang och brister på samband mellan statliga offentliga utredningar och de studerade kommunerna.

Vi utgår från de fall där sambanden borde vara starkast, där det finns personliga samband mellan utredningar och utredarnas övriga verksamhet inom saneringsplanering. Sådana samband kan man finna till Stockholm, Gävle, Sundsvall (Skön) samt i viss mån även till Göteborg.

Arkitekterna Carl-Fredrik Ahlberg och Göran Sidenbladh medverkade i Bostadssociala utredningen 1947 med exempel på stadsplaneteknisk sanering. Båda dessa arkitekter var också verksamma med arbeten i samband med Stockholms generalplan 1952. Ett exempel ur Bostadssociala utredningen som gäller saneringsförslag för Stockholm återfinns även i förslaget till generalplan. Exemplet gäller Östermalm, men får ses som en allmän ambitionsnivå för saneringen av den centralt belägna bostadsbebyggelsen. 17 268, s128

Men varken generalplanen eller bostadssociala utredningens totalsaneringsförslag har resulterat i konkret handling. I stadsförnyelseutredningen "Stadier i stad" redovisas gällande stadsplaner 1963 för en del av Södermalm i Stockholm som i generalplanen föreslås sanerade. Dessa stadsplaner visar inga förändringar efter den bostadssociala utredningens ambitionsnivå. Och varken Göran Sidenbladh i förordet till utredningen eller författarna till utredningen nämmer eller anknyter till dessa tidigare synpunkter och förslag. 262, s15

Ett klart sammanhang mellan utredning och verklighet förefinns däremot mellan Bostads- och Byggnadsstyrelsernas gemensamma betänkande i "Saneringsfrågan", 1954, och till Gävles saneringsverksamhet. 18

Fastighetschefen i Gävle, Louis Campanello, var förordnad som sakkunnig i utredningen Saneringsfrågan. En utredning som ger en god beskrivning av hur verksamheten bedrevs och motiverades i Gävle, speciellt under 1950-talet. Utredningen anser bland annat att "även om en genomgripande omgestaltning av den äldre stadsbebyggelsen icke är en dagsaktuell uppgift" är "en ytterst angelägen uppgift att söka länka in flerfamiljshusbygandet på sådana centralt belägna, relativt lågt exploaterade områden, där ett mera intensivt markutnyttjande är möjligt." 18, s12 -13

I ett särskilt yttrande av Campanello och fastighetsdirektören Åke Eriksson, Linköping, skildras arbetsmetoden som användes i Gävle:

"Nu är vi av den meningen, att stadsförnyelse knappast kan lyckligt genomföras, om icke kommunen helhjärtat engagerar sig i arbetet med såväl förberedande planering som ledning och samordning av saneringens genomförande. Allmänt intresse för stadsförnyelse väckes icke hos en kommun, genom att någon eller några fastighetsägare eller byggnadsföretagare begär tillstånd att få expropriera viss mark. - Detta intresse, som fordras för denna fråga, måste på ett helt annat och mera övertygande sätt växa fram hos kommunens förtroendemän och tjänstemän." 18, s161

Louis Campanello har varit chef för Göteborgs saneringsbolag Göta Lejon och är 1972 fastighetsdirektör i Göteborg. Saneringsverksamheten i Gävle och Göteborg uppvisar många likheter.

Saneringen av centrala Skönsberg i Sundsvall uppvisar även många likheter i ambition och metod med "Saneringsfrågan". I generalplanen från 1953 för Skön och den följande stadsplaneringen finns trots detta inga hänvisningar till de statliga utredningarna. Trots att arkitekt Gunnar Lindman var ansvarig för stadsplanearbetet för Skönsberg och tillika förordnad som sakkunnig i "Saneringsfrågan".

551

555

556

18

För Hälsingborgs del har arbetet med saneringsplanering bedrivits i samråd med 1968 års statliga saneringsutredning, vilket har resulterat i ett översiktligt saneringsprogram för stadsdelen Högaborg samt ett förslag till uppläggning av saneringsverksamheten.

400

Några ytterligare samband eller hänvisningar till statliga utredningar, där dessa resulterat i någon form av planering har vi inte kunnat registrera. Men detta är uppenbart inte speciellt märkligt: Som vi redovisar i kapitel E nämns inte ens de sociologiska undersökningar som gjorts för vissa områden, när dessa områden i andra sammanhang studeras och diskuteras i de olika kommunerna.

En allmän slutsats av sambanden mellan utredare och verklighet ger att de statliga utredningarna knappast har påverkat planeringen i de studerade kommunerna. Däremot har utredarna genom sin praktiska erfarenhet och verksamhet i kommunerna påverkat utredningarna. Men dessa har i sin tur knappast påverkat andra än utredarna själva.

NIO SOCIOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR

I anknytning till studien av de tretton områdena har i detta kapitel sammanställts resultat från ett antal sociologiska undersökningar. Utredningar som valts då de på olika sätt ansluter till de tretton områdena eller de tio kommunerna. Undersökningarna är utförda mellan åren 1945 och 1971 och omfattar kommunerna Stockholm, Göteborg, Malmö, Gävle och Sundsvall. 201
-209

Undersökningarna studerar människors situation i bostad med omgivning samt bostadsmiljöns kvaliteter. Man registrerar antal boende inom det studerade området, åldersfördelning, civilstånd, de boendes ekonomiska situation, deras relationer inom området och till samhället i övrigt. I några undersökningar redovisas de boendes trivsel, flyttningsvilja och bostadsönskemål.

Syfte och orsaker till de olika undersökningarna är enligt utredarnas beskrivningar följande:

Louis Campanello och Gävle Bostadskommitté skriver i Gävle stads hushålls- och bostadsundersökning 1945: "Skapa sig en bild av bostadsbehovet i det framtida Gävle" och "erhålla uppfattning om de aktuella bostadsförhållandena och upplysning om önskemålen beträffande bostäder." 201,
s8

I en undersökning av gamla bostadskvarter i södra Malmö 1962 skriver Eva Karsten-Carlsson: "Av speciellt intresse ansåg man då de äldsta kvarteren vara, som ju också ur sanerings synpunkt är de mest aktuella." 203,
s61

Göteborgs stads statistiska kontor skriver i en saneringsundersökning 1965: "Undersökningens primärsyfte har varit att skatta antalet hushåll i Göteborgs saneringsmogna bostadsområden som vid evakuering i samband med en sanering kan vara svåra att placera i andra bostadsområden." 204,
s2

Och i sociologisk undersökning av Stigberget i Göteborg 1965 skriver författarna att "rapportens tyngdpunkt är att ge en belysning av Stigbergsinvånarnas reaktioner och upplevelser inför evakueringen och deras anpassning i en ny bostadsmiljö." 205,
s13

Lena Altvall skriver angående en studie av Östergård-Österhus i Malmö 1968: "Syftet att i första hand skapa ett praktiskt underlag för de berörda förvaltningarna. För ett samordnat handlande när det gäller vidtagande av erforderliga åtgärder." 206,
s23

Lillemor Landström skriver 1971 om Östra Mariaberget i Stockholm, om de boende inför restaureringen: För att klargöra deras boendeförhållanden, inställning

till restaureringen, återflyttningsbenägenhet, bostadspreferenser vid evakuering ... kartläggning av saneringsproblemet i Stockholm." 208

"Kartlägga olika demografiska data och avsikten är att materialet skall användas vid utarbetande av en ny stadsplan", skriver Morselius-Blomberg angående en undersökning av befolkning och sociala förhållanden i Skönsmon, Sundsvall, 1971. 209, sl

Som framgår av dessa korta citat är utredningarnas avsikter framför allt att redovisa en aktuell situation. Att utredningarna skall resultera i konkreta åtgärder anpassade efter utredningsresultaten framhävs inte speciellt. Det är egentligen bara utredningarna kring Östergård som klart uttalar detta syfte.

Sin primära uppgift har de sociologiska utredningarna således uppfyllt då resultaten presenteras. Det ingår givetvis inga politiska förpliktelser kopplade till utredningsresultaten och utredningarna behöver inte föranleda åtgärder. Den politiska ambitionen behöver inte sträcka sig längre än till att studera ett problem och en situation.

Att studera ett problem medveten eller omedveten om att utredningsresultatet inte skall leda till praktiska åtgärder kan många gånger vara taktisk politik. Det bör dock i detta sammanhang vara av intresse att se på vilket sätt utredningarna resulterat i konkreta åtgärder. En sådan kunskap kan ge upplysningar om hur framtida utredningar bör vara utformade och vad de bör innehålla för att ge bästa möjliga praktiska användbarhet.

Om utredningsresultat

Genomgående redovisas att hus och områden är mycket dåligt underhållna och att den tekniska standarden är låg. I de flesta fall är lägenheterna små och moderna. 64-75 procent av alla undersökningarnas lägenheter är mindre än två rum och kök. I de undersökningar som redovisar centralvärme förekommer detta i upp till 13 procent av lägenheterna. Toalett finns i 0 till 35 procent av lägenheterna. Bad- eller duschrum förekommer sällan. De hus från 1930-talet som redovisas i undersökningen av gamla bostadskvarter i Malmö har centralvärme och wc. 203

Östra Mariaberget i Stockholm uppvisar en högre standard än de övriga gamla områdena. I detta område har 25 procent centralvärme och 55 procent har toalett. Dessutom är endast 38 procent av lägenheterna mindre än två rum och kök. 208

Samtliga "saneringsmogna" bostadsområden i materialet är i huvudsak byggda och bebodda av människor från socialgrupp III, dvs i huvudsak arbetare. I de fall där socialgruppstillhörighet redovisas anges: 70-90 procent i gamla bostadskvarter i södra Malmö, 85 procent i Stigberget i Göteborg och 88 procent i Östergård-Österhus i Malmö.

203
205
206

De områden som ej är byggda för arbetare är ett mindre område i Haga i Göteborg samt Östra Mariaberget i Stockholm. Dessa två områden skiljer sig även i dag från de andra områdena vad det gäller social sammanställning och bostadsstandard. För Östra Mariaberget redovisas 52 procent som socialgrupp III.

202

208

Tilläggas kan att samtliga tio områden som Göteborgs stads statistiska kontor studerat vad det gäller hyresklientelet i saneringsmogna bostadsområden är byggda som arbetareområden: Haga, Landala, Annedal, Olivedal, Stigberget, Masthugget, Majornas 2:a rote, Lindholmen, Gårda samt Olskroken.

204,
s9,11

Segregation diskuteras i flera av utredningarna. Men då resultat och synpunkter angående dessa frågor i olika sammanhang kommer till användning i denna utredning, finns här inte anledning att återupprepa dessa. Däremot skall här diskuteras kring missnöje, flyttningsvilja samt möjligheter att tillfredsställa de önskemål som redovisas i utredningarna.

Där utredningarna har frågor om de boendes uppfattning om bostaden visar det sig att över hälften är missnöjda med sina lägenheter. Missnöjet hänför sig i huvudsak till den låga sanitära standarden samt till lägenheternas dåliga skick. Omdömena om bostadsområdena varierar. 27-50 procent vill flytta. Men 69-91 procent önskar flytta tillbaka eller bo kvar efter en sanering. Dvs mindre än hälften vill flytta och om lägenheterna blir moderniserade och hyran blir överkomlig vill de flesta bo kvar eller flytta tillbaka.

För Östergård-Österhus var siffrorna något annorlunda. Där ville 69 procent flytta men efter moderniseringen vill fortfarande över hälften ej bo kvar.

206

"Önskemål" och konkreta åtgärder

De sociologiska undersökningarna registrerar ofta människors uppfattningar och önskemål. Det kan därför finnas anledning att se huruvida dessa frågor resulterar i konkreta åtgärder. Och om de inte får praktisk effekt kan man ifrågasätta på vilket sätt denna typ av frågor är meningsfulla.

Redan detta att det finns missnöje med bostad och bostadsområde kan tyda på att de missnöjda inte har

möjlighet att avlägsna orsakerna till missnöjet. Missnöjet med lägenheterna i Haga i Göteborg 1949 samt i Malmö 1963 har inte resulterat i konkreta åtgärder, mer än som punktinsatser. Haga beräknas saneras 25-30 år efter det undersökningen gjorts och för Malmös del finns ännu ingen tidplan. För de övriga områdena finns missnöjet sannolikt kvar i den utsträckning de ej har sanerats.

Önskan att bo kvar eller flytta tillbaka efter en sanering är allmänt stor. För Östra Mariaberget i Stockholm finns visserligen inget bindande politiskt beslut om återflyttning, men synpunkter från politiker och tjänstemän ger dock detta intryck. I ett pressmeddelande sägs att "målsättningen bör vara att områdets hyresgäster skall få bo kvar efter restaureringen". Men enligt den sociologiska undersökningen kommer högst var fjärde att återflytta. Medelinkomsten för återflyttande hushåll är 32.800 kronor per år mot 21.400 för dem som inte återflyttat, vilket ger en antydning om att möjligheterna att tillgodose önskemål har samband med människans sociala situation.

För Stigberget i Göteborg finns ingen politisk ambition för återflyttning och återflyttningen är även obetydlig. Till Östergård i Malmö är återflyttningen cirka 20 procent. Men detta motsvarar sannolikt det uppställda målet; att åstadkomma en mångsidig hushållssammansättning.

Önskan att bo kvar samt oförmåga att acceptera flytta medför att människor blir psykiskt lidande vid uppsägning och evakuering. För tex saneringen av Stigberget i Göteborg påstod "bara" 10-20 procent av de evakuerade ha haft symptom på psykosomatiska besvär i samband med saneringen. Men för några människor innebär sanering en svår psykisk situation. Förtvivlade människor, självmord samt "självsanering" i form av dödsfall redovisas vid de flesta större saneringar.

Till denna mörka bild kan sägas att den motsvarande ljusa är att många människor får en bättre bostad som följd av saneringar och kommer att uppleva sin fysiska hälsa bättre i den nya bostaden.

I utredningarna redovisas att 55-90 procent av de boende önskar behålla sin nuvarande lägenhetsstorlek, som oftast var ett rum och kök. Endast 10-30 procent önskade större lägenhet. Till detta kan sägas att det förekommer en stor avvikelse mellan önskade lägenhetsstorlekar och den faktiska byggnadsproduktionen under tiden från 1945. Här skall därför göras en kort jämförelse mellan bostadsönskemål, faktisk byggnadsproduktion och övergripande ambitioner, såsom de redovisas i bostadssociala utredningen 1945 och bostadsbyggnadsutredningen 1965. Vi använder Gävle som praktiskt exempel.

I Gävle var 1945 64 procent av lägenheterna i "saneringsområdena" högst ett rum och kök. Men trots detta ville hushållen i dessa lägenheter inte flytta till större lägenhet, även om den större lägenhetens hyra sänktes med cirka 35 procent. Till detta kan sägas att var femte av de som bodde i nybyggd lägenhet om två rum och kök ville flytta till ett rum och kök. Ty valet av lägenhetsstorlek hade ej varit fritt.

201,
s82
201,
s80

25 år senare, 1970, hade bostadsönskemålen endast förändrats i ringa omfattning. Av de närmare 7000 bostadssökande hos bostadsförmedlingen önskade 70 procent två rum och kök samt mindre. Endast 30 procent önskade tre rum och kök samt större.

529,
s13

Jämför dessa önskemål med den syn på bostadsproduktionen som redovisas i statliga utredningar 1945 och 1965:

I bostadssociala utredningen 1945 skriver man att "i fråga om utrymmesstandard torde kraven på två rum och kök som minimum för en familjebostad numera knappast ifrågasättas". Och i bostadsbyggnadsutredningen redovisas bostadssociala utredningens resultat och man konstaterar att "kostnaderna för en fullvärdig bostad för den stora massan av befolkningen var för stora i förhållande till inkomsten". Men trots detta "borde inom nyproduktionen 2 rum och kök vara den vanligaste lägenhetskategorin, tätt följd av 3 rum och kök."

16,
s348
20,
s24
20,
s25

Bostadsbyggnadsutredningen 1965 redovisar den uppfattningen att "det föreligger en betydande efterfrågan på ökad bostadsvolym vid nu rådande relationer mellan inkomster och hyror". Och att "den erforderliga nettoproduktionen i antal lägenheter under perioden 1961-1975 ... praktiskt taget enbart avse lägenheter om 3 rum och kök eller större."

20,
s123
20,
s133

Enligt bostadsbyggnadsutredningen borde lägenhetsfördelningen i nyproduktionen under 15-årsperioden som helhet vara: 29 procent som 1-2 rum och kök samt 71 procent som tre och flera rum och kök. "Det har byggts alltför många lägenheter om 1 och 2 rum och kök och alltför få lägenheter om 4 och flera rum och kök. ... En förändring av produktionsinriktningen måste åstadkommas snabbt, eljest riskeras en allvarlig snedvridning av lägenhetsbeståndets sammansättning."

20,
s167
20,
s514
-515

Den faktiska bostadsproduktionen i Gävle visar en god överensstämmelse med bostadssociala utredningens ambitioner under 1946-1952: 23 procent ett rum och kök samt mindre. 40 procent 2 rum och kök samt 37 procent tre rum och kök. Åren 1956-58 ökade trerummarna och större till närmare 70 procent. År 1959 är Gävles bostadsbyggnadsprogram att bygga hälften av lägenheterna större och lika med tre rum och kök.

525,
s12
-21

Nyproduktionen i Gävle motsvarade under åren 1966-1968 bostadsbyggnadsutredningens ambitionsnivå. Cirka 30 procent av lägenheterna var två rum och kök samt mindre. Under 1969 ändras bilden till 54 procent och 1970 produceras 45 procent som två rum och kök samt mindre.

För perioden som helhet finns således en stor skillnad mellan produktion och önskad lägenhetsstorlek. En skillnad som resulterar i att framför allt kommunens bostadsförmedling upplever ett stort problem med att det inte finns tillräckligt många små lägenheter i nyproduktionen. Den kraftiga förändringen i nyproduktionen i Gävle de senaste åren har sannolikt samband med en påtvingad marknadsanpassning och med den allmänna förändringen i Sverige mot mindre lägenheter både till ytor och antal rum. (Se även diskussionen på sid. G16.)

Orsak till den valda nyproduktionen är troligen till stor del en följd av bedömning av det framtida bostadsbehovet ur total samhälls- eller bostadsbetraktelse. Men planering i samhälls- eller bostadsbetraktelse har svårigheter. Bostadsbyggnadsutredningen anser dock att lösningen ligger i att "i stället för att bygga små lägenheter för de bostadslösa bör man inrikta produktionen mot stora lägenheter för de redan etablerade hushåll som önskar öka sitt bostadsutrymme; de mindre lägenheterna som dessa hushåll lämnar blir då lediga för de bostadslösa, mindre hushållen."

20,
s505

Men för att åstadkomma detta "måste det komma att ske en mycket kraftig cirkulation inom lägenhetsbeståndet" och man måste således "ägna marknadsföringen av lägenheterna betydligt större uppmärksamhet än hittills."

20,
s507
20,
s516

Här skall inte diskuteras huruvida detta recept är möjligt att genomföra. Det har inte genomförts i Gävle, ty från och med 1969 minskar här, liksom i övriga Sverige, lägenhetsstorlekar till både yta och antal rum. I Gävle borde dock det föreslagna receptet ha ovanligt gynnsamma möjligheter att fungera. Den mångåriga kommunala aktiva medverkan i saneringsverksamhet har här framtvingat en mycket aktiv bostadsförmedling.

Sociologiska undersökningar och samhället

Samtliga här redovisade och studerade utredningar har knappast på något sätt påverkat det som utredningarna studerat. De har inte påverkat de ursprungliga planerna och de tänkta åtgärderna. Möjligen är Östergård i Malmö ett undantag. Men detta projekt är av speciell art. Utredningarna kring Östergård bildar del i en större socialvetenskaplig undersökning, där Lunds Universitet är aktivt engagerad.

- Den bostadstekniska granskningen i Gävleundersökningen har använts som illustration i Bostadssociala utredningens slutbetänkande. Det är dock mer osannolikt att Gävleutredningen spelat roll vid den genomförda saneringen. Ty i Gävle har saneringsområden redan utvalts innan utredningen genomförts: "I saneringssyfte har staden under de senaste åren förvärvat ett stort antal privata, centralt belägna fastigheter ... inköp av saneringsmogna fastigheter har dock icke kunnat bedrivas i önskvärd takt." Utredningen blir delvis en bekräftelse på vad man visste och ville. Utredningen får dock en illustrerande funktion och ställer den äldre bebyggelsen mot den nya. 201 17
- Vi har inte heller kunnat märka att utredningen om Haga i Göteborg resulterat i ställningstaganden eller åtgärder av myndigheter, fastighetsägare eller sanerare. I kommunens utredning om saneringsbolag och därmed sammanhängande frågor beskrivs bland andra områden Haga, men den sociologiska undersökningen nämns ej. Haga kommer dessutom att totalsaneras, vilket inte heller kan sägas motsvara den sociologiska utredningens resultat. 202 302
- Utredningen om gamla bostadskvarter i Malmö har troligen inte givit konkreta resultat. Den omnämns inte i fastighetskontorets utredningar angående förutsättning för sanering och/eller bostadsförbättring som behandlar samma områden. 203 350
- De två undersökningarna från Göteborg, dels den om "hyresklientelet i saneringsmogna bostadsområden", dels den sociologiska undersökningen av Stigberget, har vad vi kunnat finna inte blivit använda eller ens omnämnda i Göta Lejons informations- och årsredogörelser. Inte heller förekommer hänvisningar till dessa utredningar i de handlingar vi studerat från Göteborgs-stadsfullmäktige. 204 205 319 -322 300 -315
- Men hur skall tex undersökningen om antalet "svårplacerade" hushåll och individer användas? - Skall man bygga speciella hus för dessa människor? Eller vill man veta hur mycket arbete socialarbetarna kommer att få för att bereda dessa människor bostäder; hur många socialassistenter det behövs för att övertala fastighetsägarna att acceptera detta "klientel"? 204
- Undersökningen om hyresklientelet i saneringsmogna bostadsområden i Göteborg omnämns i litteraturförteckningen till den sociologiska undersökningen av Stigberget, men dess statistiska och andra uppgifter har inte kommit till användning. Inte heller i det praktiska arbetet med evakueringen har statistiken varit meningsfull. Evakueringen av Stigberget var ett problem mellan människor. Mellan de evakuerade och Riksbbyggens representant, där den mänskliga kontakten uppenbart varit betydligt viktigare än statistiska kontorets statistik. 204 205

Av övriga här studerade undersökningar har Östergård-Österhus-undersökningarna redan nämnts och diskuteras även på sidor G26-28. Huruvida utredningarna av Östra Mariaberget, som även diskuteras på sidor G28-30 och Skönsmon i Sundsvall kommer att leda till konkreta resultat, som direkt kan hänföras till dessa utredningar, är här för tidigt att klart uttala sig om.

206
207
208
209

Bristen på registrerbara konkreta resultat av de sociologiska utredningarna stämmer dock väl överens med dessa utredningars ambitioner, mål och syfte. Där bostadsteknisk granskning utförts har dessa endast fungerat som bakgrundsinformation. Men om nu själva utredningarna inte resulterat i konkreta handlingar så kvarstår dock de intervjuvades önskemål om kvarboende, lägenhetsstorlekar och önskan om upprustning av lägenheter till rimliga kostnader. Dessa önskemål blir följdaktligen inte tillgodosedda om inte utredningarna till några delar blir använda.

De här studerade sociologiska utredningarna har således funktionen att endast informera om delvis kända historiska situationer. Där utredningsresultaten inte är avsedda att påverka eventuella konkreta åtgärder. Som redovisas på andra håll i denna utredning gäller dessa slutsatser för många andra typer av undersökningar.

Hade dessa utredningar haft karaktären av grundforskning vore det givetvis logiskt att de inte direkt skulle leda till konkreta åtgärder. Men normalt är att undersökningarna är tämligen lika till sina innehåll och är knappast led i en allmän höjning av en vetenskaplig nivå. De är praktiska till sin karaktär.

AKTUELLA SANERINGSPROBLEM I BOSTADSOMRÅDEN

Begränsningen med genomgången av de tretton områdena i kapitel D är att den endast beskriver sanerade områden. En kompletterande studie av områden som inte sanerats i sin helhet kan öka våra kunskaper om saneringens förutsättningar. För detta ändamål har vi studerat tre olika gamla bostadsområden i Stockholm.

Av dessa tre områden ligger det äldsta vid Sabbatsbergs sjukhus i Vasastaden och har sin ursprungliga bebyggelse från 1880-talet. Detta område ger exempel på den kompakta stenstaden med gårdsbebyggelse och har mycket splittrade ägoförhållanden. Vi kallar här området för Sabbatsbergsområdet.

Det andra området är Rödabergsområdet, också i Vasastaden. Bebyggelsen där är i huvudsak från 1920-talet. Området är byggt under den tid då man började bryta sig ur de gamla rutnätsplanerna och området är en representant för en ny typ av planering. Området innehåller de första rikskooperativa byggnaderna av HSB. Många olika ägarekategorier finns representerade inom området.

Det tredje området är Riksby, från 1940-talet. Ett av de första sammanhängande större bostadsområdena som byggdes utanför tullarna. Bebyggelsen består av trevåningars lamellhus och "skulle utgöra en stadsö i ett hav av grönska", enligt ett citat från 1930-talet. Endast tre fastighetsägare finns för hela området.

Detta kapitel omfattar en diskussion om bostadsmarknaden med köpare och säljare samt olika fastighetsägoförhållanden och hur dessa kan ge olika bostadskvaliteter. Dessutom jämförs totalsanering med modernisering, där tyngdpunkten gäller frågor kring parkering. Kapitlet avslutas med en diskussion kring trafiksanering och dess roll i samhället.

Marknad, sanering och utebliven sanering

Bostadsmarknaden består av varan - bostaden - med köpare och säljare. De produkter som säljs och köps är avpassade till pris och kvalitet till denna marknad. För bostadsmarknaden finns dock en serie faktorer som gör den enkla marknadsrelationen suddig. Dels finns ofta ett led mellan tillverkning och förbrukning som innebär att försäljningen är utsträckt under lång tid och i många delköp. Dels är bostadsmarknaden uppdelad i flera delmarknader. Dels har allmännyttiga företag, statliga och kommunala subventioner, bostadsbrist, hyresreglering samt olika bo- och ägoformer gjort

marknadsbilden oklar. Men bakom dessa dimridåer finns en marknad som varje annan.

Ägandet av bostäder har många former och orsaker: Kommunala bostadsföretag som äger bostadshus med hänsyn till ett bostadspolitiskt mål. Privata ägare som har förräntning av insatt kapital som orsak till ägande av just fastigheter. Kooperativt och enskilt ägda lägenheter som följd av önskan att bo billigt och kanske även för att ha påverkan på sin bostads-situation. Men trots dessa olikheter är alla dessa former inordnade inom marknadens ekonomiska sfär.

Studien här börjar med att se hur köparen är marknadsanpassad, varefter vi studerar olika ägoförhållandens speciella förutsättningar. Köparen är i detta fall den som hyr lägenhet, köper bostadsrätt eller är köpare med ägorätt.

Köparens marknadsanpassning

I Stockholm skriver generalplaneberedningens expertutskott i ett utlåtande över saneringsutredningens betänkande, SOU 1971:64,65:

"i det omoderna och halvmoderna lägenhetsbeståndet i Stockholm var 1968 medianinkomsten 18000 kronor mot 23000 i det moderna fastighetsbeståndet."

Man redovisar också att i Stockholm finns ca 29000 omoderna lägenheter där ca 20000 av hushållen i dessa för närvarande inte är berättigade till statliga och kommunala bostadstillägg.

88,
s329

Expertutskottet konstaterar att "kärnproblemet är bostadspolitiskt" och att "så länge inte varje hushåll har ekonomisk möjlighet att både ha en tillfredsställande bostad med hänsyn till hushållets storlek och övriga egenskaper och att utöver bostaden ha en rimlig levnadsstandard, kommer undermåliga bostäder att efterfrågas av de sämst lottade."

88,
s370

Till följd av detta drar man slutsatsen att "ett utbyggt bostadsstöd har en viktig uppgift att eliminera de ekonomiska orättvisor som kan följa med marknads-systemet". Och att "om de i all saneringsverksamhet så svårlösta omflyttnings- och evakueringsproblemen skall kunna lösas torde det vara nödvändigt att man både förbättrar evakueringshushållens hyresbetalningsförmåga och åstadkommer en ökad rörlighet i de bostadsbestånd som bäst motsvarar dessa hushålls bostadsbehov och önskemål."

88,
s370

I en rapport till den statliga låginkomstutredningen om den vuxna befolkningens bostadsförhållanden 1968 redovisas relationen mellan bostadskvalitet och "egen och makés nettoinkomst":

Utrymmesstandard	Kraftig överkonsumtion	39.000 kr	
	Lätt överkonsumtion	36.000 kr	
	Normalt utrymme	25.000 kr	
	Dåligt utrymme	24.000 kr	
	Extremt trångbodd	21.000 kr	
Utrustningsstandard	Helt modern	30.000 kr	
	Halvmodern	17.000 kr	
	Omodern	12.000 kr	48,
	Därav helt omodern	6.000 kr	s79

Denna entydiga bild av marknadsanpassning gäller trots att sociala bidrag rent ekonomiskt borde förändra bilden. Till exempel är den disponibla inkomsten inklusive bidrag ungefär lika för dem som har normalt utrymme som för de extremt trångboddade. Per Holmberg kommenterar:

"Trots bostadsbidragen bor låginkomstföräldrarna och deras barn alltså märkbart sämre (uttryckt i trångboddhet mm) än övriga folkgrupper. Utan bidrag skulle dock skillnaden ha varit ännu större. Men även familjebostadsbidragen visar hur svårt det är att med familjepolitiska punktåtgärder förbättra situationen för en befolkningsgrupp (barnen), gentemot vilken den socialpolitiska generositeten visat sig extraordinärt stor."

91,
s301

Och vidare:

"De kvarstående bostadssociala bristerna kan direkt sammankopplas med konstaterandet att köp- och resurs-svaga folkgrupper står sig ganska slätt på den marknad som finns för bostadssektorn i samhället. Felet från deras synpunkt är inte att bostadsmarknaden fungerar dåligt utan att alla slags marknadsmekanismer inom detta konsumtionsområde måste drabba dem. De har i själva verket hittills haft alltför dåligt skydd mot de antisocialt verkande marknadskrafterna."

92,
s11

I den totala samhällsekonomin kommer bostadsstandarden att bli bestämd av människans ekonomiska förutsättningar. Detta får generalplaneberedningens expertutskott i Stockholm att antaga att "i vetskap om det nära sambandet mellan inkomst och bostadsstandard förefaller det inte orimligt att utgå från att samhället genom ett utökat bostadsstöd (som följd av om saneringsutredningens saneringsförslag genomförs) får bära en stor del av en sådan ökad hyresbörda."

88,
s369

Vi kan här utgå från att hyresgästerna är marknadsanpassade avseende hyreskostnad och inkomst, dvs till bostads- och arbetskraftsmarknad. I kapitel G kommer dock diskussionen att breddas, ty den enkla marknadsanpassningen är inte enbart ekonomisk, utan till stor del även social.

Ägoförhållanden och bostadskvalitet

Ägande av bostäder skilt från boende uppvisar andra effekter vad det gäller sanering, än de fall där boende och ägande sammanfaller och där boende sker genom kollektivt ägande.

I Sabbatsbergsområdet är husen byggda under samma tidsepok, med lika sanitär standard och med flera olika ägoformer. Efterfrågan på bostäder i området har varit sådan att de privatägda fastigheterna har marknadsanpassats vad det gäller sanitär standard och utrustning. De kooperativt ägda fastigheterna har däremot en märkbart lägre utrustningsstandard:

65% av de privat ägda fastigheterna har modern standard med badrum, medan endast 25% av de kooperativt ägda fastigheterna (bostadsföreningar) har motsvarande standard. Omoderna lägenheter är mycket få i båda ägotyperna.

Det kan här påpekas att trots hyresregleringar är således flertalet privatägda fastigheter ombyggda, vilket således inte gäller för bostadsföreningarna som ej heller har omfattats av dessa regleringar. Om skillnad finns i fastigheternas underhåll känner vi tyvärr ej.

För Rödabergsområdet är utgångsläget annorlunda. I de kooperativt ägda husen finns från början redan badrum eller förberedelse för sådant. Dessa fastigheter har således redan från början till stor del modern standard, vilket dock ej i samma omfattning var fallet med de privatägda. Marknadsanpassningen ger dock likartade förhållanden som för Sabbatsbergsområdet:

60-70% av de privat ägda fastigheterna har modern standard med badrum. (85% av de kooperativt ägda fastigheterna har motsvarande standard.)

Denna korta studie ger således att det ej är i de privatägda fastigheterna vi i dessa två områden funnit de tekniskt sämst utrustade lägenheterna, eftersom det ej funnits marknadsmässig anledning till detta, utan det är hos dem som har den fulla bestämmanderätten över sin bostadssituation. Det kan därför finnas anledning att studera de kollektiva boendeformernas särdrag. Och därefter se sanering av hyresbostäder ur marknadssynpunkt.

Bostadsrätt och kooperativt boende

Bostadsrättsföreningar bildas normalt av de riks-kooperativa företagen, såsom HSB och Riksbyggen, samt av privata byggnadsföretag. Bostadsrätt innebär enligt Bostadsrättslagens 1 §:

"upplåtelse av hus eller del av hus till nyttjande mot vederlag utan begränsning till tiden."

93,
s161

Bostadsrätt innebär således tidsmässigt obegränsad rätt till att bo och nyttja "sin" lägenhet, till skillnad från hyresrätt, där hyresgästen vid ombyggnad och rivning är lagligt skyldig att flytta till annan lägenhet, med vilken han skäligen kan nöjas. Under förutsättning att bostadsrättsinnehavaren sköter sina förpliktelser mot föreningen upphör bostadsrätten endast då huset, i vilken lägenheten finns, överlåtes eller säljes. Föreningen som äger huset är därvid skyldig att till bostadsrättsinnehavaren skäligen ersättning för bostadsrätten. Bostadsrätten upphör även i det fall bostadsrättsföreningen träder i likvidation och upphör som förening. Vid HSB och Riksbyggen skall ett beslut om likvidation godkännas av Riksförbundet respektive Riksbyggen.

HSB:s Riksförbunds mönsterstadgar 1971 för bostadsrättsförening lyder i §40:

"Vid föreningens upplösning behållna tillgångar skall, i den mån annan fördelning inte bestämts av HSB:s Riksförbunds fullmäktige, tillfalla HSB med undantag för belopp motsvarande medlemmarnas betalda kapitaltillskott, vilka skall tillfalla medlemmarna i förhållande till grundavgifterna."

93,
s75

"HSB" är i detta fall HSB-föreningen på orten. Intresset för en enskild förening att träda i likvidation eller att sälja fastigheten kan genom denna paragraf sägas bli lägre för boende i HSB än i andra bostadsrättsföreningar. Dessa fungerar oftast efter lagen om ekonomiska föreningar där de totala tillgångarna efter upplösning fördelas i förhållande till insatt kapital.

Den mer direkta marknadsanpassningen som gäller för hyresbostäder finns inte vid kooperativt boende och ägande. Marknadens påverkan är endast indirekt genom det sociala tryck som en ny standardnivå skapar samt som följd av en förändrad ekonomisk situation. Där bo och äga sammanfaller kan bostadskostnaden ständigt ställas mot en vald kvalitetsnivå. En störning i boendet vid tex sanering kan subjektivt och objektivt värderas och saneringskostnaden kan bedömas i förhållande till störningen. Denna frikoppling från marknadens krav gör att bostadsrätt kommer att skilja sig märkbart från hyresrätt, vad det gäller olika former av sanering.

Bostadsrättsinnehavaren är skyldig att hålla lägenheten i gott skick och själv sörja för dess underhåll. Därav följer att olika lägenheter i samma hus har olika utrustning, olika gammal utrustning samt har moderniserats vid olika tidpunkter. En ombyggnad av en fastighet som skulle vara "det enda riktiga" vid hyresfastigheter, såsom en förändring av avloppsstammars läge, blir uppenbart svårt och ekonomiskt

komplicerad att genomföra vid kollektivt ägda fastigheter, då dessa förändringar kan påverka och förstöra nyligen utförda arbeten i de enskilda lägenheterna.

Att installera ny utrustning, såsom badrum och centralvärme, kan också vara problematiskt. Enligt bostadsrättslagens §60 skall beslut som gäller väsentlig förändring av lägenheten, biträdas av lägenhetsinnehavaren, eller så fordras minst 2/3 majoritetsbeslut. Att i hela huset installera badrum och få de två-tredjedelarnas majoritet kan vara svårt just med hänsyn till att badrum ej tidigare funnits. Att installera badrum i endast ett fåtal lägenheter kan också vara svårt genom att gemensamma anläggningar, såsom vatten, avlopp, varmvatten och ventilation, kan komma att påverka hela husets ekonomi. Och vem skall betala vad?

Vid boendeformer som lyder under lagen om samägnaderätt (andel-bolag-föreningar) och där varje ägare äger sin lägenhet, erfordras 100%-ig enighet om varje beslut som rör den gemensamma egendomen. Det finns givetvis möjlighet att komma överens genom att acceptera vissa gemensamma avtal, men vid ombyggnader kan tvister lätt uppkomma, speciellt om stora olikheter finns i de olika delägarnas ekonomi och familjesituation.

110

Lägenheterna i det äldre bostadsbeståndet är ofta små, och det finns därför ofta anledning vid ombyggnad att förändra lägenhetssammansättningen mot större lägenheter. Men en förändring av lägenhetssammansättningen och en ombyggnad till färre lägenheter är svår att genomföra vid kollektiva bostadsformer. Det förutsätter att familjer måste flytta från huset och för detta finns normalt ej organisatoriska medel.

En liknande situation är totalsanering. Den två-tredjedelsmajoritet som erfordras för att förändra en ekonomisk förenings konstruktion eller för att upplösa den, kan vara svår att uppnå för ett sådant ändamål. Även om det finns en kapitalstark intressent som ger förmånliga villkor. Att sanera bort sig själv tillhör inte alltid människans vanliga beteende. Å andra sidan kan det ingå som villkor vid en försäljning av fastigheten att köparen ombesörjer nya bostäder till de förra ägarna. En försäljning kan därigenom vara det mest realistiska sättet att få fastigheten ombyggd eller totalsanerad.

Möjligheten finns även att kommunen hjälper till med evakueringen. I "skiss till ekonomisk långtidsplanering för Stockholms stad" påpekas tex att staden kan "komma att medverka vid privata förnyelseprojekt genom att åta sig evakuering av samtliga bostadshyresgäster utan kostnad för fastighetsägaren, för att härigenom verka för en planmässig och ändamålsenlig bebyggelse."

284,
s181

Den konserverande byggnadseffekt som bostadsföreningarna lätt får är en följd av samverkan mellan svårigheten att genomföra gemensamma beslut vid större ekonomiska insatser samt av intresset att få lägsta möjliga bostadskostnad. Dock är svårigheten av att besluta gemensamma åtgärder ej primär, ty är önskan om viss åtgärd allmän blir beslut också fattat. Viljan att bo billigt och önskan att använda sina ekonomiska resurser på annat än att bo resulterar i att man accepterar en lägre standard än vad som är normalt på bostadsmarknaden. En slutsats som kan ge intressanta synpunkter vid en bedömning av boende, bostadsmarknad och byggnadsproduktion.

Nämnas kan också att det spridda ägande, som det kooperativa boendet innebär, har vuxit i omfattning efter 1945: Under samma tid som den ekonomiska utvecklingen givit behov av allt mer omfattande möjligheter till aktivitet i den stora ekonomiska skalan. Exempel kan vara den nya expropriationslagstiftningen, de pågående förändringarna av bygglagen samt en företagslagstiftning som gynnar stora och expansiva företag.

Säljarens marknadsanpassning

Genomgången av köparens marknadsanpassning ger att vi här kan se sanering renodlat marknadsekonomiskt. Även i de fall statsmakten utökar bostadsbidrag till ensamstående och familjer utan barn samt även om kommuner bidrager med olika former av subventioner. I Stockholm skriver generalplaneberedningens expertutskott:

"Det är troligt att kommunens egna möjligheter att ekonomiskt engagera sig i saneringsverksamheten - åtminstone i Stockholm kommer att vara mycket mindre än önskvärt."

88,
s371

Behöver fastighetsägaren inte ta hänsyn till de tidigare boende vad det gäller kostnader, utförs saneringsåtgärderna i förhållande till den totala marknadssituationen. Kommunens ambitioner av det gäller hela stadsdelar kan dock spela en roll vid speciellt allmännyttiga bostadsföretag. För den enskilde fastighetsägaren är fastigheten ett renodlat ekonomiskt problem. Det gäller att maximera vinsten på insatt kapital.

Små åtgärder ger normalt lågt bruksvärdestillskott per kapitalenhet och stora ombyggnadsinsatser ger ofta högt bruksvärde. Maximal vinst kan dock finnas på hela skalan av bruksvärde. Det är ekonomiskt riktigt, och i samhällselig skala tvingande, att ständigt anpassa fastigheterna efter marknadens möjligheter, med lånta och egna pengar. Högsta möjliga bruksvärde per kapitalenhet blir ofta riktmärke för den private fastighetsägaren.

För den enskilde fastighetsägaren som ej äger ett större bostadsbestånd är problemet med evakuering av de befintliga hyresgästerna en störning i möjligheterna att sanera en fastighet i önskvärd omfattning. Detta problem kan medföra att han kortsiktigt accepterar lägre utdelning på sitt kapital än vad han kunnat få genom sanering. För fastighetsägare med större bostadsbestånd och speciellt sådana som har kontinuerlig byggnadsproduktion är däremot evakuering inte något stort problem eller väsentlig kostnad.

En förutsättning vid evakuering är att det finns tillgång på lägenheter "med vilken hyresgästen skäligen kan nöjas" (hyreslagens 57§), vilket innebär att tillräckligt billiga bostäder, som ej avsevärt överstiger de tidigare i pris, måste finnas för evakuering. Detta ordnas normalt genom byteskedjor mellan olika hyresgäster, men det förutsätter att tillräckligt många billiga bostäder finns att tillgå för den som handhar evakueringsverksamhet, vilket är ett kommunalt problem vid stor saneringsverksamhet.

De åtgärder som kan vidtagas med en fastighet är från nästan inga åtgärder till mycket exklusiv totalsanering. Möjlighet för olika hyresgäster att bära olika hyreshöjningar som följd av tex sanering varierar kraftigt. Men skall samtliga hyresgäster kunna bo kvar efter en sanering måste hyreshöjningarna vara måttliga. Saneringsåtgärderna måste bli av ganska ringa omfattning eller till och med inga alls.

I hälften av de nio av våra tretton områden som redovisas i kapitel D har vid moderniseringen de flesta hyresgästerna haft möjlighet att acceptera en stor hyreshöjning. Orsaken till detta är troligen flera samverkande: Dels har vi studerat områden som är moderniserade och sanering har där kunnat genomföras. Dels har de moderniserade bostäderna ej varit av den lägsta utrustnings- och kvalitetsklassen. Dels kan det tyda på att inkomstnivån för de kvarboende är högre än genomsnittet.

Om hyreshöjningen skall begränsas och de boende skall bo kvar innebär detta att området behåller sina invånare. Det allmänna politiska målet om allsidig hushållssammansättning blir därigenom inte tillgodosett. Ty det är högst osannolikt att ett saneringsmoget bostadsområde har en sådan sammansättning före en sanering. På lång sikt kan frivillig flyttning och naturlig avgång ge utrymme för en annan hushållssammansättning inom ett område. Men är en medveten sådan planering genomförbar? Med all sannolikhet inte.

Skall sanering utföras med hänsyn till de som har det ekonomiskt sämst eller skall de boende kunna bo kvar efter en sanering, kan den statliga saneringsutredningens förslag om "lägsta godtagbara standard" tjäna som utgångspunkt och bakgrund till diskussion.

Varje lägenhet skall i detta förslag ha kontinuerlig uppvärmning och tillgång till varmvatten samt klosett, tvättställ och dusch. Klosett och dusch kan i undantagsfall placeras utanför lägenheten. Ytskikt och utrustning för övrigt skall uppfylla "tidens krav och ortens sed". Att tillgodose dessa funktioner i en byggnad som saknat dessa kräver upprustning av yt-skikt, vatten och avlopp samt inredning av dusch och wc samt nya skåp i kök och garderober. Eventuellt erfordras sopnedkast och hiss.

Men den mängd åtgärder som därigenom kommer att vidtagas gör att skillnaden i byggnadskostnad kan bli liten, mot att uppnå helt modern standard genom modernisering eller med totalsanering. Vid viss ambitionsnivå uppnås den punkt där nybyggnad ställer sig billigare än modernisering. Det finns därför anledning att närmare studera hur olika krav, byggnadsförändringar och hur marknadssituationen påverkar saneringsverksamheten.

Bruksvärde och lägenhetskvalitet

Avvikelser från normer och bostadsstyrelsens God Bostad ger ofta avvikelser i bruksvärde. Modernisering respektive totalsanering blir ekonomiskt likvärdiga metoder för fastighetsägare om de båda metoderna ger lika avkastning på investerat kapital. Funktioner och mått på inredningar som är av lägre standard än motsvarande aktulla krav medför ofta en lägre bruksvärde-hyra. Stockholms Hyresgästförening anger tex att en dålig planlösning kan förorsaka ett hyresavdrag på 2 kr/kvm och att ett helt omodernt kök kan ge ett hyresavdrag på 15 kr/kvm.

89,
s12-13

Hyresrådet Bror Rittri anser att man vid bestämmandet av hyror skall utgå från årskostnader och inte från kvadratmetershyror, vilket är i linje med bruksvärde-hyrans idé om marknadsanpassning och funktionskostnad. Rittri ger i Svensk Juristtidning exempel på olika hyresnämnders bedömning i denna riktning. Större avvikelser i lägenhetsytor ger givetvis avvikelse i bruksvärde, men funktionellt likvärdiga lägenheter bör i princip ha lika bruksvärde. Rittri konstaterar att "denna metod kan på sikt vara farlig därför att den kan leda till en strävan att bygga nya lägenheter något mindre till ytan än den för lägenhetstypen genom-snittliga."

86,
s173-
174

86,
s174

I de nio moderniserade områdena bland de tretton i kapitel D är lägenhetsytorna för 1 rum och kök ca 40 kvm, för 2 rok ca 53 kvm och för 3 rok ca 73 kvm, vilket är 10-20 procent mindre ytor än i nyproduktionen vid tidpunkten för dessa moderniseringar. Hyressättningsmetoden kan här, bland en serie olika faktorer, bidragit till valet av modernisering i stället för totalsanering.

Om lägenhetssammansättning

Lägenheterna i Rödabergsområdet och Riksby är små. Medelytorna är 49-54 kvm, dvs 50 procent mindre än i nyproduktionen 1972. Lägenheterna är till största delen två rum och kök. I Sabbatsbergsområdet är lägenheterna i genomsnitt närmare tre rum och kök med större ytor än de övriga två områdena, men å andra sidan är utrustningsstandarden lägre.

I Rödabergsområdet har ensamstående kvinnor en markant övervikt, jämfört med staden som helhet. Antalet barnfamiljer är mycket lågt. I Sabbatsbergsområdet är befolkningssammansättningen ett Stockholm i miniatyr. Riksby utvecklas mot små familjer med få barn och hög medelålder.

Rödabergsområdet och Riksby har således ej den lägenhetssammansättning som är förutsättning för att uppnå allsidig hushållssammansättning. Befolkningssammansättningen är ej heller allsidig. För att uppnå den politiskt önskade sammansättningen erfordras en omflyttning av de boende samt en förändrad lägenhetssammansättning med utökat antal stora lägenheter. Huruvida utrustningsstandarden måste höjas kan ifrågasättas.

Stockholms generalplaneberednings expertutskott hävdar dock en annorlunda uppfattning angående lägenhetsstorlekar i sitt utlåtande till den statliga saneringsutredningen:

"Vid mindre genomgripande moderniseringar är det ofta inte ekonomiskt eller planmässigt lämpligt att ändra lägenhetssammansättningen. För överskådlig tid kommer därför innerstaden, även vid en utökad saneringsverksamhet, att domineras av smålägenheter och hushåll som efterfrågar sådana lägenheter.

Vi finner det således varken realistiskt eller önskvärt att annat än på lång sikt eftersträva en allsidig hushållssammansättning i innerstaden. Däremot är det önskvärt att andelen lägenheter större än 2 rum och kök successivt ökas genom nybebyggelse och sammanläggning av smålägenheter vid ombyggnad, förutsatt att detta kan ske utan större nackdelar ur ekonomiska och planmässiga synpunkter."

88,
s330

Att medvetet från statens och kommuns sida planera och genomföra en allsidig hushållssammansättning är dock svårt, vilket diskuteras i kapitel G. Problemet är bland annat att skapa större och billigare hyresbostäder i gamla bostadsområden. Två exempel kan illustrera problemen:

År 1947 anser bostadssociala utredningen av "den första förutsättningen för att en mer omfattande saneringsverksamhet skall bli möjlig" är att relationen mellan hushållens inkomster och bostadskostnaden för

17,
s173

fullgoda lägenheter förskjuts genom stödåtgärder, att den önskade standardhöjningen blir möjlig och så att äldre undermåliga smålägenheter friställs. Att dessa lägenheter ej längre efterfrågas.

17,
s172

Får man tro bostadsbyggnadsutredningen är tiden inte långt borta då de små lägenheterna på bostadsmarknaden inte längre efterfrågas. I "höjd bostadsstandard" konstateras 1965 att "det bland alla kategorier av boende synes finnas en önskan att redan vid nuvarande inkomst och vid rådande bostadskostnadsnivå öka sin bostadskonsumtion". Och "vi tycker oss ... ha funnit att efterfrågan på såväl utrymme som utrustning är stark och betalningsvilligheten stor."

20,
s87
20,
s511

Som redovisas i kapitel A och G är dessa utredningars högtflygande tankar i första hand vackra ord, ty i samhället finns starka intressenter som inte har stora och billiga bostäder som mål. Intressenter som ser bostaden som medel. Inrikesministern anser också som svar på bostadsbyggnadsutredningen 1966 att en planerad höjning av bostadskostnaderna framför allt skulle komma att medföra en dämpning i den av bostadsbyggnadsutredningen antagna utrymmesefterfrågan.

7,
s192

Totalsanering-modernisering

Valet mellan totalsanering och modernisering påverkas av en mängd ekonomiska, juridiska, administrativa och skattetekniska faktorer, som i ringa utsträckning har med byggnadsteknik att skaffa. I gränslandet mellan totalsanering och modernisering uppkommer situationen att det byggnadstekniskt billigaste och "samhälls-ekonomiskt" bästa alternativet inte alltid är det företagsekonomiskt rimligaste.

Som här nedan kommer att redovisas är de faktorer som företagsekonomiskt är gynnsamma mot modernisering sådana som direkt har att göra med husen som befintliga byggnader i samhället: De krav som gäller vid nybyggnad för solvärden, trafik, parkering och lekplatser gäller endast i mycket ringa omfattning vid modernisering. Däremot är krav kring själva byggnadsprocessen, prissättning, företagsformer samt utveckling av kapitalkoncentration och urbanisering sådana faktorer som leder mot totalsanering.

Utveckling mot totalsanering

Den huvudsakliga skillnaden mellan totalsanering och modernisering är att vid modernisering bibehålles byggnadsstommen i huvudsak intakt. Det är byggnadsstommen som bestämmer gränsen för moderniseringsåtgärder. I en utveckling där byggnadsstommen utgör en allt mindre kostnad av en total byggnad, flyttas

därför ständigt den punkt som gör totalsanering till billigaste metod för sanering. Vid genomgång av 1969 års avskrivningsregler kommenterar Dag Helmers och Arne Gustafson utvecklingen:

"Belysande för utvecklingen är att byggnadsstommen under 1930-talet representerade omkring 70-80 % av den totala byggnadskostnaden medan dessa kostnader numera utgör cirka 20-30 % av totalkostnaden. Hyreshusens ekonomiska livslängd har blivit en helt annan än tidigare, vilket sammanhänger med att inrednings- och installationsdetaljer underkastas värdeminskning i snabbare takt än själva stommen."

106,
s88

Finansministern påpekar också i propositionen om lagändring av avskrivningsreglerna år 1969 att "för egen del anser jag att starka skäl talar för en höjning av de procentsatser som bör gälla för hyresfastigheters värdeminskningssavdrag. Hänsyn måste enligt min mening tas till bla byggnadsteknikens utveckling även på detta område."

109,
s138

Men byggnadsteknik är inget som går att särskilja från företagets utveckling. Allmänt gäller att stora växande företag gynnas genom skattesystemet, avskrivningsregler och kapitalplaceringar. De stora företagen gynnas och är även en följd av byggandets industrialisering. Visserligen sker den största rationaliseringen i dag inom byggmaterialtillverkningen, vilket medför att "genom återupprepningseffekter, inom ramen för etablerade bygg- och materialsystem, torde det bli möjligt även för mindre företag att hävda sig." Men som finansdepartementets långtidsutredning även påpekar:

24,
s240

"Mycket talar emellertid för att strukturuomdaningen går in i ett intensivare skede under 70-talet. I denna process kommer sannolikt att ingå en ökad nedläggning av företag men också samgående mellan olika företagsenheter. Utvecklingen kan väntas leda fram till ökad betydelse för ett begränsat antal byggkedjor med betydande integration med byggmaterialindustrin, vilket medför delvis nya konkurrensbetingelser inom branschen."

24,
s239
-240

Dessa nya konkurrensbetingelser kommer att leda till en ökad standardisering med ett minskat antal tillgängliga byggdetaljer, till stordriftsfördelar inom byggmaterialindustrin, där specialbeställningar blir svåra att uppbringa, dyra att köpa och att använda. Stordrift gynnar totalsanering. Byggandets produktivitet utveckling gynnar totalsanering. En allt högre förtillverkningsgrad på byggdelar har samma effekt. Och den punkt där det är byggnadsekoniskt fördelaktigt att ersätta hela byggnader, i stället för att specialtillverka de delar som skall förnyas, förflyttas ständigt i riktning mot totalsanering.

Faktorer som verkar i riktning mot totalsanering är även möjligheten till ökad byggrätt, dvs högre exploatering. Då ökad byggrätt är en följd av växande tätorter är totalsanering en aktiv del i urbaniserings- och kapitalkoncentrationsprocessen. Kapitalkoncentration ger dessutom andra effekter i riktning mot totalsanering. Totalsanering är också en större kapitalinvestering och har därigenom större möjlighet i en expanderande ekonomi att ge högre lönsamhet.

Fastighetsköp skapar ofta ökade krav på högre hyresintäkter, eftersom en fastighets marknadsvärde först registreras då dess värde blir verklig kostnad. Före en försäljning är det aktuella marknadsvärdet ej en reell kostnad, vilket gör den ekonomiska ramen rymligare före en försäljning än efter ett köp. Fastighetsköp kan därigenom ge tendens i riktning mot totalsanering.

Hyresregleringen har till följd att tomtvärdet ej tillåtits påverka hyreskostnaden till marknadspris. Hyreshöjningar har normalt endast tillåtits för direkta kostnadsökningar. Vid totalsanering kommer däremot markens marknadspris att direkt påverka hyran, vilket gör att totalsanering i många fall är fastighetsekonomiskt rimligare än modernisering.

Ekonomiska fördelar för modernisering

Den kraftigt ökade rörligheten i samhället har förändrat byggnadens roll i förhållande till omgivningen. Trafik, parkering, lekplatser och solvärden är faktorer som skiljer det gamla huset med omgivning från det nybyggda. De nya kraven är normalt ej direkt applicerbara på de gamla områdena utan väsentliga förändringar. Det blir följdaktligen dessa faktorer som är intressanta att diskutera vid en jämförelse mellan olika saneringsformer.

De krav på solbelysning som krävs i nyproduktionen ger viss speciell planering av bostäder och speciell organisering av byggnader i förhållande till tomtmark och gator. Vid totalsanering, typ punktsanering, gör man avsteg från nybyggnadskraven på samma sätt som vid modernisering. Skillnaden, som även är en kostnads-skillnad, är till förmån för modernisering och punktsanering, konstateras även i Bostadsstyrelsens "God Bostad":

"I saneringssammanhang är solvärdesdiagrammet inte alltid användbart."

38,
s17

Diskussionen om barnens roll i samhället på 1960-talet medförde att byggnadsstadgan kompletterades med krav på lektyta. Visserligen påpekade inrikesministern 14 år tidigare, med anledning av stadgan om bilplatskrav på tomtmark, att "behovet av parkeringsplatser alltid måste vägas mot behovet av utrymme för andra

ändamål, tex för lekplats, plantering, utrymme för vädring etc." Men först 1972 har samhällsutvecklingen och debatten resulterat i att lek- och bilplatser blir likställda i byggnadsstadgan. Men ungefär samma allmängiltighet och samma undantag. I stadgan skrives:

85,
s483

"Inrymmer byggnaden mer än två bostadslägenheter, skall tillräckligt stor och för lek och utevistelse lämplig friyta finnas på tomten, om sådan friyta kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet. Byggnadsnämnden kan medgiva undantag från denna bestämmelse om särskilda skäl föreligger."

Att dessa möjligheter till undantag kommer att ligga modernisering i fatet behöver knappast påpekas.

På liknande sätt är det med lekplatser för större barn och med den kostnadsskillnad mellan ny och gammal bebyggelse som finns förborgad i rekommendationer och krav avseende biltrafik: Avstånd mellan biltrafik och bostadshus, samt avståndet till parkerade bilar rekommenderas i Svensk Byggnorm till 15 meter vid minst tio bilar och i Bostadsstyrelsens God Bostad anges 15 meter som minsta mått. Avstånd som sällan uppfylls vid modernisering och punktsanering. Angående biltrafikens störningar ger Svensk Byggnorm följande bindande föreskrift:

"Parkeringsplats förläggs och avskiljs så, att sanitär olägenhet samt ljud- och ljusstörningar så långt möjligt undviks för närboende och för angränsande rekreations- och lekutrymmen."

39,
s436

Detta krav ger stora avvikelser mellan nyproduktion och modernisering. Men den stora kostnadsskillanden ligger dock i parkeringsplatsernas anordnande. Det finns därför anledning att något utförligare studera just detta problemkomplex.

Om parkering

"Var skall de stillastående bilarna placeras? Vem skall bära ansvaret för tillskapandet av parkeringsplatser? Hur skall parkeringsanordningarna utformas? Vem skall bära kostnaderna för parkeringsplatserna? Allt detta är triviala men för dagens samhälle betydelsefulla frågor som kräver en snar lösning. ... Såsom en provisorisk lösning av frågan synes förslaget sålunda kunna godtagas."

85,
s483

Den provisoriska lösning som tredje lagutskottet här diskuterar år 1959 är byggnadsstadgans 55§, mom 3, som lyder:

"Å tomt skall inom- eller utom hus finnas särskilt, tillräckligt stort utrymme till parkering, lastning och lossning av fordon för dem som bo eller vistas på

tomten samt för verksamhet som där bedrivs, såvida dylikt utrymme kan beredas för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet i övrigt. Från vad sålunda föreskrivits äger byggnadsnämnden medgiva undantag, om särskild plats för fordonen beretts annorstädes än å tomten så ock om särskilda skäl äro därtill."

Denna stadga har avsevärd formell räckvidd, ty dessa krav, liksom lekytekraven, är "principstadgande som gäller såväl befintlig bebyggelse som nybebyggelse och som är tillämpligt även utan samband med nybyggnad eller annan åtgärd, vartill byggnadslov erfordrad". 1960 års parkeringskommitté påpekar också att bestämmelserna gäller enligt ordalydelsen generellt för envar ägare av tomt när behov visat sig föreligga.

10,
s20
23,
s121

Men stadgan har också en väsentlig inskränkning som är betydelsefull vid sanering. Parkeringskommittén påpekar:

"Om fastighetsägaren inte kan bereda parkeringsutrymme inom fastigheten för rimlig kostnad och utan synnerlig olägenhet i övrigt, är han enligt nuvarande bestämmelse definitivt fri från all skyldighet att sörja för fastighetens parkeringsbehov. Även om han för mycket rimlig kostnad och utan större olägenhet skulle kunna tillgodose detta behov genom anordning i fastighetens närhet, föreligger ingen skyldighet att vidta dylika anstalter. Denna inskränkning i fastighetsägarens skyldighet är i dagens läge svår att motivera."

23,
s111

Men just denna inskränkning, och på det sätt denna skulle påverka de boende i motsvarande fastigheter, är den politisk ekonomiska knuten i denna parkeringsfrågas lösning. En fråga som bara kan förstås utifrån en politisk analys. Här finns dock inte utrymme för annat än några spridda citat och uppfattningar. Men först några synpunkter på hur och varför parkeringen borde lösas.

Rent allmänt anser parkeringskommittén 1968 att "det i princip bör vara likvärdigt om parkeringsbehovet tillgodoses inom eller utanför fastigheten". Enligt kommittén bör gator och vägar i första hand "tillgodose den rörliga trafiken och i princip vara reserverad för denna."

23,
s111
23,
s303

Planverket anknyter 1972 i sitt yttrande över den statliga saneringsutredningen till parkeringskommitténs förslag och skriver:

"Ett dominerande problem vid genomförande av sanering i den yttre miljön utgör biluppställningen. Ett miljömässigt ambitiöst saneringsförslag bör inte bara eliminera en stor del av den rörliga trafiken utan även huvuddelen av biluppställningen på de enskilda tomterna och på lokalgator samt hänvisa bilarna till större

samlade parkeringsytor, vilka som regel ej kan inrymmas inom de befintliga bostadskvarteren.

För genomförande av parkeringsplaner erfordras en utvidgad eller ny lagstiftning. Förutom ett klarare uttalat ansvar för fastighetsägaren att tillgodose uppställningsbehovet, även om det måste ske utanför den enskilda fastigheten, erfordras dels möjligheter att i detaljplan införa förbud mot att anlägga bilplatser inom vissa områden, dels skärpta bestämmelser om tvångsanslutning till gemensamhetsanläggningar. Vissa av de förslag som framfördes av parkeringskommittén borde närmare övervägas."

87,
s10

Och i Stockholms generalplaneberednings expertutskott skriver man angående saneringsutredningens utlåtande:

"Målsättningen för parkeringsförsörjningen bör vara att gator skall reserveras för rörlig trafik och anläggning och gårdsutrymmen skall anordnas för lek och rekreation. ... Parkering måste anordnas oberoende av om byggnadsförnyelsen inriktas på totalsanering eller modernisering."

88,
s343

Dessutom påpekas att

"hygieniska skäl och trafiksäkerhet talar för att huvuddelen av gårds- och gatuparkering bör ersättas med parkeringsanläggningar av mindre störande natur."

88,
s342

Att parkeringsfrågan även är en trafiksäkerhetsfråga påpekar trafiksäkerhetsforskarna S Olof Gunnarsson och Sune Lindström, med hänvisning till parkeringskommitténs utredning och att denna inte fick ligga till grund för en förändring i parkeringspolitiken:

"Medan P-problemen växte oss helt över huvudet och ca 60 människor dödades om året i olyckor som berott på parkering, så satt en parkeringsutredning och tänkte på frågan i över 8 år. Sedan har förslaget legat i 2 år utan att mycket ännu har hänt."

100,
s23

Att mycket ännu inte hänt är en orsak till att Stockholms stads arbetsgrupp för parkeringsinventeringar, som var verksam under åren 1962-69, avbröt sitt arbete. Framst på grund av att de juridiska och ekonomiska förutsättningarna för utbyggnaden av parkeringsanläggningarna ännu så länge saknas. "Innan dessa är klarlagda anser arbetsgruppen det olämpligt att sammankoppla en översiktlig trafiksaneringsplan med en parkeringsplan. Det förutsattes att sambandet parkering-trafiksystem inte är så starkt att båda sektorerna måste studeras samtidigt."

282,
s28

Detta argument visar dock mer på det politiska problemet än det är en riktig beskrivning. I förslag till trafiksanering av stadsdelarna öster om Nynäsvägen i Stockholm redovisas att av polisrapporterade trafikolyckor utgjordes hela 25 procent av kollisioner med parkerade bilar. För stadsdelen Kärrtorp var andelen 47 procent. (Här bör man dock observera risken för en

282,
s14

Överrepresentation av parkeringsolyckor pga försäkringsbestämmelser: påköres ett fordon av okänd måste skadan polisrapporteras för att ägaren skall få ersättning från trafikförsäkringsföreningen.)

282,
s27

Parkeringslösningen berör politiskt-ekonomiskt direkt två grupper i samhället: Fastighetsägarna och de fordonsägare som bor i de aktuella fastigheterna. Vad det gäller fastighetsägarna och dessas skyldighet att anordna parkering i redan bebyggda fastigheter anser parkeringskommittén att

"bland annat kan anföras rättvisesynpunkter mot att generellt frita en mycket stor grupp fastighetsägare från varje skyldighet att anordna parkeringsutrymme."

23,
s123

Men mot denna uppfattning reserverar sig parkeringskommitté ledamoten Träff, med instämmande av experterna Berg och Bäcklander:

"Ett så väsentligt ändrat rättsläge för ägare till redan bebyggda fastigheter anser jag vara omöjligt att godta ... ett ansvar, som inte förelåg och inte kunde förutses ... ekonomiska konsekvenser ... av stor ekonomisk betydelse för den enskilde ... fastighetsägarnas berättigade anspråk på rättssäkerhet och förutsebar, enhetlig behandling blir åsidosatta.... I motsats till majoriteten föreslår jag sålunda att bebyggda fastigheter undantages från den föreslagna lagen ..."

23,
s453
-456

I praktiken sammanfaller denna uppfattning med den tolkning av stadgan kommunikationsministern gör i proposition 168 år 1959:

"När däremot fråga är om mindre till- eller ombyggnader inom redan bebyggda fastigheter, måste försiktighet iakttagas, så att de åtgärder, som påfordras, står i rimligt förhållande till vad fastighetsägaren vinner genom byggnadsåtgärden. Ett alltför strängt hävdande av kravet på parkeringsutrymmen kan i sådana fall lätt motverka en önskad förnyelse av byggnadsbeståndet och leda till att bebyggelsen förslummas."

Ministern sammanfattar:

"Vid ingripanden utan samband med nybyggnad eller annan åtgärd, vartill byggnadslov erfordras, torde i allmänhet icke kunna påfordras mera, än att lediga utrymmen inom- eller utomhus ställes till förfogande."

23,
s90

Den andra politiska sidan av parkeringsfrågan gäller fordonsägarna. En politisk fråga som framför allt är en följd av det faktum att kommunerna upplåter mark för parkering i äldre bebyggelseområden, där parkering ej sker på tomtmark utan i huvudsak på gatemark. Detta innebär en kostnadsöverföring till bilägare i allmänhet och till bilägare som bor i äldre hus i synnerhet.

Detta att kommunen bekostar, underhåller och renhåller parkering för många bilägare som bor i ett speciellt bostadsbestånd bör uppmärksammas med hänsyn

till den kommunala likställighetsprincipen. Parke-
ringskommittén påpekade att "en kommun, som lämnar
visst stöd åt begränsade områden eller särskilda
grupper kommuninvånare bör vara beredd att under lik-
artade förhållanden lämna motsvarande stöd åt andra
områden och grupper."

23,
s266
-267

Kommittén ansåg:

"Obegränsad och kostnadsfri parkering på gatumark bör
ses som en förmån, vilken bilisterna inte a priori
bör kunna påräkna". Samt att "fordonsägarna i sista
hand (skall) stå för de kostnader som framkallas för
sin fordonsuppställning".

23,
s303
23,
s103

Men kommunikationsministern vill inte se problemet på
detta enkla sätt. Han är mer känslig för parkerings-
frågans politiska sida:

"Sådana förhållandena nu (1959) är har fordonsägarna
i stor utsträckning vant sig vid att kostnadsfritt
ställa upp sina fordon på gator och vägar och räknar
ofta i e alls med någon kostnad för garage eller
uppställningsplats. Häriligger ett av hindren för en
snar lösning av parkeringsfrågorna."

85,
s483

På många sätt anknyter det nu 15 år gamla "proviso-
riet" i byggnadsstadgan med bostadssociala utred-
ningens saneringsförslag av år 1947. I den utredningen
redovisas tex ett förslag till totalsanering av
större delen av Östermalm i Stockholm, Ett förslag
som återfinns i generalplaneförslaget för Stockholm
1952 som delvis var grundat på en uppfattning om be-
hov av högre stadsplanestandard. Trots att stads-
planeskäl i dag borde vara avsevärt mer gångbart, med
hänsyn till den stora trafikökning och trafikstörning
som skett under de 25 år som förflutit, sträcker sig
inte ambitionerna 1971 längre än till enkla trafik-
saneringar, såsom för Östermalm och Södermalm.

Trafiksanering kan ses som ett sätt att undvika den
politiskt känsliga frågan om parkering i äldre
bostadsområden. Ett sätt att lösa trafikproblem och
olyckor som skapas av den olösta parkeringssitua-
tionen genom kringgående rörelse.

Som vi sett är parkeringsfrågans lösning intimt för-
knippad med trafik och trafiksanering. Parkeringen
för oss naturligt över till att närmare studera
trafiksanering, dess möjligheter och funktioner.

Idéer och tankar kring trafiksanering

Här ovan redovisades trafiksanering som en metod att lösa politiska problem. Som vi senare i texten kommer att finna finns det flera faktorer som är förutsättningar för och materiella orsaker till trafiksaneringsmöjligheter och dess utförande. Men först nu en genomgång av idéer, tankar och mål som bland annat redovisas i några trafiksaneringsförslag:

Scaft-gruppen vid Chalmers tekniska högskola ger en sammanfattning av de ambitioner som ofta gäller vid olika trafiksaneringsförslag:

"Med trafiksanering avses åtgärder för att minska olyckor och trafikimmissioner, öka framkomlighet och reskomfort. Trafiksaneringsåtgärder innebär förändringar i bebyggelsestruktur, transportstruktur samt väg- och gatunät. ... Målsättningen är att genom trafiksanering minska antalet olyckor med minst 50%."

97,
s iv

För trafiksaneringsförslaget över Östermalm i Stockholm uppskattar man att antalet trafikolyckor skall minska genom saneringen, eftersom olyckorna inne i stadsdelen uppenbart kommer att minska och antalet olyckor på de omgivande sekundärlederna bedöms konstant. Ty den ökade trafikbelastningen på sekundärlederna behöver inte innebära en försämrad trafiksäkerhet. I och med att endast matarleder ansluts till sekundärlederna minskar antalet konfliktpunkter. Dessutom sägs att fordonsuppställning på gatumark i princip bör försvinna ty "den utgör en trafiksäkerhetsrisk genom att vara skrymmande."

280,
s51

280,
s33

Vid försök med trafiksanering för Gideonsbergsområdet i Västerås bedömer Scape-gruppen att olyckorna har minskat inne i området, men den totala trafikbilden saknas. Man skriver att "påpekas bör dock att olyckstalen på omgivande leder ej studerats" och att de "olyckskostnader, som uppstått som följd av att trafik omfördelats till leder utanför Gideonsberg, har ej kunnat beräknas".

97,
s42

97,
s47

I trafiksaneringsförslaget av stadsdelarna Öster om Nynäsvägen i Stockholm påpekas att "antalet olyckor per miljon fordonskilometer i dag är endast 0,8 på Nynäsvägen mot 3,3 på huvudstråk utan fastighetsutsläpp" och 9,2 på huvudstråk med fastighetsutsläpp inom stadsdelarna öster om Nynäsvägen, dvs de gator som blir avlastade vid en överflyttning av trafik till Nynäsvägen".

282,
s19

Visserligen ger dessa tre redovisade utredningar inget konkret svar på frågan om trafiksanering leder till färre olyckor, men de framförda synpunkterna ger knappast anledning att tro annat än att trafiksanering höjer den totala trafiksäkerheten.

Som redan redovisats för Östermalm ingår normalt i en trafiksanering en minskning av antalet gatuparkeringsplatser, dels av trafiksäkerhetsskäl, men även på grund av att gatuparkeringen "tar utrymme från den rörliga trafiken." I områdesplanen för centrala Bromma (Riksby) i Stockholm föreslås att ingen gatuparkering skall få förekomma.

280,
s33
269

Trafiksanering innebär ofta att gator ej längre kommer att fungera som bilgator och att gator kortas. Detta medför krav på ersättning av den därigenom minskade parkeringsytan. För Gideonsberg föreslås att ersätta den kantstensparkerings som skall utgå med parkeringsplatser "bla genom att disponera mark i anslutning till gatuvästängningarna". Men i Gideonsberg sker redan större delen av parkeringen på tomtmark, vilket inte är fallet med tex Riksby, där man föreslår uppförandet av parkeringshus på tomtmark.

97,
s28
269

Och i Östermalmsförslaget konstateras: "Trafiksystemets uppbyggnad och funktion medför dock att antalet platser under såväl dag- som nattetid reduceras". Men "parkeringssituationen kommer på längre sikt att förbättras genom att nya parkeringsanläggningar kommer att tillskapas på tomtmark".

280,
s45

Minskningen av antal parkeringsplatser på gatumark är ett led i att minska biltrafik inom ett område, samt att höja gångtrafik- och boendekvaliteten, men även att öka framkomligheten för den rörliga trafiken. I Östermalmsförslaget konstateras tex att en av ambitionerna är att skapa en jämn trafikrytm.

280,
s30

En trafiksanering ger dessutom en ökad trafik på vägar kring området, eftersom både den tidigare genomfarts-trafiken och den lokala trafiken förs över till motorvägar och sekundärleder kring området. I förslaget för Östermalm redovisas därför att "en överslagsmässig beräkning av biltrafikmängderna i det trafiksanerade systemet ger vid handen att gatukapaciteten på sekundärledsnätet är otillräcklig, om detta nät skall ta om hand all dagens biltrafik från Östermalmsgatorna".

280,
s9

Den ökade rörlighet biltrafiken medgivit resulterar i en minskad biltrafikkvalitet inom ett saneringsområde, dvs en minskad rörlighet inom området samt en påtvingad ytterligare rörlighet genom de längre vägsträckor som bilisten tvingas färdas på grund av trafiksaneringen. Ty man byter färdväg snarare än att man byter transportsätt. I Gideonsbergsundersökningen redovisas att "de som bytt resväg är sex gånger så många som de som bytt fordon".

98,
s64

Det totala trafikarbetet kan genom en trafiksanering uppenbart öka. Den minskning av trafikimmissioner som kan erhållas inom det trafiksanerade området, kommer således att överföras till ännu större störningar i anknytning till gator och vägar för de nya och

större trafikströmmarna. Att minska olägenheterna genom att ersätta bostäderna efter alla stora trafikleder med kontor redovisas i Stockholms Zonplan 70 som omöjligt. Dels skulle den mängd kontor som efterfrådas vara lika stor som hela cityområdets. Dels skulle en sådan lösning ge kvalitativt dåliga arbetsområden.

270,
s61

Som redovisats är en grundläggande orsak till trafiksanering den ökande privatbilismen och försök att mildra de effekter av denna ökning som bedöms som negativa. I vissa fall medför trafiksanering förbättringar, i andra förändras effekterna och i ytterligare andra fall blir trafiksanering en metod att skjuta problem framför sig.

Orsaker till denna något förvirrade bild måste sökas i de samhälleliga förändringar, dvs den politiska och ekonomiska utvecklingen, som ligger till grund för trafiksaneringens materiella orsaker och möjligheter. Men för en sådan undersökning måste trafiksaneringen angripas utifrån ett brett synsätt. Vi måste se till trafikens orsaker. Vad trafik är. Vi måste även ha en uppfattning om stadens karaktär och utveckling.

För att studera trafiksanering skall vi därför först göra en kort beskrivning av staden, därefter om trafik och om butiker samt vissa kombinerande, dialektiska samband.

Om stad och vara

En utgångspunkt för beskrivning av händelser i samhället är den materiella produktionen samt hur den samhälleliga produktionen distribueras och konsumeras. Här skall endast studeras delar av distributionen; vissa bitar av varans fysiska väg mellan producent och konsument. Vi ska utgå från och beskriva trafik och butiker i staden samt se dessa samhällsfunktioner som delar i varudistributionsapparaten. - Detta är dock en medveten, men för vårt ändamål en användbar, begränsning: Trafikapparaten har även en dubbelfunktion och är ett medel för att sätta arbetskraften i kontakt med köparen av varan arbetskraft.

Staden är varubytets centrum och växer ur den makt det innebär att behärska handeln. Staden är anhopning av människor och växer med handelns utveckling. Krav på växande varu- och arbetskraftsmarknad ger stadens tillväxt och därigenom förutsättningar för effektivare marknad. Den växande staden är följd av den kapitalkoncentration handeln skapar. En koncentrationsprocess som kräver ökad arbetskraftsmarknad, liksom den förutsätter den växande staden.

Staden är anhopning av arbetsplatser. En anhopning av platser för handel med arbetskraft. Men den stora staden är även följd av arbetskraftens ökande rörlighet, liksom den växande geografiska koncentrationen av arbetsplatser framtvingar ökad rörlighet hos arbetskraften. En ökad rörlighet som blir följd av den stora arbetskraftsmarknaden genom att den skapar möjligheter till långtgående specialisering och arbetsdelning. Den specialiserade arbetskraften kräver dessutom stor befolkningsanhopning för att en tillfredsställande arbetskraftsmarknad skall fungera både för köpare och säljare av arbetskraft.

Ekonomisk utveckling innebär effektivare utnyttjande av mänsklig arbetsförmåga, vilket leder till en ökande specialisering och arbetsdelning samt rörlig arbetskraft i motsvarande grad. Marknadsekonomins utveckling är ökning av handeln med varor, vilket även innebär en ökning av den samhällseliga arbetsdelningen. En av statsmaktens viktigaste uppgifter är att anpassa arbetskraften till denna ökning och utveckling. Arbetsmarknadspolitik, socialpolitik, bostadspolitik, skattelagstiftning och utbildningspolitik är alla medel i denna anpassning.

Om trafik och vara

Förändringar avseende transporter efter 1945 hänförs sig nästan uteslutande till den privata biltrafikens utveckling. Det totala transportarbetet i samhället utfördes år 1950 till 33 procent med personbilar och år 1970 till närmare 90 procent. Antalet personbilar har under samma tid ökat med nio gånger och dessas transportarbete med 13 gånger.

99,
s85

Och enligt vissa prognoser kommer bilantal och troligen även transportarbetet att fördubblas de närmaste 30 åren. Ur Statens planverks skrift om riktlinjer för bebyggelseplanering med hänsyn till bilplatsbehov kan citeras:

"Allt talar vidare för - såvida icke institutionella, legala eller andra hinder reses - att man ur långsiktig aspekt kan behöva planera för en täthet av storleksordningen 1 personbil (eller motsvarande fordon) per 1,5 å 1,6 invånare eller i avrundade tal 600-650 personbilar per 1.000 invånare. Denna nivå, som närmast utgör resultat av ett tentativt räkneexempel, kan komma att nås redan i början av 1990-talet, dvs om 25 å 30 år. Tänker vi oss att denna täthet under alla förhållanden är nådd omkring år 2000 - då totalfolkmängden antas uppgå till i runt tal 10 miljoner - skulle detta då innebära ett totalt personbilantal (eller motsvarande fordonspark) av 6 å 6,5 miljoner mot knappt 1,7 vid slutet av år 1964 och 2,4 å 2,5 enligt prognoserna för år 1970."

101,
s20
-21

Denna kraftigt ökande privatbilism är väsentliga faktorer som möjliggör ökad rörlighet hos arbetskraften samt motsvarande möjlighet till ökad specialisering och arbetsdelning. Bilismens utveckling går hand i hand med varu- och handelsutveckling. Bilismens utveckling förändrar samhällets fysiska struktur och funktionell uppbyggnad.

"Medan bilen gjort oss mer oberoende av avstånd och inköpsställen har vi själva blivit beroende av bilen", skriver Sveriges Köpmannaförbund. Vi kan tillägga att den ökande rörlighet, frihet och oberoende bilen givit formar och ökar människans beroende efter bilens förutsättningar. Den frihet till variation och ökad rörlighet bilen ger skapar likaså dess motsats i en större likformighet i människans beteende och möjlighet till aktivitet. Den ökande friheten bilen ger för bilägaren skapar dessutom en motsvarande ofrihet för icke-bilägaren. 94, s20

Människans ökade rörlighet genom bilen ger förutsättningar för en koncentration av de mål hon har vad det gäller samhälleliga och kollektiva aktiviteter, såsom arbetsplatser och butiker, samt en motsvarande utspridning av den enskildes aktivitet och boplatser. Samtidigt som denna koncentration skapar förutsättningar för och nödvändiggör en utspridning i det urbana landskapet av olika varu- och handelscentra (arbetsplatser och butiker) och därigenom framtvingar ett ökat användande av bil.

Krav på rörlighet och medföljande utbyggnad av stadsområdets kommunikationssystem förändrar den centrala stadens funktion. Det utbyggda motorvägssystemet, som blir en följd av att effektivt kunna utnyttja den stora arbetskraftsmarknaden, bryter markmonopolets hierarkiska värde och skapar det urbana landskapet. Den centrala staden som är förutsättning för den aktuella kapitalkoncentrationsprocessen resulterar i dess motsats; den decentraliserade staden.

Om butik och vara

Samtidigt som det enskilda transportarbetet ökar snabbt, vilket även innebär en förändring av varudistributionen, sker en motsvarande snabb kapitalkoncentration och förändring av detaljhandels försäljningsställen. I den statliga koncentrationsutredningen om strukturutveckling och konkurrens inom handeln skriver man:

"Generellt gäller därvid att utvecklingen gått mot färre och större (butiks-)enheter men att delmarknaderna samtidigt tenderat att växa genom ökad rörlighet i efterfrågan och ökad urbanisering."

47,
s34

En utveckling som resulterat i att under 1960-talet upphörde var tredje livsmedelsbutik och var femte textil- och beklädnadsbutik; 10 000 respektive 2 000 butiksnedläggelser på tio år. I andra branscher har tendenser till butiksnedläggelse i större omfattning börjat uppträda först efter mitten av 1960-talet.

47,
s17

Bland orsaker till denna utveckling är dels den snabba folkomflyttningen, dels, som huvudorsak, att "stora butiksenheter har såväl kostnadsmässigt som intäktsmässigt fördelar framför små enheter. Fördelarna förefaller vara av en sådan storleksordning att man antingen får räkna med fortsatt kraftig strukturomvandling eller en helt annan prisnivå bland små enheter."

47,
s96

Koncentrationsutredningen påpekar också:

"Vad gäller lönsamhetsnivån framgår att denna för små företag är låg i den bemärkelsen att överskottet ej förmår täcka en beräknad ersättning för ägarens och dennes familjs arbetsinsatser och samtidigt ränta på eget kapital ... Förändringen ligger snarare i att gränsen för vad som kan betecknas som små butiker successivt förskjuts uppåt."

47,
s92

Denna utveckling är en utveckling mot färre butiker och samtidigt en utveckling mot högre produktivitet samt en minskning av detaljhandelns del i den samhälls-ekonomiska kedjan. Koncentrationsutredningen kommenterar utvecklingen:

"Enligt tillgängliga siffror över detaljhandelns utveckling har den förmedlade varuvolymen (mätt i fasta priser) ökat med närmare 50 procent mellan åren 1950 och 1963. Under samma tid har antalet sysselsatta minskat med drygt 20 000, vilket skulle betyda att arbetskraftsproduktiviteten ökat med närmare 60 procent mätt i försäljning per sysselsatt."

47,
s50

Vi har som följd av denna utveckling fått en försämrad närservice, dyrare förpackningar och högre kostnader för transport av varor mellan butik och bostad. Men dessa fördyringar kan ställas mot de 20 000 människor som på femton år blivit frigjorda för möjligt produktivt arbete. Att se den ökning av tid och kostnad som konsumenten får använda för sina inköp som en kostnadsfaktor i detta sammanhang är endast en lek med siffror, så länge inte varje människa kan vara samhälleligt produktiv och vid varje tillfälle välja mellan "fritid" och produktiv insats.

Butik, trafik, varusortiment

Det finns ett intimt samband mellan den ökande trafiken, de allt färre butikerna och ett allt bredare varusortiment i de enskilda butikerna. Koncentrationsutredningen påpekar att "i den konkurrens som utspelas

mellan närhetsbutiker och stora centrala enheter torde de små butikernas oförmåga att hålla ett konkurrenskraftigt sortiment ha varit utslagsgivande."

47,
s96

Till detta kan sägas att kravet på ett allt större sortiment ökar med ökad arbetsdelning och de allt mindre familjestorlekarna. Dessutom förutsätter ett stort sortiment ett större kundunderlag än ett litet. Och ett allt större sortiment förutsätter ett allt större kundunderlag. Det är först genom butiken som har ett ökande kundunderlag som sortimentbredden kan öka i större omfattning.

I en statisk butiksstruktur är möjligheten att öka sortimentet begränsad därigenom att speciellt färskvaror kräver viss minsta omsättning. Dessutom begränsas möjligheterna av att lagerkostnaderna snart blir orimligt stora i förhållande till butikens omsättning. Det är först genom en alltmer centraliserad butiksorganisation och medföljande trafikförändringar som sortimentbredden kan ökas. En större ökning av sortimentsbredden kan endast ske genom en förändring i trafikapparaten.

Men inte ens detta resonemang kring sortimentsbredden är entydigt: "Den ökade konkurrensen från massdistributionskanaler synes ha resulterat i en vikande lönsamhet och ett bortfall av fackhandelsbutiker", skriver man i koncentrationsutredningen. Och tillägger att "en minskning av fackhandelns utbredning kan få till följd att sällan efterfrågade varor blir mer svårtillgängliga". Men dessa massdistributionskanaler är de stora butikerna och utredningen påpekar att "attraktionskraften hos ett rikt sortiment kan förmodas ha spelat en utomordentligt stor roll i konkurrensen mellan små och stora butiker". Vilket innebär att ett ökat sortiment i massdistribution resulterar i en minskning av det totala sortimentet i samhället. Sortimentökningen är egentligen en sortimentminskning.

47,
s36

47,
s38

47,
s84

Makt och vara

Bilens roll för detaljhandeln understryks mycket kraftigt av Sveriges Köpmannaförbund. Även om mängden inhandlade livsmedel skulle vara ungefär densamma med som utan bil, så har bilen en avsevärd betydelse för hur och var dessa inköps görs. Köpmannaförbundet kons-taterar och propagerar:

"TILLGÅNGEN PÅ BILUPPSTÄLLNINGSPLATSER KOMMER ATT BLI ETT AV 70-TALETS FRÄMSTA KONKURRENSMEDEL."

94,
s26

Ty Köpmannaförbundet står på produktivitets- och lönsamhetsutvecklingens sida. Bilhandla gynnar stordrift och bilen används i första hand av köpstarka kunder. "Bilkundandelen är stor och bilkundens sammanlagda

inköpssumma överstiger väsentligt den icke bilburne kundens inköpssumma vid varje detaljhandelsbesök", skriver Köpmannaförbundet. Eller med koncentrationsutredningens ord: "Närheten som konkurrensmedel har fått en minskad betydelse." 94, s22 47, s36

Men kampen om kunden har inte bara att göra med trafikproblem och parkeringsplatser. Förändringar i samhällets varudistributionssystem är även ett led i en maktkamp mellan olika kapital- och butiksägare, där statsmakt och kommun oftast står på den produktivitets-höjande sidan och därmed gynnar de allt större företagen. Koncentrationsutredningen redovisar:

"Det är en allmän mening att 1953 års lag om motverkande av vissa fall av konkurrensbegränsning haft en genomgripande inverkan på handelns utveckling. Genom lagens förbud mot fasta bruttopriser har möjligheter skapats för företag som så önskar att i full skala utnyttja priset som konkurrensmedel. Denna möjlighet har underlättat varuhuskedjornas och andra massdistributionskanalers expansion." 47, s28

Man påpekar också att "den gällande skattelagstiftningen kan sägas favorisera större företag i fortlöpande expansion", och att "den lag om förlängt öppet-hållande som trädde i kraft år 1967 erbjuder handeln förutsättningar att konkurrera med öppet-hållandet". Det är "troligt att det främst är de nya, stora enheterna, de som bygger sin verksamhet på begränsad personlig service, som främst kommer att kunna dra fördel av förändringarna." 47, s29

Trafiksanering i samhället

Trafiksanering i äldre bebyggelseområden är en följd av den förändring staden genomgår avseende centralisering och decentralisering. Sanering är dessutom resultatet av att den frihet och rörlighet som bilen medgivit framtvingar en minskning i denna frihet. En minskning av bilens rörlighet och som därigenom förutsätter en minskning av antalet mål människan har som bilist. En trafiksanering kan bli möjlig först då de mål människan i bilen har haft tvingas fungera, upphör att fungera eller fungerar lika bra och bättre utan denna bilist. Då bilisten kan ersättas av fotgängaren eller då målet fungerar med en försämrad kontakt med bilen.

Trafiksanering förutsätter att en uppdelning i områdesberoende butiker och butiker med större kundkrets börjat etableras och att maktrelationen dem emellan är klart utstakad. Att förhållandet små och stora butiker redan finns.

Som exempel kan nämnas att arbetsgruppen för trafiksaneringen av Östermalm har "funnit det speciellt viktigt att skapa en attraktiv fotgångar- och affärs- miljö i området kring Östermalmstorg". Ty i detta område finns redan butiker med geografiskt vid kund- krets. Man bedömer att det bortfall av kunder som trafiksaneringen medför skall kompenseras med en ny tunnelbanelinje. Man nämner dock inte att denna kom- pensation endast gäller områdena kring tunnelbanesta- tionerna. Men det är butiker och lokaler i dessa lägen man i första hand bryr sig om och ser sig tvungen att ta hänsyn till. 280, s46

Trafiksanering är ett led i en pågående utveckling av butiker, trafik och arbetsplatser. Den påskyndar ut- vecklingen mot en ökad funktionsuppdelning i närser- vicebutiker och butiker för den stora kundkretsen. Trafiksanering är därigenom progressiv och ett led i en effektivisering av handeln.

För trafiksaneringen i Gideonsbergsområdet konstateras att "den tendens till minskad detaljhandelsomsättning i Gideonsberg, som kunnat skönjas redan före trafik- saneringen till följd av gatuomläggningen ytterligare förstärkts." De hårdast drabbade butikerna har en om- sättningsminskning av 12-13 procent. Man påpekar att "de boende fått en försämrad närservice". I en bilaga till utredningen nämns också att "antalet butiker i Gideonsberg har sedan trafikomläggningen minskat med två. Enligt kommentarer i pressen som en direkt följd av trafikomläggningen." 97, s43 97, s49 97, bil.4 s1

Trafiksanering och det snabbt ökande transportarbetet medför att det stora problemet vid huvudtrafikleder är att skapa tillräckligt stor kapacitet. Stoppförbud, jämn trafikrytm och maximal trafikmängd gör dessa primär- och sekundärleder till motorvägar, där kontak- ten med omgivningen endast blir den negativa effekten av stor biltrafik. Dessa leder förmedlar inte heller någon kontakt mellan trafik och omgivning annat än i glesa punkter. Denna utveckling medför att befintliga butikers kontakt med gatan blir allt mindre funktionell. Detta tillsammans med att handel i allt större utsträck- ning sker med bil och den utglesning i boende som tun- nar ut befintlig kundkrets, ger centraliseringen av butiker och arbetsplatser ytterligare näring.

Butiker med en geografiskt allt bredare kundkrets centraliseras till lägen där det finns möjlighet att stanna med bil och där gångkontakt kan etableras med den kollektiva trafiken. De allt färre lokalt bundna butikerna kommer att finna lämpligare butikslägen längs lokala trafiksystem, även om butiksägarna i det längsta vill ha kvar sina butiker efter motorvägarna. Reklamvärdet att synas från dessa vägar är en fördel. Men även dessa lokala butiker har i många fall behov av bilkontakt och parkering. Den relativt nya typen av närköp i USA, tex, som kallas Convenience Store,

har i de flesta fall över tio parkeringsplatser. Lars Nygren, Sveriges Livsmedelshandlares förbund, konstaterar: "Parkeringsplatser intill butiken är något mer 95, än vanlig kundservice i USA, det är en nödvändighet i s33 detta bilburna land."

Arbetsgruppen för Östermalmssaneringen påpekar att "särskilt de i trafiken 'svagaste' grupperna, barn och åldringar, måste prioriteras vid utarbetande av trafiksaneringsplaner". Vilket ur vårt perspektiv vore att sanera till förmån för butikens köpsvaga kundkrets. Men samtidigt är trafiksanering ett led i utveckling av stora butiksenheter och glesare butiksstruktur. En utveckling som i första hand drabbar "de svagaste grupperna", ty utvecklingen är en följd av de köpstarkas val. En försämrad närservice som också kan få till följd att det tidigare kommunikationssystemet försämras för dessa grupper.

I denna summariska genomgång visas några samhälleliga sammanhang, i samverkan och konflikt, i samband med trafiksanering. Exempel har givits på sammanhang mellan butiker och trafik, transportarbetets utveckling, butikens lönsamhet och produktivitetsutveckling. Samband mellan varusortiment, familjeförändringar, boendeutglesning, krav på arbetskraftens rörlighet, trafikleder och parkering. Kamp och motsättningar mellan stora och små företag samt mellan människor av olika sociala skikt.

(Gå nu gärna tillbaka och jämför denna komplexa bild med de idéer och tankar kring trafiksanering som redovisas på sid F19. Läs även statsministerns yttrande om marknadsekonomi och politiska beslut på sid B6.)

En slutsats av denna studie kan vara att möjligheterna att politiskt styra detta komplex av samhällshändelser förutsätter möjlighet att planera och behärska hela denna materiella dialektiska utveckling. Men varken varuproduktion eller varudistribution planeras medvetet med hänsyn till alla dess följdverkningar. De politiska beslut som fattas blir normalt en följd av anpassning till en logisk, men icke samhälleligt planerad, utveckling av samhällets produktiva krafter. I ständig kamp och konflikt mellan olika samhälleliga intressegrupperingar.

SANERINGENS FÖRUTSÄTTNINGAR

Bygga för marknad

All mänsklig aktivitet har ett ändamål. Byggande måste resultera i att byggnaderna används och att den som bygger får det resultat av byggnadsverksamheten han avsett. Förutsättningen att bygga bostäder är att någon kommer att bo i dem.

I ett marknadsekonomiskt samhälle sker produktion av bostäder, liksom all varuproduktion, för att saluföras på marknad - på bostadsmarknaden. Den del av denna marknad som vår utredning behandlar är saneringsmarknaden för bostadshus, vilken i huvudsak omfattar flerfamiljshus med inslag av kommersiella lokaler.

På denna marknad utbjudes bostäder för uthyrning och försäljning. Byggandets omfattning och kvalitet begränsas här i princip på samma sätt som vid varje annan marknad. Att bostadsmarknaden är mer komplex och består av flera delmarknader hindrar inte att det krävs en marknadsefterfrågan till gällande pris för att byggnadsproduktion skall komma till stånd. Motiv såsom att bygga av sociala, humana eller estetiska skäl måste underordna sig de förhandenvarande materiella villkoren.

Den fria marknaden påverkas av statsmaktens politiska ambitioner för att åstadkomma en önskvärd reglering av byggandet och kostnaden för att bo. Men denna marknad är en del av hela samhället och måste studeras som en sådan. I propositionen till hyresregleringslag 1942 konstateras i justitiedepartementets promemoria att

"Man måste ... räkna med möjligheten av betydande hyreshöjningar, om prisbildningen (skall) förbli fri på hyresmarknaden ... ur allmänt ekonomisk synpunkt vore det synnerligen angeläget att hindra en allmän hyreshöjning på grund av de omfattande inflatoriska verkningarna, som skulle följa därav."

143,
s14

Statsmaktens mest väsentliga reglermekanismer av bostadsmarknaden är hyreslagstiftning, där reglering av hyror spelar huvudroll. En annan viktig faktor är den statliga lånegivningen, ty

"sedan mitten av 1950-talet utnyttjas den statliga bostadslånegivningen som medel att hålla bostadsbyggandet på den nivå, som statsmakterna finner konjunkturpolitiskt och bostadspolitiskt motiverad".

22,
s 159

Vilka hus saneras?

Staden är ständigt utsatt för en förnyelseprocess. Alla områden som har varit bebyggda under längre tid än husens livslängd - cirka 70 år - kan ordriktigt benämnas saneringsområden. Denna omvandlingsprocess är en del av bostadsproduktionen och fungerar enligt marknadens villkor och lagar.

Sanering är en marknadsanpassning och en följd av en bedömning av vad som går att sälja och förhyra. Attraktiva försäljningsobjekt är saneringskriteriet framför andra. Den färdiga varan - saneringsprojektet - är här betydligt mer väsentligt än det som skall saneras; det område eller byggnad som ej längre är marknadsanpassat.

I uppsatsen "Förslumningen i Stockholms innerstad" redovisar Ericsson-Oxenstierna-Tollin 1968 en databehandling av ett antal sociala och byggnadstekniska variabler för Stockholms innerstad. Författarna konstaterar att

"rivningen långt ifrån endast sker i de hus som tekniskt sett mest förtjänar att rivas." Vilket torde visa "diskrepansen mellan den tekniska och ekonomiska saneringsmognaden hos bebyggelsebeståndet." 289, s 174

Man påpekar också att "det finns inget samband mellan socialgrupp 3, socialhjälp, låginkomsttagare och rivna rum ... Värdena tyder snarare på en 'slumpmässig' punktsanering... Samband saknas likaså mellan socialgrupp 3, socialhjälpstagare, låginkomsttagare och nya rum ... Tendensen är dock negativ, d.v.s. mindre grad av nybyggda bostäder i områden med socio-ekonomiskt handikappade." 289, s 176

Författarna sammanfattar:

"Sanering och nybyggnad sker inte markant i områden med speciellt gammal och dålig bebyggelse, utan mer 'slumpmässigt.'" 289, s 178

Ur Linnéa Gillwicks utredning "Att bo i gamla bostäder", 1972, kan man hämta följande information:

Hösten 1970 förelåg det planer på att riva 22% av flerfamiljshusen byggda före 1921. Men trots detta kommer någon mer genomgripande förändring i kvalitetsfördelningen inte att uppstå efter det att planerna genomförts. Ty andelen lägenheter av mindre god bostadskvalitet i detta bostadsbestånd skulle fortfarande vara så hög som 42% mot nuvarande 49%. Minskningen av de de sämsta kvalitetsklasserna är endast från 51, 8% till 6%. - Saneringskapaciteten hade räckt till en 51, s26
tre gånger så stor mängd dåliga byggnader, om målet varit att utplåna dessa bostäder. 51, s51

Och Birgit Krantz redovisar i utredningen "Förnyelse genom nybyggnad i 85 svenska städer 1957-1966" att

"totalt en tredjedel av inventeringens alla objekt är belägna på hörntomter." 71,
s36

Krantz konstaterar att en orsak till detta är att "en hörntomt kan ge ett intensivare utnyttjande per m² tomtyta än en mellantomt". I utredningen redovisas att andelen objekt med bostadsändamål till någon del är 80%. Hur stor andel av hörnfastigheterna som är bostäder redovisas dock ej. En annan oklarhet är att vi ej känner hur stor del av bostadsbeståndet som normalt är hörnfastigheter. 71,
s36
71,
s31

En slutsats av denna genomgång blir att sanering under 1957-1966 ej i första hand haft byggnadstekniska orsaker, eftersom bebyggelse på hörntomter troligen ej varit av sämre kvalitet än annan bebyggelse. Ej heller kommer det bostadsbestånd som saneras under 1970-talet att i första hand saneras med hänsyn till bostädernas tekniska kvalitet.

En annan slutsats blir att om man ej sanerar på grund av bostädernas låga byggnadstekniska kvalitet, då sanerar man ej heller med hänsyn till de människor som bor i dessa dåliga bostäder. En eventuell förbättrad bostadsstandard för dessa människor blir ett andrahandsresultat efter en fastighetsekonomisk bedömning. - Att de flesta kommer att flytta från det sanerade är en annan sida av denna fråga.

Angående den fastighetsekonomiska saneringen yttrar inrikesministern i saneringsproposition nr 21, 1973:

"Saneringsverksamheten i tätorterna hittills har avsett i första hand de projekt som är mest fördelaktiga från fastighetsekonomisk synpunkt. Taktiken i den fortsatta saneringen kan därför, om åtgärder inte vidtas, komma att minska på grund av att verksamheten i ökad utsträckning måste inriktas mot fastigheter med sämre ekonomiska betingelser för sanering." 78,
s73

Men det finns inte mycket som tyder på att den pågående utvecklingen skulle kunna förändras genom statsmaktens ekonomiska och organisatoriska åtgärder, som framläggs i början av 1970-talet, för att stimulera saneringsverksamhet i Sverige. Dessa bidrag och åtgärder är snarast medel för att söka gynna byggande över huvud taget.

Exempelvis kan nämnas att 1973 års förslag till saneringslag mer får ses som ett möjligt tvång till marknadsanpassning än som det medvetna medlet för att upp-rusta ett speciellt bostadsbestånd:

I lagen skrivs att "upprustningsåläggande får meddelas, (efter ansökan från kommunen. TB) om fastigheten med

hänsyn till kostnaden för den åtgärd som avses med
 åläggandet kan beräknas ge skäligt ekonomiskt utbyte." 155,
 s3

Inrikesministern påpekar att det finns "anledning att
 räkna med att flertalet fastighetsägare kommer att
 finna det förenligt med sina intressen att även utan
 påtryckningar från kommunens sida rusta upp sina 155,
 fastigheter." s71

Men denna lag skall "utgöra ett medel för samhällets
 strävanden att aktivt styra och påverka bostadsmark- 155,
 naden." Och som ministern ser det blir det "i regel s73
 allmänna miljösynpunkter och bostadsförsörjningssyn-
 punkter som får vägas mot de fastighetsekonomiska syn- 155,
 punkterna." - Det är här som bilden av bostadsförsörj- s77
 ningen som marknad blir intressant, ty som ministern
 framhåller är det naturligtvis "angeläget att kommunen
 inte aktualiserar frågor om användningsförbud i större
 omfattning än att det är möjligt att bereda de hyres-
 gäster som berörs av ett förbud godtagbara ersättnings- 155,
 bostäder." s81-82

Det blir således i sista hand de människors ekonomiska
 situation, som bor i det saneringsmogna bostadsbestån-
 det, som kommer att bestämma kommunens möjlighet till
 aktiv saneringsverksamhet. Men så fungerar också
 marknaden: de tankar som här framförs är inte nya och
 figurerar i många sammanhang i officiella skrifter
 som diskuterar byggande och sanering. Vi kommer att
 återkomma till dessa tankar längre fram i detta
 kapitel.

Varför sanera?

Sanering är, som nämnts, förnyad marknadsanpassning
 av ett geografiskt område. Till detta kommer också att
 växande stadsområden förorsakar förändringar i stadens
 trafikapparat samt i dess arbetsplats- och boplots-
 områden, vilka likaså ingår i den förnyade marknads-
 anpassningen.

I statliga direktiv till utredningar, i propositioner
 och i statliga utredningar diskuteras, trots detta, sam-
 hället mycket sällan som en marknadsekonomi: Man anger
 önskemål och politiska ambitionsnivåer, som sällan utgår
 från marknadens lagar och krav.

I Bostads- och Byggnadsstyrelsernas gemensamma utred-
 ning, "saneringsfrågan", 1954 anges att det är an-
 geläget att rekonstruera tätorternas äldre bebyggelse
 såväl "ur sociala synpunkter som av trafiktekniska 18,
 skäl." s12

I saneringsutredningen 1971 anges "påtagliga risker för förslumning", att "främja en allsidig hushållssammansättning" samt angelägenheten av gårdssanering. 25,
s15,54,
236

Dessa synpunkter, förutom den allsidiga hushållssammansättningen, återfinns eller inryms inom ramen för Bostadssociala utredningens betänkanden från 1945 och 1947. I det senare betänkandet ges en god sammanfattning av de statliga utredningarnas ambitioner och syn på sanering: Man anser att sanering av bostadsbeståndet ter sig angeläget ur

"bostadssociala, stadsplanetekniska och sysselsättningspolitiska skäl." 17,
s14

Där bostadssociala skäl främst innebär en höjning av den tekniska bostadsstandarden och utrymmesstandarden. Där stadsplanetekniska orsaker ej bara är solbelysning utan även innefattar trafiksanering, urbaniserings-effekter och andra bebyggelseförändringar. Där sysselsättningspolitiska orsaker innehåller konjunkturpolitik och arbetsmarknadspolitik.

Vi skall här använda dessa ambitioner för en analys och genomgång, med början i omvänd följd; med konjunkturpolitik och slutar med det humana. Denna tågordning ger en mer fattbar bild av saneringens möjligheter.

Efter denna genomgång skall vi angripa saneringen från en annan utgångspunkt; att utifrån saneringsmognadens och slummens förutsättningar se saneringens orsaker.

Konjunktur- och sysselsättningssanering

Riskerna för en efterkrigsdepression diskuterades och blev föremål för många synpunkter och konkreta åtgärder från statsmaktens sida, åren kring 1945. Depressionen uteblev dock, men bland annat med hänsyn till den kris med överproduktion och överkapacitet som uppkommer i slutet av 1960-talet finns det anledning att återknyta till 40-talets diskussion.

Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering ser byggandet som väsentligt ur sysselsättnings- och konjunktursynpunkt. 1944 påpekas, i ett av de många betänkanden som kommissionen presterar, att "de faktorer, som måste tillmätas den största betydelsen för sysselsättningskonjunkturen, äro nämligen otvivelaktigt å ena sidan exporten samt å andra sidan investeringsverksamheten, varav byggnadsverksamheten är den dominerande delen."

32,
s 90

Och i bostadssociala utredningen påpekas 1945 att för att förhindra ett allvarligt hot mot den allmänna konjunkturutvecklingen med bostadspolitiska medel "som syftar till höjd utrymmesstandard och börjande sanering av städernas äldre partier med låg kvalitet ... är därför icke endast en bostadssocial angelägenhet utan även ett viktigt instrument för en ekonomisk politik, som sätter som sitt mål att stabilisera konjunkturerna och förhindra arbetslöshet."

16,
s 362

I sitt betänkande år 1947 skriver de bostadssociala utredarna, att

"när bostadsbristen avvecklats, uppstår å ena sidan reala resurser för en höjning av bostadsstandarden, å andra sidan risk för en sysselsättningskris inom bostadsbyggandet."

17,
s 13

Om nu byggandet inte behövdes för någon efterkrigsdepression har däremot bostadsbyggandet använts som ett konjunkturinstrument. F.d. chefen för konjunkturinstitutet Erik Lundberg konstaterar:

"en tid på 40- och 50-talen var det bostadsbyggandet som fick agera 'dragspel' på sätt som närmast motsvarar det amerikanska konjunkturmönstret. Från mitten av 50-talet har bostadsbyggandet i högre grad skyddats mot sådana konjunkturväxlingar - men i bakslaget 1970-71 framträder åter konjunkturkänsligheten hos bostadsbyggandet. I stället har det i viss mån blivit de statliga investeringarna, som detta särskilt under 50-talet, som fått agera buffert med stark åtstramning under högkonjunkturerna. Handels- och annat s.k. oprioriterat byggande har fått den rollen under 60-talet."

69,
s 368

Men "bakslaget 1970-71", som Lundberg uttrycker det, är inte enbart konjunkturbetingat. Det är även frågan om en medveten förändring av den svenska bostadspolitiken. (se bla sidor A5-6) Och alla de faktorer som logiskt leder mot detta "bakslag" börjar bli synbara i mitten av 1960-talet:

Inrikesministern konstaterar 1966 att det förefaller "rimligt att räkna med att" de framtida bostadskostnaderna "kan komma att öka mer än som motsvarar den allmänna prisutvecklingen", vilket sannorligt kommer att medföra "en dämpning" av den av bostadsbyggnadsutredningen antagna utrymmesefterfrågan.

7,
s 192

Vid en konferens 1968 anser inrikesministern att "det är emellertid ingen tvekan om att hyrorna i många fall tar en alltför stor andel av inkomsten. Vi kan också på en del platser registrera ett köpmotstånd som avspeglas

i att det står ett antal lägenheter tomma. ... Rikt- 133,
märket bör här vara bostäder som anskaffas till lägsta s31
möjliga kostnad ... Den mönsterplanverksamhet som riksdagen har beslutat om och som Bostadsstyrelsen nu skall 133,
starta kommer här att få en stor uppgift att fylla ... s34
Enligt min uppfattning finns det här en viss marginal (avseende lägenhetsytan), som man utan större olägenhet 133,
skulle kunna minska på." s37

Vid samma tillfälle är dock Erik Svensson, Hyresgästföreningen, inte lika optimistisk. Han ansåg bostadsmarknadsläget ytterst allvarligt och att situationen är början av en bestående avsättningskris. 133,
Erik Svensson varnade: s 45

"Samtidigt som vi konserverar bristerna på bostadsmarknaden går vi med öppna ögon mot en sysselsättningskris i byggnadsbranschen." 133,
s 46

Den minskning av flerfamiljshusens lägenhetsyta, som även innebär minskat arbetskraftbehov, pågår också, trots att någon mönsterplanverksamhet ännu inte kommit till stånd:

"den genomsnittliga lägenhetsytan i flerfamiljshus med statliga lån har minskat från 75 kvm per år 1966 11,
till knappt 69 kvm år 1970". Denna utveckling har ej s 244
avstannat under de första åren på 70-talet.

I finansdepartementets långtidsutredning 1970 räknade man med en "minskning av bostadsinvesteringarna på 2 % per år". 24,
s 261

År 1971 har resultatet av ovanstående redovisade utveckling givit att produktionskapaciteten inom byggnadsverksamheten överstigit marknadsbehovet samtidigt som överproduktion förekommit. I statsverkspropositionen 1972, skriven under 1971, påpekar inrikesministern att det är angeläget att öka ombyggnads- och förbättringsverksamheten:

"Kungl. Maj:t bör utverka riksdagens bemyndigande att vidga medelramen för sådan ökning av ombyggnads- 11,
och förbättringsverksamheten som behövs av sysselsättningskäl." s 249-
250

Och i en proposition från oktober 1972 konstateras att

"det sammanlagda antalet outhyrda lägenheter i den statliga belånade flerfamiljshusproduktionen torde f.n. uppgå till 13.000-14.000 lägenheter. Vissa uppgifter tyder på att antalet kan vara ännu större men 122,
statistiskt underlag härför föreligger inte f.n." s 14

"Det är angeläget att åtgärder snabbt vidtas för att möta den minskning av antalet arbetstillfällen för byggarbetskraften som är en följd av nedgången i bostadsbyggandet."

122,
s 11

I slutet av åren 1972 tillsätter inrikesministern "en kommitté för att skyndsamt behandla den situation som uppstår på byggmarknaden och närliggande områden under den närmaste framtiden som en följd av en mera avsevärd nedgång i bostadsbyggandet."

121,
s 449

I den konkreta verkligheten används bostadssociala utredningens argument om sysselsättningssanering av Gösta Björck i Göteborg, då stadsfullmäktige antar planen för totalsanering av stadsdelen Annedal. Enligt GöteborgsTidningen, den 15.9.71, yttrar han:

"Det bara protesteras och djävlas här i samhället ... Men inga tänker på byggnadsarbetarna. Di behöver jobb."

Och enligt Aftonbladet dundrade Björck:

"I dag har vi tusentals arbetslösa byggjobbare här i Göteborg. Samtidigt arbetar en ansvarslös liten arkitektgrupp med alternativa förslag som gör att dessa arbetslösa jobbare hindras från att få arbete. Vems ärenden går dom, undrade Gösta Björck, byggjobbarnas myndige bas, som vid tisdagens kommunalfullmäktige tog Annedalsaktivisterna i upptuktelse."

För byggnadsföretagen gäller det att finna nya arbetsområden. Ur förordet till AB Svenska Bostäders "Verksamheten nr 27" utgiven 1972 av Erik Söderström konstaterar han att

"en viss kärvhet att hyra ut nyproducerade lägenheter har märkts under verksamhetsåret .... Förutom direkt nyproduktion är en förnyelse av innerstaden ett möjligt arbetsfält för bolaget. Stockholms kommun avser att under 1970-talet öka sin saneringsverksamhet och har också uttalat ett starkt önskemål om att dess egna bolag därvid ska medverka. Vi har de senaste åren arbetat med en del mindre saneringar, och är nu mogna att på allvar ta itu med större uppgifter."

120

Kommentar till konjunktursanering

Huruvida sanering har använts som "konjunkturmedel" i större utsträckning än bostadsbyggandet som helhet har vi ej funnit belägg för. Resonemargen är dock i princip riktigt så länge det finns ett överskott av nyproducerade bostäder som kan fungera som buffert vid

evakuering. Ett tillräckligt antal nyproducerade bostäder är dock inte tillräckligt. I slutet av 1972 hade Göteborg över 3.500 outhyrda lägenheter, men trots detta tvingas fastighetskontoret skriva att det anmälda evakueringsbehovet för 1973, som är 2.500 lägenheter, är "mycket svårt att klara". Man vill dock undersöka vilka möjligheter som finns att "tex använda outhyrda lägenheter för evakueringsändamål".

340,
s2340,
bil.3,
s7-8

Hur man löste evakueringsproblemet i Gävle på 50-talet redovisar Gävles fastighetschef 1959:

"Eftersom betalningsförmågan allmänt sett var dålig, syntes det vara orealistiskt att räkna med att flertalet skulle kunna flytta till moderna bostäder." Med anledning härav uppfördes på jungfrulig mark en stadsdel, där varje hushåll erhöll en modern lägenhet till förfogande antingen att flytta in i eller att ha såsom bytesobjekt. Genom bostadsförmedlingens försorg uppgjordes byteskedjor, som i de flesta fall resulterade i att den evakuerade familjen erhöll en bostad i annan del av staden.

526,
s37

Det är således uppenbart inte tillräckligt att se sanering och byggnade som ett matematiskt problem: Att en minskning av saneringsmogna bostäder direkt kan motsvaras av en ökning i nyproduktionen. Eller att en stor nyproduktion kan leda till en hög saneringstakt. Man måste se sanering och nyproduktion som två delar av samma bostadsmarknad. Man måste se det hela som en marknad.

I bostadssociala utredningen ser man kapitalförsörjningen som ett väsentligt problem i detta sammanhang. I betänkandet från 1945 kommenteras bostadsmarknaden i Stockholm:

"under det senaste seklet, d.v.s. praktiskt taget under stadens hela tillvaro som modern stad, (har) bostadsreserven varit normal endast vid sällsynta och snabbt passerade tillfällen. Det är uppenbart, att detta haft nära samband med den utomordentligt konjunktur känsliga, för att inte säga överkänsliga reaktionen hos bostadsbyggandets kapitalförsörjning vid varje tillfälle, då med större eller mindre fog misstanke uppstått om överproduktion och konsekvenser därav i form av gällande hyror och fastighetsvärden".

16,
s 503

Men huvudproblemet är inte kapitalförsörjningen, som bostadssociala utredningen ville råda bot med genom statliga lån. För belåning finns oberoende av vem som finansierar ett krav att verksamheten skall vara företagsekonomiskt lönsam.

Är efterfrågan mättad till gällande pris på hyresbostäder i nyexploateringsområden är efterfrågan begränsad även avseende saneringsobjekt. Visserligen uppstår inte marknadsbalans samtidigt för alla olika samhällsgruppers efterfrågan. Dels finns en tröghet i byggnadsverksamheten, dels har kapital styrts av statsmakten till flerfamiljshus och kapital för annat "oprioriterat" byggande har varit knappt och dyrt.

Det är också uppenbart att en marknadsbalans har större förutsättningar att uppstå och passeras i en allmän konjunkturedgång-överproduktionskris. Ty krisen ger en mängd verkningar som direkt påverkar byggnadsbranschen: Minskat behov av arbetskraft - importen av arbetskraft minskar och blir till och med negativ. En höjning av hyresnivån genom att räntan höjs och subventioner minskar - industrin skall ha kapital. En minskad stadstillväxt - växer inte marknaden, och då speciellt arbetskraftsmarknaden, växer inte staden. Dessa samverkande faktorer resulterar i en marknadsbalans på hyresmarknaden och den sysselsättningskris som förberedades av bostadssociala utredningen uppträder på 70-talet.

I debatten som uppkommer förfäktas tanken att denna kris till stor del skulle vara en följd av ovilja att bosätta sig i de likformiga och fula husen och områdena i de dåliga lägena. Till detta kan sägas att sovstadens debatt hade samma argument, men 40-talets bostäder var uthyrda. En jämförelse mellan 40-talets och 70-talets debatt klargör.

40-talsdebatten, redovisad av bostadskollektiva kommittén 1956:

"Ofta återkommande har kritiken av likformigheten varit"...Schematism"... "av tidsbrist framtvingna ofullgångna lösningar."

"Sovstadstristessen, den kritik som ifrågasätter hela principen för nyexploatering av stora, perifert belägna stadsdelar till rena bostadsområden"...en torftig miljö, bestulen på den stadslivets händelserikedom."

"Homogenitet i befolkningssammansättningen"...familjerna isolerade"...anpassningssvårigheter" ... "svår-lösta fritidsproblem"... "asocialt uttryck".

70-talsdebatten ur debattlitteratur:

"Utspridda höghuslimpor"...att bygga hela stadsdelar i taget, att använda sig av en hustyp, enkla planlösningar, räta vinklar. På så sätt bortsopas alla miljövärden" ... "Den psykologiska och kulturmässiga om-tanken och omvårdnaden har fått stå tillbaka för teknik och rationalisering"...ensidigt inriktats på tillverkningsprocessen."

83,
sl29-
133

159
160
157

- "ord som naket, trist, tungt, tråkigt, sterilt, grått och fult"...Jämför en promenad på sovstadens gator, exempelvis i det nyuppförda Tenstaområdet med en vandring i Gamla Stan i Stockholm". 158
160
- "Kategoriboende skall motverkas"..."isolering"..."man bara anpassar sig helt enkelt"..."lite möjligheter till aktivitet"..."fostran till antisolidaritet". 40
158
159

Hade husens utseende och läge bestämt det uthyrda antalet lägenheter, hade detta även förutsatt att en valfrihet finns. Men det är inte valfrihet som legat till grund för bosättning i de nya bostadsområdena, varken nu eller på 40-talet. Eller som redovisas från Eskilstuna 1973:

"Undersökningar visar ... att lågavlönade, invandrare, ensamstående mödrar, socialhjälpstagare, barnhushåll etc är överrepresenterade i de nya områdena med flerfamiljshus ... Det är också typiskt att invånarna i dessa områden ofta inte själva har valt sitt bostadsområde." 156,
s547

Den lägre levandsstandarden som drabbat stora grupper de senaste åren har knappast ökat valfriheten. I tidskriften Arbetsgivaren redovisas att "industriarbetarna på ett enda år förlorade sex års höjningar av sin köpkraft".under 1972. Överproduktionen av bostäder är delvis en följd av denna försämring. 145

Tanken om sanering av sysselsättningspolitiska skäl som bostadssociala utredningen hävdade, innebar att då bostadsbristen byggts bort skulle den överkapacitet som därefter uppstod användas för saneringsverksamhet. Att den totala bostadsbyggnadsarbetet ej skulle minska. I samma proportion som nyexploateringsbyggandet minskade skulle saneringen öka. 17,
s53

Men som redan nämnts kan ekvationen nyexploatering-sanering inte skrivas utan hänsyn till olika samhällsgruppers olika ekonomiska situation. Vi har ej heller funnit exempel på att sanering fått denna sysselsättningspolitiska roll. Visserligen bedriver kommuner inte egen konjunktur- och sysselsättningspolitik, men en sådan allmän politik borde dock ge synbara resultat i de kommuner där saneringsbehoven är stora.

Ett lämpligt studieobjekt borde här vara Göteborg, som är en av de kommuner i Sverige som har det största beståndet omoderna bostäder och som dessutom varit bland de mest aktiva med bostadssanering de senaste åren. I Göteborg har saneringen uppgått ända till 40% av den totala produktionen bostäder, men kommuner är samtidigt den som hårdast drabbats av överproduktion av nya bostäder.

Nu började visserligen den stora saneringsverksamheten i Göteborg, med Stigberget och Olivedal, i början av 60-talet, några år före att överproduktionsproblem uppstod. Men en bättre anpassning till den teoretiska diskussion, som bla bostadssociala utredningen förde, är uppenbart mycket svårt att nå.

17,
s53

Nyproduktionen av bostäder i Göteborg har minskat högst märkbart de senaste åren. År 1972 färdigställdes 40 % färre lägenheter än året innan, och att antalet outhyrda lägenheter i slutet av år 1972 uppgick till 3.500, d.v.s. närmare en årsproduktion. Trots detta innebär bostadsbyggnadsprogrammet för åren 1973-77 en i huvudsak oförändrad saneringstakt.

340,
sl,2
340,
bil.3,
s4

För Stockholms del påverkar kommunens ekonomi saneringsverksamheten. I en PM från december 1972 från Fastighetskontoret konstateras att

"Ett antal kulturhistoriskt värdefulla fastigheter på bl.a. Mariaberget är redan evakuerade och står därför tomma eller bebos av hyresgäster på rivningskontrakt. Projektering för ombyggnad är dessutom i flertalet fall avslutad. Bristen på medel har emellertid omöjliggjort igångsättning av ombyggnadsarbetena."

292,
s 5

I Stockholm inför man rivningsstopp i centrala staden samtidigt som sanering "borde" ta fart.

Och i finansdepartementets långtidsutredning 1970 konstateras, under en tid då överproduktionen blir allt mer märkbar:

"Med hänsyn till de utgiftskrav som från andra håll kommer att resas på kommunerna har vi antagit att det inte sker någon mer väsentlig ökning av saneringer."

24,
s33

Stadsplaneteknisk sanering

Den statliga bostadssociala utredningen bedömde stadsplaneteknisk förbättring som en väsentlig anledning till sanering. I dess betänkande 1947 redovisas en serie exempel på den stadsplanetyp utredningen förordade samt olika etapper för dess genomförande. Den föreslagna saneringen för Stockholm, vars mål var att skapa ytterstadens stadsplanekvaliteter i innerstaden, återkommer dessutom i förslag till generalplan för Stockholm 1952. För Stockholms del redovisas både i utredningen och i generalplanen ett område på Östermalm.

17

268

Bostadssociala utredningens sanering var dock inte fastighetsekoniskt genomförbar utan offentliga bidrag.

Utredningen föreslog en allmän fastighetsskatt. Men den subventionering och samhälleliga fördyring av bostadskostnaderna, som skulle blivit följden av de föreslagna åtgärderna, kom inte till stånd. Den sanering som har förekommit efter 1947 har varit marknadsekonomiskt balanserad.

En av de väsentligaste orsakerna till den uteblivna subventioneringen och den tänkta stora saneringen var exportindustrins krav på kapital, vilket redovisas på sidor A19-21. Krav som även är en följd av och en förutsättning för den markanta maktförskjutning i samhället som skett senare år. En utveckling som medverkar till att den statliga saneringsutredningen 1971 inte föreslår några saneringssubventioner av den omfattning som föreslogs 1947.

Trots att trafiksituationen 1971 borde motivera en stadsplaneteknisk sanering av helt annan omfattning än 1947, inskränker sig 1968 års statliga saneringsutredning till en diskussion om trafiksanering och gårds-sanering. Dessa saneringar liksom bostadssanering rymms väl inom marknadens ram. Den befintliga bebyggelsen med gårdshus uppfattas nu allmänt som den enda riktiga. De ambitiösa saneringsförslagen från 1947 utdöms i debatten som funkis-dogmatism. Och i förslag till trafiksanering av Östermalm skriver man:

"För att uppnå den kvalitet på trafiksystemet, som erhålles i nya bostadsområden, krävs en helt ny stadsplan och en totalförnyelse av bostadsbeståndet. Eftersom en sådan varken kan eller bör genomföras måste trafikreglerande åtgärder utnyttjas för att så långt möjligt uppfylla angivna målsättningar."

280,
s5

Haga i Göteborg är ett annat av bostadssociala utredningens stadsplaneexempel, vilket diskuteras bland annat på sid H9.

Bostadssociala utredningens stadsplanetekniska saneringar från 1947 har inte i något fall blivit verklighet. Där saneringar inom de diskuterade områdena skett har orsaken knappast varit "bostadssocial". Till råga på allt har debatten sedan 40-talet bytt förtecken: I dag anses det mer "socialt" eller "humant" att inte totalsanera dessa områden.

Den stadsplanetekniska sanering som förekommit sedan 1947 har inte heller varit en följd av "stadsplaneteknik" i största allmänhet, utan ett direkt resultat av förändringar i ägoförhållanden och kapitalkoncentration. De av kapitalkoncentrationsprocessen skapade produktionsförhållandena kommer också att upplevas som den enda riktiga utgångspunkten för sanering. Den i förhållande till tidigare ägostrukturs bebyggelse ofta kraftigt förändrade skalan kommer därigenom att ligga till grund för de planer som utarbetas. Vilket dessutom är materiellt nödvändigt.

De förändrade ekonomiska förutsättningarna och den motsvarande förändrade uppfattningen om samhällsplanering kan speglas historiskt. Tre av de fyra områden med totalsaneringar, som redovisas i kapitel D, har så sent som på 1940-talet planlagts för sanering i långsam takt och i små bitar. Saneringsförslaget 1943 för Masthugget-Stigberget i Göteborg "syftade till en självsanering av den äldre bebyggelsen". För området Nya Regleringen i Gävle kan man se hur uppfattningen om hushöjd och tomtindelning varierar med planernas förändring från 1940-tal till 1960-tal.

Den ekonomiska utvecklingen går också igen i hur expropriation tillåts och används. I tre av de fyra totalsaneringarna har expropriation fungerat som hot och i några fall som verklighet, trots att detta givetvis inte var "nödvändigt". Men människan är en produkt av sina materiella förutsättningar och till och med de exproprierade accepterar sin roll i det samhälleliga spelet. Men visst finns det en känsla av resignation i Sveriges Fastighetsägareförbunds yttrande över expropriationsutredningens betänkande 1970:

"I fråga om begränsningar i expropriationsrätten synes emellertid inte ens mycket blygsamma krav tillgodosedda. Efter en genomgång av reglerna ... kan man ifrågasätta om någon större skillnad föreligger mellan utredningens förslag och det "radikala grepp" utredningen avvisar, nämligen att ersätta alla detaljbestämmelser med en generalklausul efter franskt mönster: att expropriation får ske så snart ändamålet tjänar "allmänt gagn"."

70,
s 2

Bostadssocial sanering

Bostadssocial sanering innebär att sanera för att höja både den tekniska och utrymmesmässiga bostadsstandarden. En förbättring som också avses gälla de människor som bor i det sämsta bostadsbeståndet. För att kunna bedöma hur en sådan förbättring kan komma till stånd måste en fråga kunna besvaras: Varför bor vissa människor sämre än andra?

Som redan redovisats är marknaden en god utgångspunkt för beskrivningar av människans roll i Sverige. Och att de statliga utredningarna mycket sällan utgår från marknaden vid sina analyser. Bostadssociala utredningen kan dock inte helt undgå en sådan diskussion då man 1947 skriver om bostadssocial sanering:

"Så länge bostadsbrist råder måste åtgärder som föranleda utrymning av undermåliga men behövligen lägenheter undvikas". Och "där så är befogat bör bostadslägenhet utdömas, men anstånd med utrymningen beviljas." Emellertid bör "en huvudsynpunkt vid utformningen av stödåtgärder vara att åstadkomma en sådan förskjutning i relationen mellan hushållens inkomster och bostadskostnader för fullgoda lägenheter att den önskade standardhöjningen blev möjlig och så att äldre undermåliga smålägenheter friställdes. En sådan efterfrågeförskjutning är ... den första förutsättningen för att en mer omfattande saneringsverksamhet skall bli möjlig."

17,
s 22417,
s172-
173

De faktorer som bostadssociala utredningen här bedömer som nödvändiga är balanserad bostadsmarknad utan bostadsbrist, och att de som bor i undermåliga bostäder skall kunna betala fullgoda bostäder. Men detta innebär en kraftig förändring på bostadsmarknaden och medför en efterfrågeförskjutning som uppenbart återskapar en bostadsbrist.

Men så länge bostadsbrist finns måste ju "åtgärder som föranleda utrymning av undermåliga men behövligen lägenheter undvikas." - Bostadssociala utredningen beskriver egentligen bara varför bostadsbeståndet är som det är; att det lyder under marknadens lagar.

Den stora brist på analyser av bostadsmarknaden är uppenbart en följd av en vilja från många politiska håll att se bostaden som en "social rättighet", fri från marknadens mekanismer. Tex yttrade fd statsminister Tage Erlander i en intervju 1971 att han sedan 1946 lärt sig att man inte kan "lova att avskaffa bostadsbristen så länge vi tillämpar en politik - med subventioner - där hyrorna är lägre än vad folk är beredda att betala." Erlander blir tvungen att tillstå: "Mycket motspänstigt har jag accepterat denna teori", ty här var marknadseffekterna alltför uppenbara. Men han lägger till en brasklapp: "Det är också en av de få punkter där jag håller med ekonomerna."

105,
s13

Denna brist på undersökningar av bostadsmarknaden föranleder Per Holm att i "Bostadsefterfrågan på 1960-talet" påpeka att

132

"I hittills utförda bostadsundersökningar har man ofta försummat att studera bostadsefterfrågans beroende av hushållens inkomster och av bostadskostnaderna."

Holm skriver också angående den genomgång han gör av sådana undersökningar att "tyvärr fäster översikten mer uppmärksamhet på hur litet vi vet om bostadsefterfrågans bestämningsfaktorer än den ger lösningar på några problem."

132,
s35

Men för att kunna diskutera bostadssocial sanering krävs kunskap om bostadsefterfrågan och då speciellt olika gruppers efterfrågan, ty det finns en klar skiktning i boendet. Ett primärt problem är dock att det ej funnits en balanserad marknad i Sverige under tiden efter 1945. Vi känner därför ej de olika sociala gruppernas självvalda bostadskonsumtion. Vi känner följaktligen inte heller den aktuella relationen mellan dessa gruppers "riktiga" bostadsstandard.

Det är troligt att de bostäder som byggts efter 1945 ej motsvarat den bostadskonsumtion som hade valts vid en marknad i balans, med val i "valfrihet". Den önskan till mindre bostäder än vad som byggts, som redovisas för Gävle på sidor E4-6, har sannolikt ett samband med den 10%-iga minskning av den genomsnittliga lägenhetsytan i flerfamiljshus under de senaste sju åren. Under en tid som marknaden tenderat mot balans.

Beträffande enfamiljshusen är utvecklingen den motsatta, vilket troligen kan ses som ett belägg för att skillnader i bostadsstandard mellan olika sociala skikt ökat. En oklarhet här är att vi ej känner skillnaden i socialgruppernas boende i enfamiljshus respektive flerfamiljshus. Låginkomstutredningen redovisar att för hela bostadsbeståndet är skillnaden mellan hus typer och socialklasser obetydlig. I det nyare bostadsbeståndet i de större städerna är det dock troligt att en stor skillnad föreligger. I boken "Man bara anpassar sig helt enkelt" som studerar den nya stadsdelen Skärholmen i Stockholm, och frågan ställs om det finns något kategoriboende i Skärholmen. Svaret blir "ja":

158,
s97

"Yrkesfördelningen visar, att en majoritet av radhusägarna är högre tjänstemän och/eller akademiker. Omkring 40 procent av villaägarna tillhör samma yrkesgrupp medan endast 17 procent av dem som bor i hyreshusen gör det. Av dem som bor i höghus kan drygt 20 procent betecknas som arbetare inom lägre löneområdet. Motsvarande siffror för ... radhus ... är 2 procent."

158,
s92

Dessa skillnader är inte erbart en följd av ren ekonomisk olikhet. Det finns uppenbart andra faktorer som styr olika gruppers olika bostandard. Det finns en social segregation vid sidan om den rent ekonomiska. Eller som Forsberg och Jägerby på Eskilstuna socialkontor skriver 1973:

"Finns de ekonomiska förutsättningarna kan drömmen om det egna huset förverkligas. Men det krävs också resurser att förhandla med bank, husförsäljare, kommunens avdelning för försäljning av tomter. Klarar man av detta kan man bosätta sig i områden som sällan betraktas som behäftade med sociala problem."

156,
s547

I en bostadssocial beskrivning av Stockholm 1968 redovisas att de som bor i omoderna lägenheter har nästan lika hög inkomst som de som bor halvmodernt. Däremot finns en stor inkomstskillnad till de som bor i moderna lägenheter. Detta skulle tyda på att det var möjligt att höja det omoderna bostadsbeståndet till halvmodern standard, utan att det ekonomiskt skulle drabba kommunen med höga sociala utgifter. De boende skulle i stor utsträckning kunna stå för dessa högre kostnader. Detta under förutsättning att den bostadskostnad som moderniseringen skulle ge ej blev högre än vad en halvmodern bostad i dag kostar. Vilket får ses som ett synnerligen optimistiskt resonemang. För den konkreta saneringen i Örebro redovisar Karin Kallin på stiftelsen Hyresbostäder följande problem:

256

"Som minimaliststandard har vi satt värme, wc, dusch samt en hygglig köksinredning. Fastigheten svarar då mot något mindre kvalificerade boendebehov men håller i gengäld en hyreskostnad som är överkomlig och som därigenom ger dem som hittills bott allra sämst en god möjlighet att förbättra sin boendestandard. Även en sådan relativt blygsam målsättning har visat sig oöverkomlig för en del hyresgäster, mycket på grund av att de nuvarande lånerglerna drabbar sådan måttlig utrustning alldeles för hårt. Vi kommer därför att i några fall försöka pröva en ännu försiktigare utrustning ...."

506

Både vid moderniseringar och totalsaneringar är det normalt att andelen boende från socialgrupp III minskar. En sådan minskning är dock knappast följden av en önskan hos just arbetare att flytta till andra områden. Den utflyttning eller tvångsflyttning som tex redovisas vid Gävles första saneringsetapp, i "Gävle förnyas sig", och som vi kunnat registrera för kvarteret Linjalen i Stockholm, innebär också att många människor, till största delen arbetare, kommer att få bostäder långt ifrån deras önskemål. Det gäller då framför allt de människor som har sämst möjlighet och förmåga att välja.

526

Den humana ambition som eventuellt finns vid modernisering och totalsanering missgynnar i stor omfattning de grupper som har sämsta ekonomiska och sociala möjligheter. Även en förbättring av den tekniska bostadsstandarden behöver inte alltid vara en total förbättring. I en rapport till låginkomstutredningen skriver Lena Johansson:

"väsentliga aspekter av boendet är bl.a. kvaliteten hos s.k. bostadskomplement, trafik- och bullerförhållanden, bostadsområdet som social miljö m.m." Och "man kan våga hävda att standarden för många boende i flera av de nyss nämnda avseendena avsevärt försämrats samtidigt som trångboddheten minskat och bostädernas utrustningsstandard förbättrats."

49,
s 90,
91

Men även kostnaden för att bo drabbar låginkomsthushållen hårdare än andra grupper, vilket ytterligare försvårar en matematisk bedömning av bostadskonsumtionsförmåga. Linnéa Gillwik skriver i utredningen "Att bo i gamla bostäder", 1972:

"Låginkomsthushållen på grund av sin bristande förmåga att betala höga totala månads- eller årskostnader ofta är hänvisade till de små och därmed oftast dåliga bostäderna. Trots detta är deras hyresprocent (procent av inkomst) flera gånger större än höginkomsthushållens."

51,
s130

"Hushåll med låga inkomster betalar minst lika mycket per kvm för bostäder av låg kvalitet i mindre god miljö som hushåll med höga inkomster betalar för lägenheter av god kvalitet i god miljö. Detta är en logisk slutsats på grund av den brist i överensstämmelse mellan bostadens kvalitet och hyrans storlek... Givetvis är totalhyran per månad eller år - alltså ej hyra per kvm - genomsnittligt lägre för låginkomsthushållen".

51,
s 126

Gillwik anser därför att

"om hyresnivån kunde anpassas efter bostadens kvalitet, skulle detta sålunda innebära en utveckling i riktning mot utjämning i hyresprocent mellan inkomstgrupper."

51,
s 130

Men detta är en för enkel beskrivning och ett recept med med allt för få ingredienser. En utjämning i hyresprocent mellan olika inkomstgrupper skulle medföra en medveten förändring av relationen i levnadsstandrad mellan olika grupper i Sverige. Men är en sådan politik möjlig och tänkbar? Att låginkomsthushåll i bostäder i nyproduktionen kommit att förorsaka höga sociala utgifter är knappast en medveten politik. Det är mer en följd av en nödvändig befolkningsomflyttning som kolliderat med en begynnande ekonomisk kris.

Karin Tengvald redovisar i samband med en undersökning om socialhjälpstagare i Tyresö 1968 att "socialhjälpens ökat i hela riket sedan 1965". Och att "larmrapporterna främst kommer från de stora städerna eller dessas förortsområden."

161,
s133

"Det är inte att förvåna sig över hjälpbehovets ökning i dessa områden", ty "samtliga fasta utgifter (möjligen undantagandes resorna tack vara 50-kortet) har ökat kraftigt under 60-talet, bostadskostnaderna mest. Den betydelsefulla del av skatten som ökat är den proportionella delen, moms och kommunalskatt, vilket drabbar de lägre inkomsttagarna hårdast. Den betydelsefulla del av bostadskostnaderna som ökat kraftigast är nyproduktion av flerfamiljshus vilket drabbar unga familjer i

lägre inkomstskikt hårdast. Likaså drabbar de ökade matkostnaderna barnfamiljerna och låginkomsttagarna hårdast."

161,
s149

En annan sida av inkomster och bostadskostnader är att, som Per Holm redovisar 1964, vid ökande inkomster för hushåll ökar bostadskonsumtionen endast hälften så snabbt som övrig konsumtion, då det gäller för etablerade hushåll att byta till större och bättre lägenheter.

28,
s137

Det fordras därför förhållandevis högt ekonomiskt tillskott för att förbättra en bostadsstandard. Förändringen att bostadsbidrag skall betalas direkt till fastighetsägaren kan ses som ett sätt att öka bidragmottagarens bostadsstandard, utan motsvarande normala ökning av dennes andra konsumtion. "Att ge slummen en vacker fasad."

En höjning av bostadsstandarden hos de grupper som bor sämst, kan i dag endast ske under förutsättning att andra grupper även får en förbättrad bostadssituation. Ty annars skulle den minskade skillnaden i bostadskonsumtion betyda att skillnaden i levnadsstandard mellan olika grupper minskar. Men som här nedan skall redovisas finns det inget i samhället som i dag leder åt en sådan ekonomisk utveckling.

Reformismens ramar

Den sociala och humana aspekten på bostadspolitik och styrning av "marknadskrafternas fria spel" borde återfinnas i åtgärder av den offentliga sektorn. Som redan redovisats yttrade Olof Palme 1972 att

"Marknadsekonomin har inget socialt innehåll. Det företagsekonomiska lönsamhetstänkandet som den bygger på utgör inte något värn för människor och miljö. Därtill fordras politiska beslut."

113,
s5

Men styrning av marknaden och förändring av relationer mellan grupper inom marknadsekonomin förekommer i mycket ringa omfattning i Sverige. Fördelningspolitik och bidrag ger endast marginella effekter i det totala ekonomiska spelet. Erik Höök skriver i undersökningen om den offentliga sektorn, som omfattar tiden 1913-1958, att

"den med industrialiseringen sammanhängande ökade rörligheten i samhället framtvingade en omfördelning av försörjningsansvaret från husbonde, byalag, socken över till staten."

72,
s 253

"Den i förhållande till nationalinkomstens stegring större ökningen av de samhälleliga utgifterna för sociala ändamål får anses utgöra en överflyttning av utgifter från privat till offentlig sektor. En

önskan att påverka inkomstfördelningen i samhället kan ha medverkat till denna överflyttning. Strävandena i denna riktning kan dock utan tvekan sägas inrymma ett betydande moment av ett försäkringsliknande syfte: att utjämna inkomsten mellan olika skeden i individernas liv. Ändringar i inkomstfördelningen mellan början och slutet av undersökningsperioden, som kan hänföras till samhälleliga åtgärder och som inte är av försäkringsliknande karaktär, måste nog betecknas som ganska små i förhållande till socialutgifternas omfattning."

72,
s 251,
252

"Den ökning av samhällets utgifter för sociala ändamål, som skett under vår undersökningsperiod och som relativt sett gått utöver nationalinkomstens samtida stegring inte skulle innebära någon relativ förskjutning av den reella försörjningssituationen för olika grupper utan närmast vara ett resultat av förändringar i formerna för försörjningen."

72,
s 240

Linnéa Gillwicks undersökning från 1972 kan ses som en bekräftelse på Hööks synpunkter. Hon redovisar att

"bostadsbidragens andel av hushållens disponibla inkomst inte ens i den lägsta inkomstklassen utgör mer än 3 % genomsnittligt." Och att "olika transfereringar, såsom t.ex. bostadsbidrag, genomsnittligt utgör en ringa del av de undersökta hushållens inkomster."

Totalt sett utgör bostadstillägg till barnfamiljer och bostadsbidrag till pensionärer endast en procent av hushållens disponibla inkomst.

51,
s 85

Även låginkomstutredningen ger en liknande bild. Man konstaterar att skattesystemet gör att "skillnaden i genomsnittlig deklarerad inkomst för låginkomsttagare och icke- låginkomsttagare eliminerar ca 20 procent vid en övergång till en jämförelse av den genomsnittliga erhållna köpkraften för grupperna." Men totalt sett ger bidrag ingen ytterligare inkomstutjämning ty även låginkomsttagare beskattas, vilket får till följd att "skatte- och bidragssystemet inte på något avgörande sätt påverkar storleken av låginkomstpopulationen."

130,
s 11

130
s 73

I samma utredning kan vi också se att "inkomstojämheten till övervägande del - cirka 50 procent - kan hänföras till olikheter i inkomsttagarnas sysselsättningsvolym." Det är därför väsentligt att påpeka att under andra hälften av 60-talet har antalet människor som är sysselsatta mer än 20 timmar per vecka minskat med 85 000. Detta skulle således peka på en ytterligare ökning av inkomstojämheten.

137,
s 7

137,
s 17

Den "solidariska" låglönesatsningen är kanske ett sätt att bryta marknadens diktatur. Men att förhandlingsvägen förändra denna har visat sig svårt. LO kommenterar den avtalsmässiga låglönesatsningen:

"Med tanke på de starka marknadskrafterna ... är det ett i och för sig ganska gott resultat att kunna hålla lönerelationerna konstanta." Ty man bedömer att "i realiteten har ... låglönesatsning främst inneburit att man lyckats hindra att de relativa löneskillnaderna öka."

136,
s 59
136,
s 108

Men inte ens detta sista kan anses vara helt säkert, ty i EFO-rapporten (finansieras av SAF-LO-TCO) konstaterar man att:

"Vi har funnit att löneglidningens roll hittills främst varit att fylla ut det utrymme, som funnits mellan avtalshöjningarna och pris- och produktivitetstegringarna ... att marknadskrafterna styr den totala löneökningen: tas en mindre del ut som avtalshöjning kommer en större del som löneglidning."

134,
s 137

Att marknaden styr löneökningen understryker också LO som skriver, att "erfarenhetsmässigt påverkas inkomstfördelningen mot ökad ojämnhet under lågkonjunkturår" (d.v.s. under år då utbudet av arbetskraft är stort och "överpris" ej behöver förekomma). Och att, "under några år präglade av kraftig högkonjunktur har löneglidningen svarat för två tredjedelar av industriarbetarnas genomsnittliga förtjänstökning." (d.v.s. varans pris ökar då efterfrågan ökar). Löneglidningen har dessutom "till största delen tillfallit grupper med högre förtjänstlägen" (d.v.s. de grupper som har ett högre marknadsvärde och ej "gynnas" vid låglönesatsningen).

136,
s 57

136,
s 112

Det internationella handelsutbytet kommer ytterligare som en svårighet eller snarare som en global marknadsanpassning. I finansdepartementets långtidsutredning 1970 påpekas:

"Det är rimligt att anta att huvudparten av Västeuropas länder efter hand under den kommande 20-årsperioden kommer att agera inom ramen för en marknadsbildning av typen ekonomisk union. En sådan utveckling torde medföra att tillväxttakten i produktion och prisrörelser, liksom arbetslösheten, kommer att visa mindre avvikelser mellan länderna än vad som i dag är fallet. Man kan också vänta sig att produktionsfaktorerna (däribland människor. TB) blir mera rörliga över nationsgränserna. Därmed befrämjas den internationella arbetsfördelningen och integrationens positiva effekter ökar. En ökad integration medför samtidigt svårlosta problem bl.a. genom den ökade bundenheten för den nationella ekonomiska politiken."

24,
s 317

Ju mer internationell vår ekonomi blir desto svårare blir det att från svensk botten kunna påverka arbetskraftens marknadspris, om vi nu någonsin kunnat det. Vilka priser på en marknad bestäms inte i långa loppet av tillgång och efterfrågan? I Sverige har tillgången på arbetskraft varit knapp de senaste 30 åren, vilket haft en prishöjande effekt. Men under samma tid har konsumtion och den reella arbetskraftskostnaden presats med hjälp av bl.a. skatter. Erik Lundberg hänvisar till

"framgången att öka totala investeringskvoten och reducera andelen som gått till privat konsumtion. Vi har rekord bland OECD-länderna i konsten att successivt bringa ner privata konsumtionsandelen - från 2/3 vid slutet av 40-talet till drygt 50 % vid början av 70-talet."

69,
s 380

Det är uppenbart svårt eller kanske omöjligt att bryta marknadens och kapitalets dominerade inflytande inom ramen för ett marknadsekoniskt system. Det finns fog att tala om marknadens och kapitalets diktatur. Men denna kunskap förenklar också analysen. Att utgå från marknaden vid beskrivningar av samhälleliga skeenden, utan hänsyn till de politiska orden, är en bra arbetsmetod. Att däremot utgå från någon uppfattning som ej är marknadsanpassad, såsom bostadssociala utredningens tankar, leder inte till någon meningsfull beskrivning av samhället. Sådana tankar blir mer ett sätt att dölja hur samhället egentligen fungerar.

Sanera för marknad

De statliga utredningarna ger inte förklaringar till saneringens orsaker och förutsättningar. Däremot har den diskussion vi fört kring dessa utredningar givit möjlighet att studera hur saneringsmarknaden är gestaltad: Sanering måste ses som en del av den totala byggnadsverksamheten och som en del i en samhällelig förändring. Som förutsättning för sanering gäller också att det måste bo människor i de saneringsmogna bostäderna. De saneringsmogna bostäderna måste ha en efterfrågan.

Som redovisats i kapitel A ger de förändrade produktionsförhållandena djupgående förändringar i samhället. Dessa i grunden ekonomiska förändringar betyder för en marknadsekonomi ständigt effektivare arbetsdelning och handel, och resulterar i motsvarande växande behov av en allt större marknad för arbetskraft och för avsättning av varor. Den allt större marknaden ger förutsättningar för, och förorsakas av, ett effektivare utnyttjande av kapital och arbetskraft. Denna process

ger upphov till en serie samverkande faktorer, vilka är väsentliga för saneringens utveckling: Förändrade arbetskraftsbehov, urbaniseringsprocess samt teknisk saneringsmognad.

Behovet av en allt större marknad medför en allt större efterfrågan på mark som är användbar för utbyte av allt större mängd arbetskraft och produkter. Denna efterfrågan gör att markens bytesvärde ökar och således kommer markens pris att stiga med ökad urbanisering. Prisstegringen skapar förutsättningar för, och ger krav på, en ökad exploatering. Likaväl som det effektiva utnyttjandet av marken ger ett högre markpris.

I fastighetsekonomiskt hänseende uppträder saneringsmognad så snart den avkastning, vinst eller profit, som går att få genom markens bytesvärde, blir större än vad den gamla byggnaden kan ge genom hyror och andra intäkter. Denna nya avkastning motsvaras då av den förväntade som en nybyggnad kan ge på samma markyta.

De ökade arbetskraftsbehoven som framsprungit ur ekonomisk utveckling och förändrade produktionsmetoder förorsakar ändrade funktionskrav på befintlig bebyggelse. Vilket resulterar i att bostäder förändras till kontor och i behov av total förnyelse av äldre bebyggelse med bibehållen exploatering eller med en ökad exploatering. Det förändrade arbetskraftsbehovet kan också skapa nya yrkeskategorier med högre inkomster, vilket ökar efterfrågan på bostäder av högre kvalitet och status än vad tidigare fanns behov av. Totalsanering samt viss modernisering tillgodoser dessa krav.

Stigberget i Göteborg är ett exempel på en sådan utveckling, men där har dock efterfrågan på dessa dyrare lägenheter ej varit vad man väntat. Det fanns uppenbart ej tillräckligt med människor inom de grupper som kunde tänkas efterfråga dessa bostäder för att täcka tillgången. "Masthugget kom till då man skulle ha storytiga lägenheter och det blev nog för många av dessa".

329,
s14

Därigenom uppstod en överproduktion, vilket resulterade i att i de sista byggnadsetapperna har man byggt mindre lägenheter.

Saneringsmognad kan också uppkomma genom att huset och stadsdelen åldras utan att den kompletteras med den nya tekniska utrustning och den underhållsstandard som de aktuella ekonomiska förhållandena och dessas relationer till olika samhällseliga grupper har resulterat i.

För Malmös del redovisas att "under 1920- och 1930-talen ombyggdes många fastigheter för att underlätta uthyrningen och försågs med moderna bekvämligheter såsom wc, centralvärme och bad".

371,
s 3

Bristande underhåll och bristande anpassning till aktuell standard förutsätter att det finns människor som efterfrågar dessa lägenheter, och som ofta ej har ekonomiska möjligheter att välja en bättre bostad.

I t.ex. Linnéa Gillwicks undersökning om bostäder byggna före 1921 redovisas att ju sämre bostaden är, desto större antal boende är sammanboende, låginkomsttagare, invandrare, lågutbildade, sjukliga eller har sociala svårigheter. Ty dessa människor är hänvisade att bo i det sämsta bostadsbeståndet. Och ju mindre lägenhet ju sämre kvalitet. Lägenheter av den sämsta bostadskvaliteten är så gott som helt och hållet smålägenheter om högst ett rum och kök. Däremot är nästan alla lägenheter om fem och flera rum, i Gillwicks urval, av den bästa kvalitetsklassen.

51

Det finns ett klart samband mellan "svårplacerade hyresklientel" och bostadsstandard, vilket redovisas i Göteborgsundersökningen (209). I lägesrapport II från Östergård (370) redovisas tre exempel på slumorsaker: resursfördelningsproblemet, segregationsproblemet och bostadsmarknadsproblemet. Man konstaterar att detta problem är tre. Men dessa "problem" är i verkligheten endast ett:

Människor med lågt marknads- och samhällsvärde kommer "alltid" att få bo i det bostadsbestånd, där det är billigast eller där andra människor minst gärna vill bo. Ty i en marknadsekonomi sker en ständig segregationsprocess, där människor sorteras frivilligt och ofrivilligt efter ekonomisk samt social förmåga och ambition.

En allsidig hushållssammansättning förutsätter bland annat att alla människor har samma möjlighet att bo alla typer av bostäder. Avviker hyran eller inkomst från genomsnittet kommer detta normalt att leda till ekonomisk segregation.

Då bebyggelse är avsedd att saneras är saneringsmognad en följd av att underhåll och annan omvårdnad av byggnad och stadsdel minskar i samma grad som mognaden tilltar. Ty av ekonomiska skäl bör bebyggelsen ha så lågt ekonomiskt värde som möjligt, d.v.s. det bör finnas så litet investerat, ej förväntat kapital som möjligt i bebyggelsen vid saneringstillfället.

I annat fall blir kapitalförstöringen onödigt stor och kan försvåra eller omöjliggöra en ekonomisk

vinst av saneringen. Bostadsstyrelsen och Byggnadsstyrelsen skriver gemensamt i saneringsfrågan 1954 angående detta problem att:

"Vi har även övervägt om icke genom en lagändring möjligheter inbegripa även smärre reparations- och underhållsarbeten, ändrad användning av byggnad etc. En sådan skärpning skulle otvivelaktigt kunna ytterligare förbättra förutsättningarna för rationell sanering."

18,
s 152

Och Sveriges Fastighetsägareförbund kompletterar 1970 med att konstatera att "en viss grupp av fastigheter underhålls av naturliga skäl inte på samma sätt som andra. Det gäller sådan som inom kort skall rivras. För att göra en sanering mera ekonomisk och för att inte i onödan i en bristsituation låta lägenheter stå tomma är det vanligt att lokaler och bostadslägenheter hyrs ut med rivningsklausul eller eljest tillfälligt till tid som ligger ganska nära rivningsdagen. Det är givet att vissa brister kommer att vidlåda sådana byggnader."

70,
s 4

I den sociologiska undersökningen av Haga i Göteborg 1949, kommenterar Eva Karsten-Wiberg hyresgästernas synpunkter om lägenheternas kvalitet: "De som framhålla att lägenheterna är i stort behov av reparation understryker särskilt, att hyresvärdarna över lag äro ytterst ovilliga att kosta på någon sådan, ofta på grund av allt tal om förestående sanering av Haga."

202,
s 13

Den förestående saneringen kommer kanske att inträffa 26 år efter denna undersökning, som inte var första gången sanering diskuterades. Haga finns nu med i kommunens saneringsprogram för år 1976. Men Fastighetskontoret varnar för ytterligare förskjutning: "Mycket talar för att den planerade byggstarten i exempelvis Haga ligger alltför nära i tiden."

340,
bil 3,
s5

Saneringsmognad blir i de flesta fall liktydigt med en förslummad bebyggelse. Saneringsmognad, som ekonomiskt begrepp, kommer att motsvaras av slum, som socialt begrepp, så länge samhället utvecklas på det sätt som framkommit i denna undersökning. En metod att undvika slum är att avdela kapital på så sätt att sanering kommer att ske av fullgoda bostäder. Men att riva bra bostäder kommer alltid att vålla problem: ekonomiska likaväl som från en spontan övilja att förstöra användbar bebyggelse.

Som inrikesministern yttrar 1973: "Bostadssaneringsprogrammen förutsätts bli utförda så att de blir förenliga med sund ekonomisk fastighetsförvaltning." Men vad är gränsen för sund ekonomi? Ministern säger också att "det måste förutsättas att kommunen, som skall ta initiativ till och leda saneringsverksamheten, rustar upp sina egna omoderna fastigheter."

155,
s71
155,
s72

En jämförelse med Göteborg ger att för tex stadsdelen Olskroken och för Haga spelar kommunens ekonomiska möjligheter spratt; den sunda ekonomin kan vara svår. Det är också den sunda ekonomin som resulterar i totalsaneringarna av Landala och Annedal, vilka förorsakade våldsamt kritisk debatt med demonstrationer och smutskastning. Det är den sunda marknadsekonomin som är orsak till "Chalmersaktivister", Olskroksgruppen, Hagaaktionen, Arbetsgruppen för aktion Övre Husargatan mfl liknande grupper.

Att sanera för marknad kan ha sina problem...

Kvarteret Östergård

För att få en anknytning till praktisk sanering skall vi här redovisa några synpunkter av allmänt intresse vid två moderniseringar; kvarteret Östergård i Malmö och Östra Mariaberget i Stockholm.

Att dessa har någon speciell historia betyder dock icke att de uppvisar alltför många speciella effekter. Det är snarare så att i dessa saneringar finns en provkarta av information.

För kvarteret Östergård i Malmö är bakgrunden till den utförda moderniseringen mera dramatisk än vanligt. Projektledaren för den sociala "rehabiliteringen", Harald Swedner, skriver:

"Projektet kom till stånd genom att en liten grupp socialarbetare, (skrev) ett mycket uppfordrande brev till stadens socialvårdsmyndigheter. Resultatet av brevet blev att staden bad docent Harald Swedner vid Sociologiska Institutionen i Lund att studera området för att skapa ett fakturaunderlag för de beslut som måste fattas. Detta ledde till att han tog initiativ till två studier av området. Den första genomfördes av Helena Altvall ...

Då resultatet publicerades hösten 1968 ledde det faktum att Helena Altvall kallade området för ett slumområde till att upprörda genmälen i dagstidningarna i Malmö och bland en del kommunala förtroendemän och tjänstemän. Men resultatet av den ganska hetsiga debatten i dagstidningarna och bland politiker och administratörer i staden blev att man insåg att någonting måste göras för att ändra området".

369,
s 248-
-249

Fastighetskontoret skriver 1969:

"Utredningen visar, att hyran per kvm lägenhetsyta efter moderniseringen kommer att bli relativt hög... Hyreskostnaden per lägenhet kan dock hållas på rimlig nivå, eftersom lägenhetsytorna blir ganska små. Då

socialvårdsmyndigheterna finner det nödvändigt att ha tillgång till bostadsfastigheter av här ifrågavarande slag och då fastigheterna inte längre kan användas i det skick de nu befinner sig i, har fastighetsnämnden funnit det riktigt att modernisera dem trots de kostnader, som detta kommer att medföra."

357,
s1

Det speciella med kvarteret Östergård är, det i massmedia uppmärksammade, försöket med "social rehabilitering" i kombination med moderniseringen. I socialarbetarnas "Lägesrapport II" skriver man att "tanken var att skapa en arbetsmodell som skall kunna tillämpas i andra saneringsprojekt".

370,
s 10

Den stora satsning med socialarbetare (fyra personer inom kvarteret på hel- eller deltid samt personal från institutionen i Lund) gör Östergård till ett projekt som faller ur ramen vid jämförelse med andra områden. Eller som en kommunalpolitiker uttryckte det: "Östergård är inte ett bostadsområde. Det är en institution".

Men trots denna ovanligt stora insats av socialarbetare med humana ambitioner kan man ifrågasätta om resultatet står i proportion till insatsen.

Då endast två av tio av de "ursprungliga" invånarna bor kvar efter moderniseringen, har den "sociala rehabiliteringen" endast omfattat dessa. Men 20 % återflyttning eller kvarboende är en ganska vanlig siffra även utan speciella sociala ambitioner eller insatser.

De som flyttade har dock i stor utsträckning fått en bättre bostad än de hade i Östergård. Att man endast när dessa 20 % behöver inte i och för sig vara ett dåligt resultat, om den "sociala rehabiliteringen" verkligen blev en sådan. Men om detta har vi ingen djupare kunskap, ty det är det långsiktiga resultatet som intresserar.

Med anknytning till vår diskussion om de olika sociala klassernas materiella dialog finns dock anledning att betvivla varaktiga förändringar. Insatsen är för ett sådant ändamål troligen alldeles för liten. Att ändra en människas upplevelse av sig själv i relation till samhället, har vi genom psykiatrik kunskap om att det kräver en oerhörd arbetsinsats. Det krävs en direkt konfrontation mellan människor för att bygga upp och förändra dialogen med omvärlden. Men ändå kvarstår i dessa fall människans materiella situation, d.v.s. hennes arbetsmöjlighet i samhället och hennes arbetskraftsvärde.

De tidigare återkommande veckotesterna kommer sannolikt att upphöra genom att människor från andra socialklasser rubbat den sociala likheten. Ökad materiell standard hos de ursprungliga invånarna minskar också behovet av gemenskap, genom att de materiella villkoren ej framtingar detta.

Det mål som projektgruppen hade från början var att få en differentierad sammansättning av hyresgästerna i fråga om ålder, familjesammansättning, inkomst och socialgruppstillhörighet. Detta mål inskränktes dock till att endast omfatta ålders- och familjestruktur. En mer medveten differentiering avseende socialgrupp och inkomst utfördes ej. Men då områdets totala ålderssammansättning ej skiljer sig före och efter "rehabiliteringen" återstår som medveten handling endast valet av de enskilda hushållens sammansättning.

Eftersom de nyinflyttade är valda ur kommunens bostadskö betyder detta att områdets sociala sammansättning efter moderniseringen markant avviker från området före moderniseringen. Detta överensstämmer med all sannolikhet med fastighetsägarens önskemål.

Här kan också nämnas svårighet med "när demokrati": Avsikten var att de boende skulle själva besluta om den inre gårdens planering. Detta misslyckades dock, trots att speciellt gynnsamma förutsättningar borde ha förelegat. Hur många bostadsområden har fyra anställda specialister för att värna och administrera "demokratin"? Hittillsvarande försök att skaffa en gemensam lokal har också strandat.

Östra Mariaberget

Restaureringen av Östra Mariaberget i Stockholm är också ett udda fall. Men dess förhistoria innehåller många faktorer av allmänt intresse att det kan användas som exempel på attityder och problem inom saneringsområdet.

Väsentligt för området är dess ekonomiska situation. Det har i likhet med Gamla stan kommit vid sidan av, och ej varit nödvändigt för, samhällets utveckling. Då kapitalkoncentrationen och den geografiska centralisationen skapade behov av större byggnader flyttade man från de omoderna husen och stadsdelarna till de norra stadsdelarna.

Den direkta orsaken till att Östra Mariaberget restaureras och ej totalsaneras är den stora ekonomiska insats kommunen gör. Orsaken till denna är, dels en önskan att bevara en rest av en äldre byggnadsepok, dels den långa och intensiva debatten om att bevara denna stadsdel. En debatt som de senaste åren anknyttits till den debatten om det humana i kvarboende och allsidig hushållssammansättning. I fullmäktigedebatten inför restaureringsbeslutet ges de sistnämnda synpunkterna en avgörande betydelse.

265

Debatten om att bevara Mariaberget har pågått under åtminstone 40 år. Under 1930-talet förekom många debattinlägg. Till exempel skriver Gotthard Johansson i Svenska Dagbladet 1931 under rubriken: "En gammal idyll, som ej får spårlöst försvinna ... Mariabergets

idyller bör bevaras". I tidningen Politiken 1935 konstateras att "Ett hus har rivits på Mariaberget. Och Mariaföreningen protesterar."

Under 40- och 50-talen minskar debatten i omfång, trots att Södergatan bygges under denna tid. Denna motorväg skär rakt igenom Mariaberget och kommer att uppdelas i två delar. Däremot hälsas denna väg och trafikapparat med glada tillrop, ty Södergatan symboliserar framtiden och utvecklingen.

Rubrik i Svenska Dagbladet 1938: "Murarna falla för söders kungsgata" och i Stockholmstidningen 1939: "Ripp rivs raskt. En munsbit för grävjätte". I Morgontidningen 1951 finns följande inlägg:

"En enda kategori människor torde sörja försvinnandet - de som haft sitt kanske något kyliga nattläger därstädes. Två gamla vagabonder, som med dystyr min från Brännkyrkagatan syntes beskåda rivningen, diskuterade saken och den ene gav förmodligen kvarteret en passande gravskrift:

- Var innerst inne i blåheta skall man nu slafa, när dom tar kvarten ifrån en.

Amigo"

I slutet av 50-talet leder stadens arbete med trafikleder till ett förslag som förutsätter rivning av stora delar av Mariaberget, vilket sätter ny fart på debatten: "År 1960 överlämnade föreningen Södermalm till Stockholms stad en skrivelse angående utformningen av området kring Hornsgataspuckeln samt bifogade två idéförslag till stadsplan." Stadsmiljögruppen och Mariabergskommittén, som är grupper som är fristående från kommunförvaltningen ger dessutom ut en bok som beskriver Mariabergets bebyggelse. 258, s 88

År 1969 fattas det formella och ekonomiska beslutet om bevarandet, varvid Kammarkontoret i sitt utlåtande erinrar "om att frågan om ett bevarande av den stadsbild som Mariaberget Östra utgjorde varit aktuell under flera decennier och att upprepade utredningar framlagts under 10-årsperioden 1955-1965." 264, s 38

Det finns möjlighet att få en bredare belysning av Mariabergets restaurering genom att jämföra denna med totalsaneringarna i Göteborg. En jämförelse mellan två mycket omdebatterade saneringar av Östra Mariaberget respektive Annedal kan ge ytterligare kunskap om saneringsverksamhet.

Debatten kring Annedal har varit omfattande och mycket hårdare än för Mariaberget, för vilket den utomparlamentariska oppositionen dessutom accepterats som ett positivt tillskott. Vilket minst sagt gällde för Annedalsoppositionen.

Annedal hade liksom Mariaberget ett "kulturhistoriskt värde". Riksantikvarieämbetet yttrar vid

stadsplaneändringen att Annedal är "en stadsmiljö av betydande historiskt värde" och att det inom området finns "ett flertal s.k. landshövdingehus, vilka hör till de ur byggnads- och socialhistorisk synpunkt värdefullaste i Göteborg och ... en arkitektoniskt och stadsplanemässigt sällsynt väl genomtänkt utformning. Ämbetet anser sig därför ... förordna en bearbetning av det aktuella planförslaget så att de värdefullaste byggnaderna och byggnadsmiljöerna kan bevaras åt framtiden."

315,
s 36

En förklaring till att Mariaberget och Annedal har fått olika behandling är att Mariaberget är byggt och bebott av borgare, medan Annedal var arbetarebostäder och till en del byggdes av Albo-snickare med Arbetarnas byggnadsförening som byggherre.

Denna olikhet har gjort att underhåll och komplettering med modern utrustning skett i en helt annan utsträckning i Mariaberget än i Annedal. I Mariaberget var fortfarande på 1960-talet endast hälften av invånarna arbetare, medan nästan alla tillhör socialgrupp III i Göteborgs saneringsområden. Lägenheterna i Mariaberget är också större och den sanitära standarden mycket bättre. Dessutom var den ursprungliga byggnadskvaliteten i Mariaberget högre. Borgarna på 1800-talet bebodde bättre bostäder än arbetare under samma tid i Göteborgs arbetarstadsdelar.

Men det går inte heller att bortse från det politiska intresse som ligger i att den förändring av den sociala strukturen på Mariaberget som blir en följd av saneringen. Hyresnivån är visserligen inte fastställd, men fullmäktigedebatten ger en god illustration. Där borgarrådet Hallerby (fp) konstaterar:

"Vi måste försöka skapa ett system som gör att människorna i hela regionen kan få en rimlig bostad till en rimlig kostnad. Men vi kan inte bryta ut vissa områden och säga att där bör ske en starkare subventionering av hyrorna än på andra håll ...."

Och Olsson (vpk) påpekar angående målsättningen att hyressättningen för de nya bostäderna inom området skall hållas i nivå med vad som gäller i den reguljära nyproduktionen: "Observera detta uttryck! Hur förhåller det sig med hyrorna inom den reguljära produktionen inom ett sådant här centralt beläget område? Jo, det är hyror som icke kan betalas av flertal av dem som i dag bor i Maria Östra".

265

Men jämförelsen haltar på flera punkter; Mariaberget är betydligt äldre, är stenhus och av bättre kvalitet. Ur bostadsteknisk synpunkt borde vi i dag ha möjlighet att bygga bättre bostäder än arbetare i Göteborg hade för 100 år sedan. Varför bevara och rusta upp hus som är byggda i torftighetens tecken? Men ur kostnadssynpunkt hade uppenbart lika väl Annedal som Mariaberget kunnat bevaras.

NÅGOT OM SLUTSATSER

Ett mål med denna undersökning är att finna utgångspunkter för fortsatt och fördjupad forskning med anknytning till sanering. Men då sanering som samhällshändelse inte går att skilja från annan bostadsbyggnadsverksamhet och bostadsförvaltning har många frågor och diskussioner gällt bostadsbyggande över huvud taget.

Utredningen behandlar i huvudsak sanering från politisk och social marknadsnivå, med tyngdpunkt på köparen - den enskilde människans anpassning på bostadsmarknaden. Sammanhanget mellan människa och marknad, som bildar tema i hela utredningen, grundar sig på det att all verksamhet i samhället med nödvändighet är resultat av relationer mellan människor. I ett marknadsekonomiskt samhälle får dessa relationer sitt logiska uttryck i enlighet med marknadens funktionssätt. Därför grundas vår beskrivning på samhället med köpare och säljare; på marknaden.

Utredningen är bland annat en genomgång och analys av litteratur. Den har därför präglats av den information vi funnit om frågor kring sanering och bostadsbyggande. Där vi ej funnit lätt analyserbar kunskap saknas också i utredningen motsvarande ämne i de fall vi inte kunnat göra en kombination av flera olika ämnesområden. Utredningen speglar givetvis även det allmänna debattklimat under vilket den tillkom.

Det saknas bland annat mycken kunskap om säljarens, dvs bostadsförvaltarens roll i samhället. Denne är värd en egen utredning, som lämpligen kan omfatta de olika ägoformernas funktion. Av speciellt intresse är de kommunala bostadsföretagens roll på marknaden. Med hänsyn till den aktuella debatten kan det vara av intresse att samtidigt studera och utvärdera de olika försök som gjorts med "när demokrati" de senaste åren.

Ett annat oklart område, som måste ägnas mycket uppmärksamhet, är hur skatter, ekonomi och lagstiftning påverkar och påverkas av byggnadsverksamhet, förvaltning och sanering. Den genomgång som gjorts i denna utredning är tunn och visar endast några frågeställningar. Ett närliggande ämnesområde är hyresreglering samt hur annan reglering och planering fungerar och har för möjligheter att fungera. Inom vilka ramar planering kan spela aktiv roll i samhällsutvecklingen.

Detta kapitel kommer i stor utsträckning att inriktas för att ge exempel på studieområden med anknytning till sanering. Här kommer också att ges en viss sammanfattning av utredningen. En sammanfattning är dock egentligen omöjlig att ge, eftersom utredningen även haft

som mål att öka förståelsen hos läsaren och författaren om samhället, för att därigenom lära begripa saneringsprocessen. För att lära ny kunskap krävs ett medvetet arbete med problem, inte att få färdiga lösningar lagda på fat.

En teoris bakgrund

En metod vid forskning är att kritiskt granska andra utredningar, dvs andra människors tankar. Detta kan visserligen vålla irritation hos dem som känner sig drabbade av kritiken. Men en sådan konflikt är meningsfull, ty den är ett sätt att spegla och testa nya tankar och ge nytt bränsle på kunskapens altare. Konflikten sorterar människor efter ställningstagande, redovisar hennes roll i samhället, tvingar till klarhet och leder därigenom kunskapen om samhället framåt.

En uppfattning som legat till grund för denna utredning är att skall forskning leda framåt måste den vara kritisk. Man måste kritiskt ställa frågor och kritiskt angripa de problem man möter. Vi måste finna de motsättningar, motsatser och konflikter, ty i dessa döljer sig samhället: All samhällsutveckling är motsatsernas kamp. Ett okritiskt studium av händelser omöjliggör en bedömning av hur problem skall kunna ges en konstruktiv lösning.

Som exempel på en annan uppfattning kan nämnas den efter låginkomstutredningen tillsatta arbetsgruppen för låginkomstfrågor, som konstaterar att hela låginkomstutredningen fått en samhällskritisk karaktär, utan någon motsvarande redovisning och diskussion om samhälleliga åtgärder.

127,
s21

Arbetsgruppen påpekar att låginkomstutredningens undersökningar understryker behovet av ett fortsatt reformarbete, där bristande resurser och bristande politisk enighet utgör påtagliga restriktioner. Medan vår utredning just ser dessa restriktioner som områden där de konflikter finns som måste studeras och där samhällsutvecklingen finns förborgad.

127,
s37

Dessutom överensstämmer inte vår utrednings erfarenhet med arbetsgruppens om att reformer är ett sätt att skapa ett bättre eller ett humanare samhälle. Utredningen visar att reformer inte är ett sätt att anpassa samhället till människan, utan tvärtom är det en nödvändig utveckling för att anpassa människan till samhället; till marknadens föränderliga krav och förutsättningar.

Utredningen ger ej heller att fortsatt, dvs normalt reformarbete varken har eller kan resultera i några väsentliga förändringar utanför marknadens ram. För

Ändring av marknadsrelationer, som i sociala termer är maktrelationer mellan samhällsklasser, krävs uppenbart en materiell kraft- och maktansamling som ej ryms inom normalt reformarbete.

En orsak till olikheten i uppfattning jämfört med arbetsgruppens är olikhet i teori om samhället. En annan världsuppfattning. Teorin i denna utredning bygger på en materialistisk dialektisk uppfattning om människa och samhälle, vilken vuxit fram under utredningens gång. Med hänsyn till den dialektiska processen, dvs att ny kunskap under hela utredningens gång tillförts, berikat och förändrat den tidigare, bygger utredningens olika delar på olika kunskap om samhället och följaktligen olika teoretisk nivå. De olika kapitlen är därför något olika till form och innehåll.

För de första deletapperna finns således inte någon medveten teori för sortering av information. Utredningen har vuxit fram ur en tämligen oklar bild och teori om samhället. Teorin och valet av marknaden som utgångspunkt fanns inte formulerade vid utredningens början.

Den teoretiska uppfattning vi använder är med nödvändighet tvärvetenskaplig. Den har givit oss möjlighet att utifrån en enhetlig uppfattning om samhället sortera den information vi mött från alla fackområden.

En teori och människan

Utvecklingen av ett marknadsekonomiskt samhälle är en utveckling av marknaden och därigenom av arbetsdelning och specialisering. Detta medför och framtvingar hos människan en ökad geografisk rörlighet, ökad utbildning samt ökad frigörelse från ekonomiskt beroende av andra människor. En utveckling som minskar människans materiella gemenskap, förutom den som kan upprätthållas som en följd av gemensam roll i den materiella produktionen.

Utvecklingen skapar allt mer frigjorda och ekonomiskt ensamma människor, vilket också minskar möjligheterna till en dialog och meningsfull gemenskap, ty de gemensamma materiella villkoren är dialogens och gemenskapens grundförutsättning.

Som följd av utvecklingen av marknaden omformas människans uppfattning av samhället och om sig själv som samhällsvarelse. I samma grad som allt fler produkter och händelser i samhället blir bytesvärden och varor, i samma grad blir människans medvetande marknadsanpassat. Alla tings bytesvärde får människan att uppfatta samhället som en absolut marknad. Denna process i marknadsanpassning - en reifierande process - går med marknadsekonomins utveckling allt djupare in i människans medvetande.

Kunskap om människans fysiska och psykiska marknadsanpassning - reifikationsprocessen - kan ge möjlighet att begripa människans roll i samhället, i bostadsområdet, till grannskap och grannar. Hur "närdeokrati" fungerar. För att begripa människan och den historiska utvecklingen. För att kunna tolka och använda historisk kunskap. - En historisk kunskap som ger att vetenskapen om att de materiella betingelserna formar människan efter sin avbild inte är en ny kunskap. Psalm 115 i Psaltaren beskriver denna process:

"Men deras avgudar äro silver och guld, verk av människohänder..... De som hava gjort dem skola bli- 147,
va dem lika, ja, alla som förtrösta på dem." s 779

Och på 1300-talet skriver den arabiske historikern och statsmannen Ibn Khaldoun:

"De olikheter som man iakttar hos olika folks seder, bruk och institutioner beror på det sätt på vilket 148
varje folk får sin bärning." s 208

Eller som Karl Marx skriver på 1800-talet:

"Det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara, utan tvärtom deras samhälle- 144,
liga vara som bestämmer deras medvetande." s7

Hur de materiella ekonomiska villkoren påverkar människan, d.v.s. hur summan av de förhållanden som samhällets individer står till varandra, och hur människan påverkas och påverkas av de ekonomiska villkoren, är en väsentlig utgångspunkt för varje vetenskap om samhället. Sociolog Karl Popper konstaterar också att samhällsvetenskapens främsta uppgift kanske är att analysera de "oavsiktliga återverkningarna av avsiktliga mänskliga handlingar". 115,
s 306

Med denna hypotes har vi en god utgångspunkt för att beskriva den uppfattning och debatt som upprepade gånger efter 1945 drabbat Sverige om sanering och byggnadsfrågor. Vi har i denna utredning nämnt sovstaden och den aktuella debatten om de stora bostadsområdena på 40-talet respektive 70-talet.

Marknadens ram

Genomgången om samhällelig utveckling i kapitel A har ej direkt anknytning till sanering, ty det är omöjligt att begripa sanering och byggande, utan att känna utvecklingen av det samhälle för vilket byggnadsåtgärder har delaktighet och är hjälpmedel.

Ur planeringssynpunkt är det dessutom väsentligt att känna det utrymme och inom vilka ramar det är meningsfullt att planera och agera. Samhällsplanering och all forskning måste, om den skall vara konkret användbar, vara knuten till den aktuella ekonomiska utveckling. I en marknadsekonomi krävs kunskap om marknaden.

Det finns ofta en stor skillnad mellan många utredares önskingar och resultat och till praktisk tillämpning av utredningsresultaten. En orsak till denna skillnad eller brist står normalt att finna i en brist på teori och kunskap om marknaden och om de maktrelationer som finns mellan olika samhällseliga grupper.

Som ett exempel bland många kan här nämnas att 1947 års förslag från bostadssociala utredningen om sanering aldrig föranledde några konkreta åtgärder i den omfattning som föreslogs. Orsakerna därtill var många. Det väsentligaste var att den föreslagna saneringen ej var marknadsanpassad och att den subventionering med närmare en miljard kronor i 1947 års penningvärde, som erfordrades för den tänkta saneringen ej var makt- eller marknadsekonomiskt rimlig.

En kapitalöverföring till fastighetsägare för att genomföra de tänkta saneringarna hade måhända varit politiskt tänkbar. På samma sätt som saneringsutredningens förslag 1971 till sanering av det halv- och omoderna bostadsbeståndet under 1970-talet, inte är ett stort samhällsekonomiskt problem.

Vad man dock 'glömmer' är att människan som bor i det gamla bostadsbeståndet är marknadsanpassad. Man glömmer också att vid sanering finns industrins arbetskraft redan på plats, och att andra krafter på storindustrins villkor har andra mål med de ekonomiska resurserna. Man glömmer att den icke marknadsanpassade saneringen måste vara humanitär, medan kampen om resurserna inte brukar lämna mycket över till rent humanitära åtgärder. De föreslagna saneringarna skulle medfört en kapitalöverföring av sådan omfattning att de med hänsyn till den politiska situationen var högst osannolika, ty de skulle markant ha påverkat marknadsbilden.

Det är visserligen inte säkert att den brist på kunskap om samhällsfrågor som vi diskuterar verkligen är en brist. Den kan lika väl vara styrd och påverkad av politisk medvetenhet eller omedvetenhet. Som Gunnar Myrdal påpekat är kunskap på samma sätt som okunnighet ändamålsstyrd:

"okunnigheten (är) - liksom kunskapen - sällan tillfälligt men i stället opportunistisk och styrd av syftet av att inte få samvetskonflikterna avslöjade." 128, s 86

Men i detta fall är Myrdal alltför försiktig och blir själv opportunist, ty det är inte eventuella samvetskonflikter, utan fastmer samhällskonflikterna man ej vill ha avslöjade. Konflikter som står att finna i människors olika materiella situation.

Marknaden och maktrelationer bestämmer det ekonomiska utrymme som olika samhälleliga grupper disponerar. I princip har vi inte funnit någon generell avvikelse från denna beskrivning. Att reformera bort marknadens effekter visar sig ej genomförbart. Motverkande ambitioner blir endast marginella. Utredningen har givit att det vid beskrivning av en marknadsekonomi är praktiskt att förutsätta att det inte finns andra orsaker till samhällelig verksamhet än de rent materiella, dvs en anpassning till marknaden. Ty det är i långt större omfattning marknaden som behärskar människan, än människan som behärskar marknaden. Att det är de materiella villkoren i samhället som bestämmer människans medvetande. Att människan spår och marknaden rår.

Avvikelser från den enkla marknadsrelationen är effekter som är en följd av maktrelationer. Vi har redovisat hyresregleringen och expropriation som exempel på sådana förhållanden.

Hyresmarknaden

Hyresmarknaden har en strategisk betydelse för svensk ekonomi, ty byggandet av hyresbostäder är i hög grad bestämmande för industrins tillgång till arbetskraft. Andra boformer har därför fått en underordnad betydelse vid diskussionen om bostadsbyggande. Statlig och kommunal styrning samt hyresreglering har varit medel att styra arbetskraftstillgången. Där problemet i balans mellan hyresnivå, mängd bostäder på rätt ställe, bostadskvalitet och befolkningsomflyttning bestämt åtgärder och reglering.

Behovet av en snabb befolkningsomflyttning för att tillgodose den expanderande industrins krav innehåller två problem. En låg hyresnivå skapar överefterfrågan på bostäder och försvårar därför arbetskraftens rörlighet. Medan en högre nivå skapar en mättnad på bostadsmarknaden, vilket i sin tur minskar rörligheten och bostadsbyggandet.

Det primära problemet efter 1945 har dock varit att sörja för en snabb urbanisering, d.v.s. en centralisering av arbetskraften till kapitalkoncentrationens skala och behov. Denna process har genomförts i en första etapp i slutet av 1960-talet. Ett medel att hålla uppe bostadsproduktion och urbanisering har varit den låga hyresnivån.

På 1970-talet kan därför hyresmarknaden ändra karaktär. För att skapa mättnad på bostadsmarknaden kan hyressättningen släppas friare. Vilket därigenom möjliggör en större och enklare rörlighet inom och mellan stadsområden. Hade mättnaden inträffat innan urbaniseringen genomförts i önskad omfattning hade det medfört en minskad bostadsproduktion och således en minskad inflyttning till industriorter från landsbygden. Till detta kommer att produktionsutvecklingen sedan senare delen av 60-talet minskat efterfrågan på heltidsarbetskraft. Den deltidarbetskraft som ökat (och som gör att hela antalet sysselsatta ökar) kan i stor utsträckning tas från hushåll som redan finns på plats.

De medel statsmakten använt för att pressa hyresnivån är, dels de kommunalägda bostadsförvaltande företagen som är icke-vinstdrivande, dels och framför allt; hyresreglering. - I en promemoria från justitiedepartementet om lagen till hyresreglering 1942 konstateras:

"En omfattande höjning av hyresnivån skulle ... medföra mycket svåra sociala och ekonomiska missförhållanden. Särskilt för de mindre bemedlade skulle en sådan utveckling vålla allvarliga svårigheter."

143,
s14

Men det är väsentligt att se att det endast är förvaltning av bostäder som drabbas av reglering, dvs en i huvudsak improduktiv verksamhet, en försäljningsakt. Regleringen påverkar inte själva produktens pris och därigenom inte heller industrins ekonomiska utveckling. Den drabbar endast fastighetsägare. Däremot skapar den utrymme för annan konsumtion - konsumtion av nytillverkade produkter, i den mån inte den lägre hyran ger ett högre pris på dessa andra varor. Till ekvationen bör läggas, som Assar Lindbeck påpekar, att "hyreskontrollen i viss mån håller nere den allmänna prisnivån och därmed kanske också förhindrar kompensationskrav från löntagarna."

146,
s53

Detta resonemang finns också med vid beslutet om hyresregleringen. Justitieministern påpekar 1942 att

"Hyrespriserna ha stor betydelse för den allmänna prisnivån, dels direkt genom att de ingår i levnads-kostnaderna, dels också indirekt bland annat genom att affärernas hyresomkostnader inverkar på varupriserna."

143,
s50

Bostad och politik

Det övergripande "välfärds målet" är att alla människor skall bo i bra bostäder. (se sid Bl) Halv- och omoderna bostäder sägs ofta vara dåliga bostäder. Saneringsutredningen 1971 ville bygga bort dessa under 1970-talet. Inrikesministern anser dock 1973 att vissa halv- och omoderna bostäder "kan gottas ännu en tid." 78, s 71

Den allmänna situationen är sannolikt att det är få människor som tackar nej till en modern bostad, om man ej behöver ta hänsyn till kostnader. Att det bor människor i det sämsta bostadsbeståndet beror inte på en allmän önskan att bo sämre än andra människor. Den normala orsaken är den ekonomiska och sociala sortering som marknaden förorsakar.

Angående möjligheten att förbättra bostadsstandarden för de människor som bor sämst påpekar inrikesministern i saneringspropositionen 1973, att det förhållande som sist och slutligen avgör saneringsverksamhetens maximala omfattning är det resursutrymme som finns för verksamheten. Samma uppfattning har arbetsgruppen för låginkomstfrågor som även tillägger att "bristande politisk enighet utgör påtagliga restriktioner". 78, s 77
127, s 37

Men situationen är nu den att allt resursutrymme bestäms i samverkan och konfrontation, oberoende av om det finns ett yttre sken av (parti?) politisk enighet. Dessa redovisade tankar är uppenbart kraftiga förenklingar och förvanskningar av verkligheten, ty om marknaden gav utrymme så inte hade det varit ett resursutrymme att förändra bostadsstandarden. Det troliga vore då att förändringen redan inträffat och problemet med dåliga bostäder aldrig uppkommit.

Som exempel kan nämnas att den statliga saneringsutredningen 1971 anser att det inte är "något stort samhällsekonomiskt problem" att bygga bort det halv- och omoderna bostadsbeståndet under 1970-talet. 25, s 63

Detta är i och för sig riktigt om nu marknadsekonomi gick att konkret arbeta med som om den vore en enhetlig ekonomi utan intresse motsättningar. Men så är inte fallet. Inrikesministern tonar också ner dessa samhällsekonomiska tankar och konstaterar i saneringspropositionen 1973 att:

"den takt i vilken saneringen av bristfälliga bostäder kan genomföras blir beroende av de varierande förhållanden i fråga om behov av och förutsättningar för verksamheten som kan finnas i olika orter."
Samt att det inte är möjligt att ange en tidpunkt då alla bristfälliga lägenheter i landet skall vara ersatta eller moderniserade. 78, s 77

Egentligen är denna beskrivning detsamma som uttrycks i programskrift 14 från Statens Råd för Byggnadsforskning:

"De allmänt formulerade, samhälleliga välfärdsmålen är sammanfattade intill meningslöshet. Det krävs en nedbrytning av målbegreppet i fattbara och uppnåeliga delmål, varvid också intressekonflikter mellan olika grupper kan klarläggas."

140,
s 18

Bostadsbidrag och skattesystem förändrar inte heller på något avgörande sätt marknadens effekter. Ett avlägsnande av det omoderna och halvmoderna bostadsbeståndet under en tidsperiod som är kortare än vad marknaden normalt skulle kunna ge utrymme för skulle medföra en omfördelning av resurser till de grupper som nu bor sämst. Då en sådan omfördelning ligger utanför marknadens normala mekanismer kan en sådan aldrig ske utan kraftigt motstånd från de grupper som därigenom måste släppa till resurser för detta ändamål.

Att bostadspolitikens mål är att bereda hela befolkningen goda bostäder till skäliga kostnader fastslås åter i saneringspropositionen 1973, men inte heller nu ges något svar på när eller om detta mål skall uppnås. För vem kostnaderna skall vara skäliga sägs inte heller. Vi kan anta att statsmaktens försiktiga ställningstagande i grunden har samma orsak som att de områden som föreslogs sanerade i bostadssociala utredningen 1947, inte kom att saneras förrän detta blev företagekoniskt intressant.

78,
s 72

Av de exempel bostadssociala utredningen hade som illustration för att redovisa fysiska åtgärder och kostnader fanns stadsdelen Haga i Göteborg. Haga valdes då det var "ett outrerat (extremt?TB) exempel på ... otillfredsställande förhållanden." Och att "det nuvarande (1947 års TB) tekniska och hygieniska tillståndet är sådant, att en sanering är önskvärd så snart som möjligt."

17,
s 40

17,
s 111

Problemet med Haga kan sägas vara "de otillräckliga resurserna" eller riktigare att marknaden gav ej utrymme för en sanering, ty "avkastningen å investerat kapital är (1947) emellertid mycket hög ... fastigheterna är således ur ekonomisk synpunkt icke saneringsfärdiga fastän de ur teknisk synpunkt äro i behov av sanering."

17 s
107,110

Vare sig det var eller inte var ett stort samhälls-ekonomiskt problem att sanera Haga, hade Haga således ej de marknadsekonomiska förutsättningarna för att saneras. Men för år 1976 finns Haga med i kommunens saneringsplan. Trots att Haga varit "saneringsmoget" under minst 40 år blir stadsdelen sanerad först då marknaden så ger utrymme.

Att ministern inte anger varken när eller om det halv- och omoderna bostadsbeståndet skall bli modernare är logiskt mot den ekonomiska verkligheten, ty att verka i samhällsekonisk skala kräver planering av den totala ekonomin. Att ministern inte kan ange en tidplan för marknadens utveckling är logiskt med hänsyn till de bristande planeringsmöjligheter som i själva verket finns. En djupare analys skulle vara nyttig, ty i en sådan skulle man kunna redovisa och studera de intressekonflikter som är orsak till marknadens aktuella struktur och funktion.

Att bortse från marknadens och intressekonflikternas effekter på samhället är vanligt i statliga sammanhang. Inrikesministern redovisar t.ex. inte i propositionen att sanering är ett marknadsproblem och en samhällshändelse som endast kan lösas inom marknadens ram. I propositionen konstaterar han att sanering kan ge ett ökat kommunalt engagemang och ökar påfrestningarna på kommunens finansiella resurser, men nämner endast fastighetsförvärv och kostnader för utbyte av föräldrat ledningsnät.

78,
s 77

Bostadsmiljön

Till skillnad från många forskare och utredare redovisas i de officiella skrifter, som bla redovisas i kapitel B, en mycket klar uppfattning om hur samhället och människan fungerar. Dock saknas den teoretiska analysen och en redovisning av den uppfattning om samhället som ligger till grund för de gjorda påståendena.

Som exempel kan nämnas att bygglagutredningens direktiv anger en dialektisk process: "Vi formar själva vår miljö, men formas också av den." Men då man inte redovisar vad miljö är eller vad det är som formas, blir citatet endast ord. Och vem är "vi" och "vår"? Kan jag som bor i flerfamiljshus påverka "min" miljö på så sätt att den i sin tur formar mig?

Hyresgästföreningen och Byggnadsarbetareförbundet ger den fysiska miljön, d.v.s. hus, gator, parker m.m. en utomordentligt stor betydelse för människan.

Ja, man påstår till och med att den påverkar samhällsutvecklingen. En materialistisk dialektisk historiesyn avfärdar denna inställning. De faktorer som hyresgästföreningen gör miljön ansvarig för är "sociala konflikter, alkoholism, självmord, ideal, samhällets krav, valfrihet, ekonomisk och social utjämning". Byggnadsarbetareförbundet nämner "individualistiska drag, gemenskap, utjämning, jämlikhet."

Men dessa faktorer är i själva verket sprungna ur förhållanden mellan människor. Och relationer mellan människor skapas av människor och förändras av människor. Den fysiska miljön har i dessa sammanhang ringa betydelse. Visserligen skapas byggnader av människor och därigenom finns en påverkan mellan fysisk miljö och människan. Visserligen är människan som historisk varelse en följd av den materiella omvärlden, men att den av människan byggda miljön skulle ge de redovisade effekterna synes dock kraftigt överdrivna. Ty vore det på det sättet vore varje samhällelig förändring otänkbar, eftersom hus och gator redan bestämt hur vi tänker och handlar.

En mer meningsfull analys av människan och omgivningen, människa och samhälle, borde dock utföras för att därigenom kunna få bättre kunskap om hur samhället och människan är varandras förutsättningar.

I en byggforskningsrapport 1972 av Bell-Westius studeras teorier om grannskap och grannrelationer. Den analys och litteraturgenomgång de gör resulterar i tveksamhet: "De litteraturstudier vi presenterar i denna uppsats verkar motivera en allmän uppmaning till försiktighet: det finns ingen enhetlig samhällsvetenskaplig bild av hur sociala relationer i bostadsområden gestaltat sig."

124,
s 103

Denna oklara bild får dock mer ses som en följd av att författarna ej haft en medveten uppfattning om historie- och samhällsutveckling. Att använda en materialistisk historieuppfattning och studera de utredningar som Bell-Westius studerat, borde vara en användbar metod för jämförande kritisk analys. Det skulle också vara möjligt att jämföra två olika betraktelsesätt på samma problem.

Människa och bostadsområde

En vanlig metod att söka mäta människans trivsel genom boendet är att mäta flyttningsvilja, anpassning och kontakter mellan grannar. Förutom bostadens tekniska bofunktion, har dock bostad och bostadsområde ringa betydelse för människans upplevelse och situation i samhället.

Visserligen kan goda grannkontakter påverka eller snarare fördröja en flyttning, men det finns även exempel på motsatsen. I kvarteret Östergård i Malmö ville de som hade sitt största umgänge inom kvarteret flytta i större utsträckning än de som inte hade sitt största umgänge inom kvarteret.

206,
s 43

Vid bostadsbyggnadsutredningens intervjuundersökning redovisas att området har ringa betydelse för flyttningsviljan. Närmare hälften som hade flyttat förut gjorde det på grund av lägenhetens egenskaper, medan mindre än var tionde flyttade på grund av otrivsel med hustyp och område.

28,
s 50-51

Det visade sig dessutom att vad människan tycker inte alltid är detsamma som vad hon verkligen gör. Cirka 20 % ville vid intervjun flytta av orsaker som inte hade med lägenheten och områdets kvalitet att göra, medan motsvarande antal var 40 % för de som flyttat förut.

På sidan E4 redovisas att vid sanering och tvångsvisa flyttningar drabbas människor av psykiska problem i olika grad. "Låt vara att sådana synpunkter ibland kunna antaga överdrivna proportioner", skriver bostads- 17, sociala utredningen 1947. Kanske med åtanke att "det s92 aktuella bostadsbehovet för de hushåll, som bor i ett saneringsområde", enligt saneringsutredningen 1971, dock inte torde "kunna ges avgörande inflytande på 25, saneringens utförande." Men bostadssociala utredningen s56 tycker ändå i all välmening att problemen utgör "en högst allvarlig och beaktansvärd psykologisk realitet." 17, s92

Men dessa problem, som både kan vara psykiska och fysiska, drabbar "endast" en mindre andel människor och även dessa upplever den nya bostadssituationen efter flyttningen som en förbättring.

För området Stigberget i Göteborg visade det sig, 205, att trots att närmare 70 % av de boende inte ville s 27 flytta, upplevde de flesta efter flyttningen att lägenhetsbytet blev en förbättring avseende i stort sett allt utom hyran. Över 60 % ville bo kvar i sin nya bostad och den minskade kontakten med grannar s 57,58 uppgavs sakna betydelse för de flesta.

I den sociologiska undersökningen diskuterar 205 utredarna olika förklaringar till detta resultat. Bland annat konstaterar man att en förutsättning för människan att leva är att hon anpassar sig eller tvingas att anpassa sig.

Troligare är dock att den objektiva bostadsstandardförbättringen, som för många även innebar att 205 man upplevde sin hälsa bättre efter flyttningen, s 57 verkligen är en förbättring och att bostadsområdet med grannar ej har den väsentliga betydelse för människan som utredarna vill ge det. Ty att man bor där man bor behöver inte betyda att bostadsområdet och grannar är orsak till denna vilja.

Och ju mer människans medvetande marknadsanpassas och mänskliga relationer blir relationer mellan bytestvärden, ju mindre kommer följaktligen relationer mellan grannar att ha betydelse.

Ytterligare en förklaring är att man bor därför att man måste bo. Ett uppbrott kräver en omställning, har övergångsmotstånd och kräver ett ställningstagande till en situation, vilket också gäller i den nya bostaden. En tvångsflyttning upplevs därför knappast positivt, men då flyttningen är genomförd

bedöms situationen från den nya bopplatsen. En anpassning som är förutsättning för människans existens.

Vid Familjebostädernas sanering i Göteborg har återflyttningsrätt också visat sig ha en avsevärd psykologisk betydelse. Denna rätt utnyttjas dock i ganska ringa omfattning, men underlättar människans ställningstagande för att endast "tillfälligt" flytta till annat område.

Den sociala skiktningen

En likformig befolkningssammansättning, avseende ålder, sociala skikt och klasser, ger möjlighet till fler kontakter mellan människor än en allsidigare hushållssammansättning. Den allt mer rörliga människan - geografiskt rörlig mellan olika tätorter och rörlig inom en ort genom kommunikationernas utbyggnad - möjliggör ett konsekvent boende i segregerade former. Forsberg och Jägerby på Eskilstuna socialkontor skriver 1973:

"Under senare tid har det, bla beroende på att allt fler har bil, blivit allt vanligare att bo i glesbygden utanför själva stadskärnan. Det finns så vitt vi kan förstå tydliga tendenser som talar för att en ökad segregation håller på att utvecklas. De rika bor några mil från kommunens centrum, medan de fattiga antingen bor i mer eller mindre förslummade områden i stadskärnans centrum eller trista miljöer i en krans kring centrum. ... I klassamhället av igår var befolkningen också mycket starkt skiftad, men dagens samhälle har ändrat karaktär på det sättet att det geografiska avståndet mellan klasserna har tänjts ut."

156,
s548

Att detta skulle "lösas" genom "förbättrade transport- 76, möjligheter för låginkomsthushåll" som bla Åke E Anders- s42 son diskuterar 1972 må vara mycket optimistiskt. Dels kommer det bostadsbestånd som byggts efter 1945 att vara bebott under mycket lång tid. Dels ökar bilen snarare människans möjligheter till marknadsanpassning och att välja sin bostad i enlighet med samhällets ekonomiska logik.

De stora nybyggnadsenheterna på 60-talet medför också att segregationen blir mer synlig och drivs längre än tidigare. Hela stadsdelar får en homogenare befolkning än vad som tidigare varit möjligt. Denna förändring är dessutom en följd av och förutsättning för kommunikationernas utbyggnad, liksom det är en följd av ökad specialisering och koncentration avseende boende, butiker och arbetsplatser. En logisk följd av marknadens utveckling och kapitalkoncentration.

Det vore av stort intresse för analysen av Sverige att studera utvecklingens orsaker och verkan i framför allt USA. Det är sannolikt att den "spontana"

segregationen ger en icke allsidig hushållssammansättning i boendet. Att söka styra denna utveckling kan troligen bara vara ett sätt att fördröja och förhindra den spontana utvecklingen, d.v.s. att fördröja människans vilja att komma till fysiskt uttryck.

Denna undersökning har inte funnit att de kommunägda bostadsföretagen fungerat olika de privata. En formell avvikelse finns dock. Dessa allmänna företag har att sörja för industrins arbetskraftsbehov samt att därjämte sörja för hela befolkningens bostadsbehov. Även för bostäder till de som ej får bostad i det privatägda bostadsbeståndet. Eller det är kanske så att det är just tack vare de allmännyttiga företagen som de privata fastighetsägarna kan tillåta sig och våga sig på en noggrannare sortering av sina hyresgäster. De allmännyttiga företagen skulle i så fall bidra till segregationsprocessen. Men de allmännyttiga företagen kan inte heller undvika marknadens effekter. Även hos dessa bor de människor som har lägst marknadsvärde i de sämsta bostäderna.

Bland de medel som finns för att styra hushållssammansättningen är bostadsförmedlingen. Men endast halva bostadsbeståndet är flerfamiljshus. Den andra hälften ägs oftast av den som bor och är sannolikt svår att över huvud taget förmedla och styra genom en kommunal förmedling till den allsidiga hushållssammansättningens fromma. Dessutom förmedlas i dag en stor del av flerfamiljshusens lägenheter genom privat byte och genom bekantas förmedling. En metod vore att förbjuda denna verksamhet, men det skulle uppenbart leda till både politiska och organisatoriska svårigheter. Det troliga är att endast en ringa del av bostadsbeståndet över huvud taget kan förmedlas och styras över bostadsförmedlingen.

Som ett exempel på svårigheten att sortera människor i organiserade former är "det sociala rehabiliteringsprojektet" för Östergård i Malmö. Ty under projektets gång inskränktes planerna, om reglerad inflyttning för ett Malmö i miniatyr, till att endast omfatta en viss kontroll av familjesammansättning och ålder. Medveten differentiering i social- och inkomstgrupper samt till social varierad situation kom aldrig till utförande, kanske med hänsyn till personlig integritet.

På en kongress i Prag 1969 redovisades några tjeckiska undersökningar som utvisade att ju lägre proportion gamla människor i olika stadsdelar ju högre var frekvensen av senila psykos. Man jämför detta med undersökningar från USA som visar att negrer som är bosatta i vita områden har högre incidens av schizofreni, något som även har kunnat konstateras beträffande andra etniska grupper. En slutsats skulle då vara att grupper av människor som är i minoritet inom ett etniskt i övrigt homogent område uppvi-

sar skillnader i psykiatrisk morbiditet jämfört med majoriteten. De tjeckiska forskarna drar då slutsatsen att det är av vikt att ta hänsyn till en någorlunda jämn fördelning av befolkningen i olika stadsdelar.

111,
s 7-8

Problemet skulle då vara att ställa den homogena befolkningen i bostadsområdet med dess kontaktskapande möjligheter och kanske medföljande ökad psykisk hälsa, mot risken att det alltför homogena boendet ger minoritetsgrupper vars psykiska hälsa skulle bli lidande på grund av för få likasinnade inom området.

Entydiga kategorihus och områden är ett sätt att skapa maximal dialog och möjlighet till gemenskap. En gemenskap som minskar med marknadens utveckling och högre ekonomisk och social frigörelse eller ensamhet. Allmänt gäller dock att kontakten mellan familjemedlemmar ännu är mycket viktigare än annan kontakt, vilket speciellt gäller äldre pensionerade människor. Den ekonomiska utvecklingen och urbaniseringen är här motverkande krafter.

Att bygga speciella lägenheter insprängda för minoritetsgrupper i nyproduktionen kan således ha psykologiska risker, liksom att blanda udda personer i kategorihus.

En allsidig hushållssammansättning kan medföra att människor med lågt samhällsvärde kan komma i åtnjutande av bättre social service. Ty butiker, skolor och daghem är ofta av bättre kvalitet och omfattning i områden med människor med högt samhällsvärde. En allsidig hushållssammansättning kan därigenom förbättra dessa faktorer även för lågvärdemänniskor.

Dessutom kan den allsidiga hushållssammansättningen ge ett jämnare utnyttjande av service, vilket kanske kan ge ekonomiska fördelar och en förbättrad service. Hur dessa förbättringar och fördelar gynnar och missgynnar bör dock utredas innan ett definitivt ställningstagande kan ske.

Den stora "nackdelen" med segregerat boende är dock att det klart redovisar marknadens sortering av människor. Hur människans olika makt över sin miljö och arbetsförmåga ger synbara resultat i olika bostadsområdens fysiska utseende och sätt att fungera. Slummen är marknadens ändstation.

I vetenskapliga skrifter och i debatten hävdas också att slummen har en psykiskt nedbrytande funktion och att den skapar en speciell kultur, en "fattigkultur". Detta resonemang kan dock starkt ifrågasättas, ty varje kultur är en funktion av människans samlade beteende; av de dialektiska materialistiska villkoren i hela samhället. "Delkulturer" är uppenbart en följd av marknadens påverkan på människans beteende.

Det liv slummens invånare lever är snarast en följd av marknadens utsortering. Dessa människor är marknadsanpassade i högre grad än andra och "fattigkulturen" är ett logiskt slutresultat av människans psykiska och fysiska marknadsanpassning.

På samma sätt hävdar statistiska kontoret i Göteborg att en god bostad skapar bättre människor. Man kan påvisa att sluminvånare som fått bostad i bättre områden ej längre har samma beteende och färre kontakter med de sociala myndigheterna. Men en sådan statistisk analys säger intet om hur dessa människor har fungerat och kommer att fungera eller vad som gjort att statistiken förändrats. Att sprida ut sluminvånare i det bättre bostadsbeståndet kan lika väl vara ett sätt att skapa dessa minoritetsgrupper som ovan diskuterats. Det kan vara ett sätt att tvinga människans dialog till monolog.

204,
s 81

Den här gjorda genomgången är givetvis grov och bör nyanseras, men vi har sannolikt funnit att en allsidig hushållssammansättning snarare är en politisk vilja och mål, än ett resultat av en human ambition. Ty denna studie ger inget belägg för att allsidig hushållssammansättning är ett speciellt humant mål. De "vinster" de boende gör med en tänkt allsidig hushållssammansättning är troligen betydligt mindre än de fördelar en homogen befolkning ger; ökade möjlighet till kontakt och gemenskap.

Det finns dock anledning att ytterligare studera detta ämne, ty kunskap om dessa frågor är väsentliga både för sanering och annat byggande. En sådan studie kan även omfatta analys av återflyttning och kvarboende.

Planeringens möjligheter

Planering som inte har en materiell utgångspunkt, dvs som inte utgår från samhällets ekonomi, leder inte till konkret verklighet och är följdaktligen inte planering. Det är inte möjligt att styra, dvs planera, en marknad med medel som inte är marknadsanpassade. Det är meningslöst att försöka pressa in marknaden i en plan som inte är logisk mot marknadens utveckling, ty marknaden, dvs samhällets totala ekonomiska beteende, rör över människans planering.

Exempelvis gav Folkesdotter-Vidéns undersökning om planers påverkan på medelstora städers förslumningsprocess inget belägg för att kommunala planer påverkar förslumning. De fyra totalsaneringar vi studerat visar också att befintliga planer justeras efter de ekonomiska

55

förändringarna. Där även uppfattningen om miljön varierar med kapitalkoncentrationen. Expropriation är också ett led i en marknadsanpassning.

Den stora mängd statliga och andra utredningar vi studerat har knappast i någon omfattning legat till grund för åtgärder för att styra och förändra marknaden. Däremot finns det givetvis planering och utvecklingsverksamhet inom marknadsram. Ur sanerings-synpunkt framstår här Louis Campanello, i Gävle och Göteborg, som en förgrundsgestalt för kommunal total-sanering på marknads villkor. "Saneringsfrågan", där Campanello var delegerad som sakkunnig, är den statliga utredning som klarast använder marknaden för sin diskussion. 18

Angående planering i nationalekonomisk skala konstaterar konjunkturinstitutets f d chef Erik Lundberg, att

"beträffande den svenska stabiliseringspolitikens förmåga att i tid neutralisera utifrån kommande störningar och dämpa inhemska egensvängningar är jag relativt pessimistisk. Någon tendens till förbättring i stabiliseringspolitisk skicklighet vare sig hos finansdepartement eller riksbank kan knappast spåras." 69,
s 368

Om det nu inte finns några speciella politiska möjligheter att styra konjunkturerna i den stora skalan, finns det knappast någon anledning att tro att detaljstyrning och planering av byggprocessen skulle kunna leda till bättre resultat. Denna utredning visar inte heller på en sådan möjlighet.

Trots den "pessimistiska" bild som här har givits av planeringens möjligheter, finns det dock all anledning att utförligt studera dessa frågor, ty kunskap om planering borde givetvis ligga som grund till all form av samhällsplanering. I programskrift 14 från Byggnadsforskningsrådet skrivs också:

"Trots att problemet med målsättningar och styrning ... bristen på mål eller mängden av oförenliga mål, den komplicerade beslutsprocessen och de ofullständigt kända orsakssambanden ... men icke desto mindre angelägna för forskning." 140,
s 19.

LITTERATURFÖRTECKNING

Den litteratur som redovisas i denna förteckning är i huvudsak endast sådan som direkt finns hänvisad till i utredningen. I några fall finns dock även medtagen litteratur som ej har direkt hänvisats till. Anledningen till detta är då att ange en bild av de tio kommunernas sanering och dessas litteratur. Mängden litteratur från kommunerna kan också variera, med hänsyn till att vi ej ansett mer information vara nödvändig för vårt ändamål.

Hänvisning, tex 37, s198, i marginalen är hänvisning till litteraturförteckningens skrift nr 37 sidan 198.

1. Fastighetsbildningslag SFS 1970:988.
2. Jordabalk SFS 1970:994.
3. Byggnadslag SFS 1971:1088.
4. Byggnadsstadga SFS 1971:1089.
5. Expropriationslag SFS 1917:189, SFS 1971:915.
6. Kungl. Maj:ts kungörelse angående kommunala bostadsbyggnadsprogram, Kk 1962:655.
7. Statsverkspropositionen år 1966, bilaga 13, inrikesdepartementet.
8. Kungl. Maj:ts proposition nr 100 år 1967, angående riktlinjer för bostadspolitiken mm.
9. Kungl. Maj:ts proposition nr 91 år 1968, angående ny hyreslagstiftning.
10. Kungl. Maj:ts proposition nr 168 år 1971, angående ändring i byggnadsstadgan.
11. Statsverkspropositionen år 1972, bilaga 13, inrikesdepartementet.
12. Direktiven till bygglagutredningen år 1968.
13. Direktiven till boendeutredningen år 1970.
14. Kungl. Maj:ts proposition nr 122 år 1971, angående expropriationslagstiftning.
15. Bostadssociala utredningen. SOU 1935:2.
16. Bostadssociala utredningen. Slutbetänkande del I, SOU 1945:63.
17. Bostadssociala utredningen. Slutbetänkande del II, SOU 1947:26.

18. Saneringsfrågan. Gemensamt betänkande från byggnadsstyrelsen och bostadsstyrelsen, angående förnyelse av stads-samhällellens bebyggelse. SOU 1954:31.
19. Riktlinjer för bostadspolitik. Betänkande av bostads-politiska utredningen. SOU 1956:40.
20. Höjd bostadsstandard. Betänkande avgivet av bostadsbygg-nadsutredningen. SOU 1965:32.
21. Ny hyreslagstiftning. Betänkande avgivet av hyreslag-stiftningssakkunniga. SOU 1966:14.
22. Bostadspolitiskt kreditstöd. Betänkande avgivet av bo-stadspolitiska kommittén. SOU 1966:44.
23. Parkering. Betänkande avgivet av Parkeringskommittén. SOU 1968:18.
24. Svensk ekonomi 1971-1975. 1970 års långtidsutredning ut-arbetad inom sekretariatet för ekonomisk planering, finansdepartementet SOU 1970:71.
25. Sanering I. Betänkande avgivet av saneringsutredningen. SOU 1971:64.
26. Sanering II. Bilagor till saneringsutredningens betän-kande. SOU 1971:65.
27. Förenklad byggnadslagstiftning. Betänkande avgivet av 1951 års byggnadsutredning. SOU 1957:21.
28. Konsumtionsmönster på bostadsmarknaden. Betänkande av-givet av bostadsbyggnadsutredningen. SOU 1964:3.
29. Svensk ekonomi 1966-1970. 1965 års långtidsutredning ut-arbetad inom sekretariatet för ekonomisk planering, fi-nansdepartementet. SOU 1966:1.
30. Företag och samhälle. Betänkande avgivet av samarbets-utredningen. SOU 1970:41.
31. Expropriationsändamål och expropriationsersättning mm. Bilaga nr 3 till betänkande avgivet av Expropriations-utredningen. SOU 1969:51.
32. Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering. SOU 1944:7.
33. Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering. SOU 1945:54.
34. Samlingslokaler. Bostadskollektiva kommitténs betänkan-de IV. SOU 1955:28.

35. Expropriationsändamål och expropriationsersättning mm. Betänkande III avgivet av expropriationsutredningen. SOU 1969:50.
36. Åke Elmér: Folkpensioneringen i Sverige. Gleerups 1960.
37. Adolf Hedin: Tal och skrifter. Bonniers. 1904.
38. Kungl. Bostadsstyrelsen: God Bostad i dag och i morgon. 1964.
39. Statens planverk: Svensk Byggnorm 67. Föreskrifter, råd och anvisningar för byggnadsväsendet utfärdade med stöd av 76§ byggnadsstadgan. BABS 1967.
40. HSB:s bostadspolitiska program. 1969.
41. Riksbyggens bostadspolitiska program. 1970.
42. En ny bostadspolitik. Hyresgästernas Riksförbund. 1971.
43. Boendemiljön. Hyresgästernas Riksförbund. 1968.
44. Byggnadsarbetareförbundet inför 1970-talet. Avdelning 3. Medlemmen i samhället. 1970. Svenska Byggnadsarbetareförbundet. 1970.
45. Vad hände med Bygg 70? Svenska Byggnadsarbetareförbundet 1971.
46. Kungl. Maj:ts remiss till lagrådet den 11 augusti 1972 angående expropriationslag mm.
47. Strukturutveckling och konkurrens inom handeln, koncentrationsutredningen IV: SOU 1968:6.
48. Lena Johansson: Den vuxna befolkningens bostadsförhållanden 1968. (Låginkomstutredningen).
49. Lena Johansson: Utbildning: resonerade del. (Låginkomstutredningen).
50. Varuhandeln fram till 1975, 1970 års långtidsutredning, bilaga 3. SOU 1971:14.
51. Linnéa Gillwik: Att bo i gamla bostäder. Byggeforskningsrapport R 1:1972.
52. Arne K Larssen: Kvalitetsbedömning av grannskapsmiljön. Litteraturstudie. Chalmers Stadsbyggnad. Meddelande 11 år 1966.

53. Hilda Saarkoppel och Per Selander: Att bygga för kontakt - en myt. Sociologiska institutionen. Göteborgs Universitet. Forskningsrapport nr 11 år 1969.
54. Per Selander: Evakueringsverksamhetens organisation i Stockholm och Göteborg - en jämförelse. Sociologiska institutionen. Göteborgs Universitet. 1972.
55. Gård Folkesdotter och Sonja Vidén: Omvandlingsproblem i medelstora svenska städer. Studier av förfallsprocessen och dess orsaker. Byggforskningsprojekt E 794. Konsthögskolans Arkitekturskola 1972.
56. Olof Thunström och Ingrid Johansson: Ombyggnad. Utredning om hyreshus, egna hem och bruksbostäder 1880-1935. På uppdrag av Gustavsbergs fabriker 1955.
57. Erik och Lennart Holm: Hem, arbete och grannar - en intervjuundersökning hos unga familjer i nya bostadsområden i Örebro. Konsumentinstitutet meddelar nr 4. 1958.
58. Lars Joelsson: En intervjuundersökning på ålderdomshemmen i Malmö. Ur Socialvården söker nya vägar. Föreningen Sveriges socialchefer. 1968.
59. Stig Fredriksson: De äldre som bostadskonsumenter. En socialgerontologisk översikt. Svenska Riksbyggen 1967.
60. Gunnar Åsvärn och Bertil Mathsson: Fritid i förort. Sociologisk undersökning i Årsta 1954-56. Stockholms stadskollegiets utlåtande och memorial, bihang nr 94 år 1958.
61. Ove Lundevall: Svensk bostadsförsörjning. HSB -1971.
62. Harald Swedner, red: Socialvård och samhällsförändring. Almqvist & Wiksell. 1970.
63. Socialstyrelsen redovisar nr 21 år 1971: Sociala mål, strukturförändringar, lösningar av relationsproblem i problemens miljö ger ett integrerat samhälle.
64. Bertil Bagger-Sjöbeck - Socialvårdens planeringskommitté i Stockholm: Socialvårdens mål och metoder. 1971.
65. Samarbetskommittén för socialvårdens målfrågor: Socialvård i framtiden. Tidens förlag 1970.
66. Gunnar Boalt, Lennart Holm, Carin Boalt: Bostadssociologi. Natur och kultur 1969.
67. Edmund Dahlström: Trivsel i Söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949-1950. Stockholm 1951.

68. Birgit Krantz: Lägenheter och markutrymmen i Baronbackarna, Örebro. Byggforskningsrapport 12/68.
69. Erik Lundberg m fl: Svensk finanspolitik i teori och praktik. Aldus/EFI 1971.
70. Sveriges Fastighetsägareförbund - Sven S:son Ankarcrona: Yttrande över expropriationsutredningens betänkande III. Mars 1970.
71. Birgit Krantz: Förnyelse genom nybyggnad i 85 svenska städer 1957 - 1966. Byggforskningsrapport 39/69.
72. Erik Höök: Den offentliga sektorns expansion. En studie av de offentliga civila utgifternas utveckling åren 1913-1958. Almqvist & Wiksell. 1962.
73. Arkitekturens teori och historia - Chalmers tekniska högskola: Fältundersökningar och planering i befintlig bebyggelse, Kommendantsängan, en stenhustadsdel från sekelskiftet. Göteborg 1972. Byggforskningsanslag nr E 879.
74. Gösta Rehn: På väg mot en rationell finanspolitik. Ur Idé och handling. Tidens förlag 1960.
75. Sven Markelius, Carl-Fredrik Ahlberg, Erland v Hofsten, Sven Lundberg, Göran Sidenblad: Det framtida Stockholm - Riktlinjer för Stockholms Generalplan. Stockholms stadsfullmäktiges utlåtande och memorial, bilag nr 9 år 1945.
76. Åke E Andersson: Bostadspolitikens målkonflikter. Att bo 2/72.
77. Charles Wright Mills: Den sociologiska visionen. Prisma-71.
78. Kungl. Maj:ts proposition nr 21 år 1973 angående sanering av det äldre bostadsbeståndet.
79. AB Svenska Bostäder - Erik Söderström: Verksamheten nr 27 1/10 1970 - 30/9 1971. Maj 1972.
80. Överenskommelse mellan å ena sidan Arbetsmarknadsstyrelsen och å andra sidan Svenska Byggnadsindustriförbundet, Sveabund och Svenska Byggnadsarbetareförbundet om förfarande vid rekrytering av vissa byggnadsarbetare. Utkast av AMS april 1972.
81. Lennart Holm: Familj och bostad. En redovisning av fem fältstudier i moderna svenska familjebostäder 1951-1954. Hemmets forskningsinstitut. 1955.
82. August Strindberg: Tjänstekvinnans son.
83. Hemmen och samhällsplaneringen. Bostadskollektiva kommitténs slutbetänkande. SOU 1956:32.

84. Lennart Holm: Planverket och framtidens samhällsbyggande, ur Stadsbyggnad 1972-12.
85. A Bexelius, A Nordenstam, V Körlof: Byggnadslagstiftningen, Femte upplagan, Norstedt - år 1970.
86. Bror Rittri: Bostadslägenheters bruksvärdehyror, ur Svensk Juristtidning, mars 1972, häfte 3.
87. Statens planverk: Saneringsutredningen (planverkets yttrande över saneringsutredningen, SOU 1971:64,65) ur Aktuellt nr 1 1972.
88. Kommunstyrelsens utlåtanden och memorial (Stockholms): Utlåtande nr 39 angående remiss av saneringsutredningens betänkande Sanering I och II (SOU 1971:64 och 65). 1972.
89. Vår Bostad nr 3 1971: Vi har bruksvärderat 4 lägenheter: Hyresreglering blir dyrare för hyresgästerna.
90. Hyresgästernas Riksförbund - SABO: Rekommendation från hyresmarknadskommittén. 11.9.1972.
91. Per Holmberg: Svensk socialpolitik - nuläge och tendenser. ur Svensk Ekonomi, red. Bo Södersten. Rabén & Sjögren 1970.
92. Per Holmberg: Hur bor låginkomsttagaren? Artikel ur Arkitektur nr 11, 1971.
93. Lennart Ramnek/Stig Gustafsson: Din Bostad, om bostadsrätt och hyresrätt. Allmänna förlaget 1972.
94. Sveriges Köpmannaförbund: Med sikte på 1975. Informationskrift nr 11, Köpmannens förlags AB, 1971.
95. Lars Nygren: Nu skjuter närköpskassörskan först. ur Livs 2/1972.
96. Barns utemiljö. Betänkande avgivet av kommittén för barns utemiljö. SOU 1970:1.
97. Forskargruppen Scaft - Sune Lindström, S Olof Gunnarsson - Lars Johan Ekelöf: Trafiksanering - försöksverksamhet, Västerås - Gideonsberg, Huvudrapport. Chalmers Tekniska Högskola - Institutionen för stadsbyggnad, meddelande nr 34 - 1971.
98. Forskargruppen Scaft - Sune Lindström, S Olof Gunnarsson - Lage Svedelius: Trafiksanering - försöksverksamhet, Västerås - Gideonsberg, Teoretisk översikt och intervjuundersökning våren 1971. Chalmers Tekniska Högskola - Institutionen för stadsbyggnad, meddelande 47 - 1972.
99. Vägplan 1970. Betänkande avgivet av Vägplaneutredningen. SOU 1969:56.

100. S Olof Gunnarsson och Sune Lindström: Vägen till trafik-säkerhet. Rabén & Sjögren 1970.
101. Statens Planverk: Riktlinjer för bebyggelseplanering med hänsyn till bilplatsbehov. Publikation nr 13.
102. Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering IX. Betänkande den 16 maj 1945 angående den svenska handelspolitiken efter kriget. SOU 1945:30. (Gunnar Myrdal-Ingvar Svennilson)
103. Promemoria med förslag om fondförvaltning mm i samband med en utbyggd pensionering, avgiven av 1957 års pensionskommitté. SOU 1958:4.
104. Torsten Carlsson och Hans Olsson: De äldre fastigheternas kreditproblem. Ur Skandinaviska Enskilda Bankens Kvartals-skrift. 1/1972.
105. Östen Johansson: Vill vi "avskaffa" bostadsbristen genom hyreshöjningar? Ur Vår Bostad 12/1971.
106. Dag Helmers - Arne Gustafson: Mark Byggnad Inventarier, 1969 års avskrivningsregler. Industriförbundets förlag 1969.
107. Finansdepartementet: Skatte- och taxeringsförfattningarna sådana de lyder den 1 januari 1971. AB Allmänna Förlaget 1971.
108. Sveriges Allmännyttiga bostadsföretag: SABO-boken 71/72 (Per Bergman-Esbjörn Olsson) Stockholm 1971.
109. Kungl. Maj:ts proposition nr 100 år 1969 med förslag till lag om ändring i kommunalskattelagen beträffande avskrivningsregler.
110. Lag om samäganderätt; given Stockholms slott d. 30 sept. 1904.
111. Lars Lidberg: Rapport från Konferens om Human Ecology, Karolinska Universitetet Prag, 13-15 oktober 1969. KSL:s Regionplanekontor, meddelande 1970:1.
112. Vem äger Sverige? Fakta om makt och ägande, ur Koncentrationsutredningen. Prisma -71.
113. Kungl. Maj:ts proposition 1972:111 angående regional utveckling om hushållning med mark och vatten.
114. Direktiv till 1968 års saneringsutredning.
115. Joacim Israel: Alienation, från Marx till modern sociologi. Tema - 1971.

116. Gunnar och Maj-Britt Inghe: Den ofärdiga välfärden. Tidens Förlag - Folksam - 1970.
117. Ann-Britt Kronlund, Bodil Rasmusson, Henny Andersson, Ragnhild Poppus: På ålderns höst, Socialhögskolan, Lund 1971.
118. Kungl. Maj:ts proposition 1964:185 angående riktlinjer för en aktiv lokaliseringspolitik m.m.
119. Företagsservice, Betänkande av delegationen för de mindre och medelstora företagen SOU 1972:78.
120. Erik Söderström- AB Svenska Bostäder: Verksamheten nr 27, år 1972.
121. Från Departement och Nämnder, nr 24/72.
122. Kungl. Maj:ts proposition nr 124, år 1972, med förslag angående åtgärder för ökad bostadsförbättringsverksamhet m.m.
123. Stadsverkspropositionen år 1973, bilaga 13, Inrikesdepartementet.
124. Robert Bell, Stefan Westius: Några teorier om grannskap och grannrelationer. Byggforskningsrapport R 29:1972.
125. Hyresgästernas Riksförbund - SABO: Rekommendation från hyresmarknadskommittén. 11.9.1972.
126. Bostadsstyrelsen: Utdrag om bostadsbyggandet på längre sikt. Stencil ställd till Stadsrådet och chefen för Inrikesdepartementet. 21.4.1970.
127. Arbetsgruppen för låginkomstfrågor: Rapport. Departementsstencil In 1972:19.
128. Gunnar Myrdal: Objektivitetsproblemet i samhällsforskningen. Raben & Sjögren -68.
129. Statens Planverk: Bostadens grannskap. Råd och anvisningar för planering. Rapport 24, remisshandling 1972.
130. Den svenska köpkraftsfördelningen 1967. Betänkandet avgivet av Låginkomstutredningen SOU 1971:39.
131. Riksdagens protokoll nr 147, tisdagen 14.12.71, om befrielse från statlig och kommunal inkomstskatt samt utskiftningskatt vid bankfussion m.m.

132. Per Holm: Bostadsefterfrågan på 1960-talet. Svenska Riksbyggen 1959.
133. Hyresgästernas Riksförbund - SABO: Byggnadskostnader och hyror, konferens 1968.
134. G Edgren-KO Faxén-CE Odhner: Lönebildning och samhällsekonomi. Rabén & Sjögren 1970. (SAF-LO-TCO).
135. C H Hermansson: Monopol och storfinans - de 15 familjerna. Tema/Rabén & Sjögren 1966.
136. LO:s lönepolitiska kommitté: Lönepolitiken, Rapport till LO-kongressen 1971, Prisma 1971.
137. Lars Söderström: Låginkomstproblemet, SOU 1972:77.
138. Statistiska Centralbyrån: Konsumentpriser och indexberäkningar 1971, SOS maj 1972.
139. Statistiska Centralbyrån: Konsumentprisindex för november 1972. Ur Statistiska meddelanden.
140. Samhällsplaneringsforskning, en problemanalys. Programskrift 14. Statens Råd för Byggnadsforskning. 1971.
141. Samhällsplaneringsforskning, en problemanalys. ur Byggnadsforskningen Sammanfattningar T10-11:1971. Statens Råd för Byggnadsforskning.
142. 1949 års investeringskommitté: Betänkande angående generella metoder och fysiska kontroller inom investeringspolitiken. SOU 1953:6.
143. Kungl. Maj:ts proposition 301 år 1942 med förslag till lag om hyresreglering.
144. Karl Marx: Till kritiken av den politiska ekonomin. Arbetarkultur. 1970
145. Arbetsgivaren /13.1973. Tidning för Svenska Arbetsgivareföreningen.
146. Assar Lindbeck: Hyreskontroll och bostadsmarknad. Almqvist & Wiksell 1972.
147. Bibeln eller Den heliga skrift. Skriv- & Ritboksaktiebolaget 1952.
148. Yves Lacoste: Ibh Khaldoun Pan/Norstedts 1971.
149. Stordriftsfördelar inom industriproduktionen. Betänkande av koncentrationsutredningen. SOU 1970:30.

150. Robert Erikson: Uppväxtförhållanden och social rörlighet. Rapport till låginkomstutredningen. Allmänna förlaget 1971.
151. Boendeservice 2. Betänkande avgivet av Servicekommittén . SOU 1970:68.
152. Carl-Gunnar Janson (red.): Det differentierade samhället. Prisma 1968.
153. O Danneskiold-Samsøe: Peckham-experimentet. ur Byggmästaren 1949. (sidor 321-326)
154. Kjell-Jonson: Hagahuset. En studie av värderingar, behandling och beslut omkring ett kommunalt kulturexperiment 1970-72. Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg 1972.
155. Kungl. Maj:ts proposition nr 22 år 1973 med förslag till bostadssaneringslag mm.
156. Mats Forsberg, Göran Jägerby: Vilken roll har socialvårdens i utveckling och planering i samhället? ur Kommunal tidskrift 12/1973.
157. Olle Bengtzon, Jan Delden, Jan Lundgren: Rapport Tensta. Pan/Norstedts 1970.
158. Hans Gordon, Peter Molin (red.): "Man bara anpassar sig helt enkelt". En forskningsrapport om människor i Skärholmen. Pan/Norstedts 1972.
159. Carin Flemström, Alf Ronnby: Fallet Rosengård. En studie i svensk planerings- och bostadspolitik. Prisma 1972.
160. Börje Blomé, Anna Holst, Arthur Löwe, Bengt Åkerlund: Låt stå! Om bevarande av stadsmiljö. Forum 1972.
161. Karin Tengvald: Socialhjälpstagarna och den nya underklassen. ur Den nya underklassen. (red. Nordal Åkerman) Prisma 1972.
162. Agne Lundquist: Anpassning i hem och samhälle. Norstedt & Söner 1955.
163. Lennart Holm: Trivsel i Gustavsberg. ur att bo 2.1955.
164. Förskolan, del 1, Betänkande avgivet av Barnstugeutredningen. SOU 1972:26.
165. Förskolan, del 2. Betänkande avgivet av Barnstugeutredningen. SOU 1972:27.

166. Familjestöd. Betänkande avgivet av Familjepolitiska kommittén. SOU 1972:34.
167. Familj och äktenskap. Betänkande avgivet av Familjelagsakkunniga. SOU 1972:41.
168. Brita Nordström: Skall familjen krossas?. Pro Veritate 1973.
169. Statens råd för byggnadsforskning. Programkommitté A. Byggd miljö - dess brukande och planering. 1973.
201. Louis Campanello - Gävle Bostadskommitté: Gävle stads hushålls- och bostadsundersökning 1945. Gävle 1945.
202. Eva Karsten-Wiberg: Sociologisk undersökning i Haga våren 1949. Göteborgs stads statistiska byrå 1949.
203. Eva Karsten-Carlsson. En undersökning av gamla bostadskvarter i södra Malmö. Ur "att bo" år 1962, sid 60-70, 73-82, 115-124, 201-204.
204. Göteborgs stads statistiska kontor: Saneringsundersökning. Hyresklientelet i saneringsmogna bostadsområden i Göteborg. Del I och II. 1965.
205. Bertil Egerö, Gustaf de Laval, Kerstin Lindskoug och Per Sjöstrand: Saneringen av Stigberget, Göteborg, i sociologisk belysning. Byggforskningsrapport 26/65.
206. Lena Altvall: Östergård-Österhus. En slumstudie i Malmö. Socialförvaltningen, Fastighetsnämnden, Drätselkontorets statistikavdelning i Malmö samt sociologiska institutionen vid Lunds Universitet. 1968.
207. Johan Hellstrand och Johan Rode: Östergård-Österhus inför förvandling. Socialförvaltningen i Malmö. Sociologiska institutionen vid Lunds Universitet. 1969.
208. Lillemor Landström: Östra Mariaberget - de boende inför restaureringen. Stockholms generalplanearbete, meddelande nr 9. 1971.
209. Hans Morselius och Gunnar Blomberg: - Socialförvaltningen i Sundsvall: Skönsmon. Undersökning av befolkning och sociala förhållanden åren 1969-70. Sundsvall 1971.

250. Fastighetskontoret och Stadsbyggnadskontoret: Program för bostadsförnyelse i Stockholm. Januari 1971.
251. P O Hanson, G Agrenius, P Grabö: Till stadskollegiet. Angående utredning om formerna för ökad upprustning och sanering av bostäder i Stockholm. 10.6.1970.
252. H Mehr, T Sundström, S Carlson, W Forsberg: Reservation om beslut om utredning av formerna för ökad upprustning och sanering i Stockholm. 1/7 1970.
253. Fastighetskontorets saneringsavdelning: Malmarna. Tidplan 71.
254. Fastighetskontorets saneringsavdelning: City 67. Tidplan 71.
255. Åke E Andersson, Göran Tegnér, Lennart Wiberg: Bostadspolitik för Stockholmsregionen. Stockholms generalplane-arbete meddelande nr 5. 1970.
256. Stockholms Socialnämnd: Bostadssocial beskrivning av Stockholm år 1968, 1971. (Bengt Andersson - Robert Söderberg - Helena Altvall)
257. Undergrupp sanering inom grupp A + B vid arbetet med Stockholms stads ekonomiska tioårsplanering: Innerstadens förnyelse under 70-talet. Kommunalt investeringsbehov. 28 januari 1970.
258. Generalplaneberedningens expertutskott: Söder 67. Översiktligt planprogram för Södermalm. 1968.
259. Arbetsgruppen för Katarinaberget: Katarinaberget. Lägesredovisning 1970.
260. Göran Bergqvist och Sune Malmqvist: Malmarna. En byggnadshistorisk undersökning. Del I och II. Stadsbyggnadskontoret 1969.
261. Birgit Gejvall: 1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen. Almqvist & Wiksell. 1954.
262. Hans Fog och Bernt Sahlin: Stadier i stad. Stadsbyggnadskontoret 1963.
263. Stadskollegiets utlåtande och memorial, bihang nr 93 år 1969: Mariaberget Östra 1969, programutredning och restaureringsförslag. Mariaberget Östra 1967, programutredning, av I Ahlgren, H Beskow, S Fogelmarck, G Hagelberg, A Hagängen, S Johnson, H Wohlin.
264. Stadskollegiets utlåtande och memorial, utlåtande nr 387, år 1969: Utlåtande angående programutredning och restaureringsförslag för östra delen av Mariaberget.

265. Yttranden vid Stockholms Stadsfullmäktige. Sammanträde den 17.11.1969.
266. Göran Bergqvist: Östra delen av Mariaberget i Stockholm. Ur Arkitektur nr 1 år 1970.
267. Erik Lundqvist - Per Anders Fogelström: Mariaberget. Beskrivning av Mariabergets bebyggelse utgiven av Stads- miljögruppen och Mariabergskommittén. Gebers Förlag 1965.
268. Stadsplanekontorets förslag till generalplan för Stockholms Stad. 1952.
269. Stadsbyggnadskontoret: Områdesplan för centrala Bromma inom stadsdelarna Nockebyhov, Norra Ångby, Riksby, Ulvsunda industriområde och Åkeshov. Pl 7071. Beskrivning 18.10.1971.
270. Stadsbyggnadskontoret: Zonplan 70, Generalplan för kvarterens användning i inre staden i Stockholm. 1970.
271. Bertil Näslund - Fastighetskontoret, Stadsbyggnadskontoret: Bostadshus med entréväning. En byggnadsekonomisk utredning. April 1967.
272. Fastighetskontoret. Saneringsavdelningen - Stig Johnson, Erland Svensson: PM angående förhandstillträde till fastigheterna 4, 5 och 8 i kvarteret Mätningssmannen. 26.9.1966.
273. Stadsbyggnadskontoret - Göran Sidenbladh, S Lundberg, T Westman: Tjänsteutlåtande beträffande stadsplan för området söder om Södra Station, S5:5715. 11 april 1961.
274. Stadskollegiets utlåtande och memorial: utlåtande nr 180 år 1963; med redovisning av dispositionsplan för området söder om Södra station samt förslag till nya stadsplaner för kvarteren Planet vid Åsötorg (tekniska skolor) och Siktet vid Ringvägen (hantverk och småindustri) på Södermalm.
275. Stadskollegiets utlåtande och memorial: Utlåtande nr 111, år 1967 med förslag till ändrad stadsplan för kvarteren Mätningssmannen och Linjalen mm inom stadsdelen Södermalm.
276. L O Larsson, Åke Hedtjärn - Fastighetskontoret: Tjänste- memorial angående framställning om medgivande för staden att jämlikt 44§ byggnadslagen inlösa vissa fastigheter å Södermalm. 2.11.1965.
277. Åke Hedtjärn, Stig Johnsson: PM angående den befintliga bebyggelsen i kvarteren Linjalen och Mätningssmannen å Södermalm. (bilaga 3 till 276).

278. Fastighetskontoret. Saneringsavdelningen - Åke Hedtjärn, Stig Johnson: PM angående uppförandet av ett hantverks- och industrihus för evakueringsändamål i kvarteret Siktet. 7.5.1965.
279. Åke Östin: Gemensamhetsanläggningar i byggnadsplaneringen. Ur Byggmästaren nr 11 år 1967.
280. Trafikpolitiska kommitténs trafikutskotts arbetsgrupp: Östermalm, Förslag till trafiksanering, juli 1971.
281. Hjalmar Mehr: Fakta om Kommunalpolitiken i Stockholm. Stockholms arbetarekommun 1970.
282. Stadsbyggnadskontoret - Gatukontoret: Trafiksanering i stadsdelarna öster om Nynäsvägen. 8.8.1972.
283. Fastighetskontoret: Butiker vid Götgatan, PM U2/72, 25.1.1972. Saneringsavdelningen
284. Stadskollegiets utlåtande och memorial, bihang nr 80 år 1970: Skiss till ekonomisk långtidsplan för Stockholms stad, Materialredovisning juni 1970. (korrektur).
285. Stockholms statistiska kontor: Folkmängden efter kön, civilstånd och ålder inom församlingar, stadsdelar och kvarter mm i Stockholm den 31 december 1971. Rapport nr 1972:14.
286. AB Stockholms adresskalender: Stockholms adresskalender 1968.
287. AB Stockholms adresskalender: Stockholms adresskalender 1971.
288. Stockholms kommun: Byggnadsregistret. Tekniska Nämndhuset.
289. Leif Ericsson, Gabriel Oxenstierna, Clas Tollin: Förslumningen av Stockholms innerstad. 3-betygsuppsats vid Kulturgeografiska Institutionen vid Stockholms Universitet 1968.
290. Stockholms Kommun: Budgetsammanfattning 1973.
291. Fastighetsnämnden: Protokoll den 23.1.73, §10, om särskilt anslag på 15 Mkr för bostadssanering m.m.
292. Fastighetskontoret - Bo Lanesjö, Mirja Kvaavik: Promemoria 72-12-14 angående 15 miljonersanslag för bostadssanering m.m.

Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar

300. 1958 nr 31 Motion av herrar Berggren och Johannesson angående uppdrag åt stadskollegiet att verkställa utredning rörande bildandet av ett halvkommunalt saneringsbolag på stadsbyggnadsområdet.
301. 1958 nr 45 Yttrande av stadskollegiet över motion av herrar Berggren och Johannesson om uppdrag åt stadskollegiet att verkställa utredning rörande bildandet av ett halvkommunalt saneringsbolag på stadsbyggnadsområdet. (1958 nr 31).
302. 1958 nr 544 Skrivelse av stadskollegiet med utredning och förslag angående bildandet av ett halvkommunalt saneringsbolag på stadsbyggnadsområdet (1958 nr 45).
303. 1962 nr 220 Framställning av stadskollegiet angående tecknandet av stadens borgen för ytterligare krediter till Fastighetsaktiebolaget Göta Lejon (1959 nr 471).
304. 1962 nr 299 Skrivelse av stadskollegiet med överlämnande av ett utav Fastighetsaktiebolaget Göta Lejon utarbetat förslag till översiktligt handlingsprogram för fastighetsförnyelse i Göteborg under tiden 1963-1972 (1962 nr 220).
305. 1965 nr 115 Skrivelse av stadskollegiet med överlämnande av evakueringsplan för år 1965 (1962 nr 299).
306. 1966 nr 36 Skrivelse av stadskollegiet med överlämnande av evakueringsplan för år 1966 (1965 nr 115).
307. 1967 nr 118 Skrivelse av stadskollegiet med överlämnande av evakueringsplan för år 1967 (1966 nr 36, 1962 nr 299).
308. 1968 nr 249 Skrivelse av stadskollegiet med överlämnande av ett av Arbetsgruppen för saneringsverksamheten i staden framlagt förslag till dels översiktligt handlingsprogram för fastighetsförnyelsen i Göteborg under tiden 1968-1977, dels evakueringsplan för år 1968 (1967 nr 118, 1962 nr 299).
309. 1969 nr 51 Skrivelse av stadskollegiet med överlämnande av evakueringsplan för år 1969 (1968 nr 249, 1967 nr 118, 1966 nr 36, 1962 nr 299).
310. 1969 nr 243. Skrivelse av stadskollegiet med förslag till bostadsbyggnadsprogram för Göteborgsregionen 1969-1973 (1968 nr 151).

311. 1970 nr 75 Skrivelse från stadskollegiet med överlämnande av evakueringsplan för år 1970 (1969 nr 51, 1968 nr 249, 1967 nr 118, 1966 nr 336, 1962 nr 299).
312. 1970 nr 223 Skrivelse av stadskollegiet med förslag till bostadsbyggnadsprogram för Göteborgsregionen 1970-1974. (1969 nr 243).
- Göteborgs Kommunfullmäktiges Handlingar
313. 1971 nr 207A Redovisning av föreliggande utredningsmateriel beträffande förslag till bostadsbyggnadsprogram för Göteborgsregionen för åren 1971-1975 (1970 nr 223).
314. 1971 nr 207B Skrivelse av kommunstyrelsen med förslag till bostadsbyggnadsprogram för Göteborgsregionen för åren 1971-1975 (1971 nr 207A, 1970 nr 223).
315. 1971 nr 305 Yttrande av kommunstyrelsen över byggnadsnämndens förslag till ändring av stadsplanen för del av stadsdelen Annedal (Annedalsområdet samt motion av herrar Carl Johan Tingdal och Ingemar Svensson angående utredning av alternativa förslag vid stadsplaneringen av Annedal mm (1971 nr 117, 165, 164, 32, 1969 nr 315, 1968 nr 188).
316. Stadsbyggnadskontoret, Stadsplaneavdelningen. Innerstadsbyrån: Årsredogörelse 1968.
317. Stadsbyggnadskontoret. Stadsplaneavdelningen. Innerstadsbyrån: Årsredogörelsen 1969.
318. Stadsbyggnadskontoret, Stadsplaneavdelningen. Innerstadsbyrån: Årsredogörelse 1970.
319. Göta Lejon: Årsredovisning och revisorernas berättelse för år 1970.
320. Göta Lejon: Årsredovisning och revisorernas berättelse för år 1971.
321. Göta Lejon: Göta Lejon (informationsbroschyr) 1969.
322. Göta Lejon: Göta Lejon (informationsbroschyr) 1971.
323. Stadsbyggnadskontoret. Avdelningen för ekonomiska utredningar - T Brink, PG Martinsson: Olskroken. Ombyggnadskostnader för tre fastigheter i 6 kv Oxen. Augusti 1971.
324. Byggmästarnas i Göteborg Gemensamma Byggnadsaktiebolag - BGB: Årsredovisning 1970.

325. Frans Persson: Halvkommunalt aktiebolag för sanering av äldre stadsbebyggelse i Göteborg. Byggforum 10/1958.
326. Socionomen 18/70: Göteborgsspecial
327. Hans-Olov Johanson: Det nya Masthugget. Ett saneringsområdes utformning och innehåll. Göteborg förr och nu IV. 1966.
328. Gunnar Serneblad: Masthugget i Göteborg. Ur Arkitektur 4, 1968.
329. Tage Ripvall: Saneringens Göteborg. Ur Husbyggaren nr 4. 1971.
330. Göteborgs Posten: Oförsiktig spark (ledare) 15.10.1971.
331. Lokalförmedlingen i Göteborg (informationsbroschyr) 1970.
332. Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar 1963 nr 544. Yttrande av stadskollegiet över förslag av byggnadsnämnden till ändring av stadsplanen för delar av stadsdelarna Masthugget, Olivedal och Stigberget (saneringsplan för område norr om Fjällgatan).
333. Nils Henriksson och Bror "Rimbert" Carlsson: Masthugget omnämns 1647. Masthuggare arbetade här i 200 år. Några anteckningar i samband med invigningen av Erling Torkelsens skulptur på Masthuggstorget den 11.12.1972. Föreningen Gamla Masthuggspojkar.
334. Riksbyggen i Göteborg: Bo centralt och bekvämt i nya Masthugget. 1971. (Informationsbroschyr).
335. John Ingels: Med arkivkamera i Masthugget. Ur Byggforum nr 5. 1963.
336. Familjebostäder i Göteborg AB. Verksamhetsberättelse 1970.
337. Familjebostäder i Göteborg AB: Vi som bor i landshövdingehus. (Informationsbroschyr) 1968.
338. Bertil Andreasson: Nya lån för gamla bostäder. Ur Byggforum 5-6 år 1969.
339. Riksbyggen i Göteborg: Riksbyggen bygger i Masthugget. (Informationsbroschyr) år 1966.
340. Göteborgs Fastighetskontor: Bostadsbyggandet 1973-1977. PM med anslag för regionalt bostadsbyggnadsprogram 1973-1977 samt förslag till evakueringsplan för Göteborg 1973, januari 1973.
341. Göteborgs bostadsförmedling. Evakueringsprogram för år 1973. Tjänsteutlåtande 1972-12-08.

350. Malmö stads fastighetskontor: Utredning angående förutsättning för sanering och/eller bostadsförbättring inom stadsdelarna Södra Förstaden, Möllevången samt Sofielund. (Rune Linder) 1968.
351. Malmö stads fastighetskontor - Rune Linder: Saneringsutredning inom stadsdelarna Gamla Staden, Rörsjöstaden, Mellersta Förstaden, Östra Förstaden och Limhamn. 1969.
352. Stadsfullmäktiges i Malmö handlingar. Bihang nr 154 år 1969: Om inrättande av ett kommunalt saneringsbolag i Malmö mm.
353. Tekniska arbetsgruppen åt kommittén för byggnadsinventering: Malmö innerstad. Byggnadshistorisk inventering 1970.
354. Malmö Kommuns Fastighetskontor. Exploateringsavdelningen - Göte Gustavsson, Sten Källström, Erling Hansen: Saneringsutredning 1971 för centrala Malmö, omfattande stadsdelarna Gamla Staden, Ö. Förstaden, Rörsjöstaden, S. Förstaden, Möllevången, Södervärn, Sofielund el. delar därav. Preliminär version april 1971.
355. Bodil Nilsson, Harald Swedner och Martha Ullerstam: Lägesrapport från Östergårdsprojektet/sommaren 1970.
356. Gunnel Andersson: Sammanfattning av lägesrapport från Östergårdsprojektet, sommaren 1970. Malmö den 22.12.1970.
357. Stadsfullmäktiges i Malmö handlingar, bihang nr 152 år 1969: Om anslag för modernisering av bostadsfastigheterna å tomten nr 1 i kvarteret nr 65 Östergård i Östra Förstaden.
358. Thore Arnström: Östergård - ett mönster för sanering av slummen? Ur Fackföreningsrörelsen 14/15 1972
359. Lena Altvall, Leif Holgersson och Harald Swedner: En studie av ett slumområde i Malmö - Östergård och Österhus. Ur Socialvården söker nya vägar. Föreningen Sveriges Socialchefer 1968.
360. Gunilla Wettergren: "De som avviker är i grunden lika oss andra". Ur att bo nr 4 år 1969.
361. Cecilia Henning: Östergård efter tre år,
ur Socionomen 18/72.
362. Johan Rode och Johan Hellstrand: Sanering och social rehabilitering i Malmö. Ur Byggforum nr 12 år 1969.
363. Gustav Jonsson: Att bryta det sociala arvet. Tiden 1973.

364. Helena Altvall, Johan Hellstrand, Johan Rode och Harald Swedner: Slumsanering och social rehabilitering. Ur Socialvård och samhällsförändring (62).
365. Harald Swedner: Några grundprinciper för analys och bedömning av resultat av målinriktat förändringsarbete inom socialvården (med Östergårdsprojektet som exempel på tillämpningen av dessa grundprinciper). Sociologiska institutionen Lund 1970.
366. Harald Swedner: Sociologiens uppgifter vid region- och stadsplanering (2) ur Att bo nr 6 år 1970.
367. Gunilla Wettergren: Slumområde i förvandling, ur Arkitekt-tidningen 20/70.
368. Dag Olsen: Östergård-(Österhus)-projektet. Ei prosjektoppgave ved Norske Kvinners nasjonalråds Socialskole. 13.5. 1970.
369. Harald Swedner: Östergårdsprojektet. Ur Plan nr 5-6 år 1971.
370. Gunnel Andersson, Bodil Nilsson, Harald Swedner, Marta Ullerstam och Bo Werner: Lägesrapport II från Östergårdsprojektet, våren 1972.
371. Sven-Erik Bjerking: Ombyggnad, Studier av genomförda moderniseringar. Byggforskningsrapport R32:1971.
400. Stadsbyggnadskontoret - Fastighetskontoret. Per Tornée - Rolf Reimers: Saneringsprogram. Högaborg - Hälsingborg 1970.
401. Helsingborgs fastighetskontor - Åke Eriksson - Per Tornée: Ref. nr 261. Angående förslag till översiktligt saneringsprogram för Högaborg.
402. Kommittén för verkställande av en kulturhistorisk inventering av Hälsingborgs äldre bebyggelse: Diverse skrivelser under åren 1966-1969.
403. Helsingborgs bostadssaneringskommitté - V Björk, G Carlsson, A Linder, KA Landgren, H Pettersson - Per Tornée: Förslag angående uppläggningsplaneringen av saneringsverksamheten i kommunen. Maj 1972.
404. Länsbostadsnämnden - Hans Malmsten, Erik Eklund: Yttrande över ritningar och teknisk beskrivning - Betr. situationsplan, planlösning och fasader. (tomt nr 5A i kv Fortuna). 27.1.1971.
405. Stadsbyggnadskontoret - A Ljung, B Nilsson: Gransknings-PM av ritningar... Kv Fortuna nr 6. Kv Fortuna nr 10. 14.10.1971.

425. Kommittén för att utreda frågan om bildandet av ett aktiebolag med uppgift att inköpa och förnya saneringsområden i staden. - PG Blomdahl, H Henriksson, R Johnson, Y Malmvall, A Holmqvist - Nils-Ove Nilsson: Utredning om bildandet av ett saneringsbolag. 22.12.1969. Jönköping
426. Stadsarkitekt-Stadsplanearkitekt: Beskrivning tillhörande förslag till ändrad stadsplan för del av kvarteret Lödöse mm å Södra Stadsdelen i Jönköping. Maj 1965.
450. Generalplanekommittén, Gustav Åkerberg-Samuel Bergbäck - Fred Forbat, Eglers Stadsplanebyrå AB: Generalplan för Linköping 1967.
451. Fastighetskontoret - Statistik- och utredningskontoret: Bostadsbyggnadsprogram för åren 1972-1976, Linköpings kommun. Linköping kommunfullmäktiges handlingar nr 5 1972.
452. John Bolin - AB Stångåstaden: PM betr. modernisering av fastigheten Azaléan 52 med adress Konsistoriegatan 14-30. 18.6.1970. (Underlag för styrelsebeslut om modernisering).
453. Stadsplanekontoret, innerstadsavdelningen - Berndt Nordberg, Karl Erik Nyberg: Förslag till Dispositionsplan för Gottfridsberg i Linköping, november 1971.
454. Jan Andersson, Rolf Karlsson - Fastighetskontoret: Yttrande över stadsplanekontorets förslag till dispositionsplan för Gottfridsberg, 3 maj 1972.
475. Norrköpings Stads Fastighetskontor - Knut Leionhufvud - Göte Gustavsson: Saneringsprogram för Norrköping. 1 november 1966.
476. Göran Lindahl: Norrköpings innerstad - ett saneringsexempel. Ur Arkitektur nr 1 år 1970.
477. Gärd Folkesdotter, Karl-Erik Nyberg, Sonja Vidén - Konsthögskolans Arkitekturskola: Sprängning pågår. (utställning 1970.)
478. Gunilla Lundahl: Att flytta utan att krossa. Ur Arkitekt-tidningen 11/71.
479. Kajsa Pehrsson: Visst kan man sanera billigt. Ur Att bo 3/71.

480. Kristina Svensson - Stadsarkitektkontoret: Utredning angående framtidsbehovet (1980) av bilplatser i ett hyreshusområde i stadsdelen Haga, Norrköping. 1.2.1965.
481. Lennart Bergentz, Nils E Ryman - Stadsarkitektkontoret: Generalplanerapport 8/67, Förslag till ordnande av parkering inom halvcentrala stadsdelar, exempel från Haga. November 1967.
482. HSB: Årsredovisning för år 1969.
500. Drättselkammarens utredningsavdelning: Inventering av bostadsbeståndet och boende i Örebro innerstad. 1970.
501. H Aronsson, Karin Kallin, Jan Helgstrand, Ove Eriksson: Att bo är att leva, särtryck ur K-kontur 4, 1969.
502. Harald Aronsson: Sanering modell Örebro. Ur Byggforum 12, 1969.
503. Karin Kallin: Personlig kontakt, ur Byggforum 12, 1969.
504. Karin Kallin: Sociala målsättningar och praktisk politik. Ur Plan 5-6, 1971.
505. Stiftelsen Hyresbostäder - Bostadssociala avdelningen: Saneringsverksamheten (skrivelse den 2.3.1972.)
506. Karin Kallin: Fastighetssanering och social bostadspolitik. Ur Arkitektur nr 11, 1971.
525. Louis Campanello: Stadsdelsförnyelse i Gävle, Betänkande med förslag till stadsdelsförnyelse i Gävle. Gävle stads fastighetskontor, 1953.
526. Louis Campanello: Gävle förnyar sig, Betänkande om stadsdelsförnyelse i Gävle, del II. Gävle stads fastighetskontor, 1959.
527. AB Gavlegårdarna - Helmer Viklund: Från gränddyll till solkvarter, AB Gavlegårdarna 1917-1957.
528. Helmer Viklund: Samhällsnytta till vardags, med Gavlegårdarna genom 50 år. Gavlegårdarna i Gävle 1966.
529. Fastighetskontoret: Berättelse över Gävle stads fastighetskontors verksamhet under år 1970.

530. Ingemar Svensson, landsantikvarie, intendent på Gävle museum: Ang. motion om inventering av kulturhistoriskt värdefulla byggnader i Gävle. 27.8.1971.
531. Gävle Stadsfullmäktiges handlingar nr 189 år 1943: Beredningsutskottets utlåtande angående förslag till ändring av stadsplanen för visst område av åttonde och nionde roterna i Gävle.
532. Bernt Zeffer - Byggnadsfirman Gottfr. Lindgren AB: Betr. stadsplaneändring. (Skrivelse den 23.10.1959).
533. Byggnadsnämndens i Gävle protokoll vid sammanträde den 3 november 1959. §539.
534. Gävle stadsfullmäktiges handlingar: Drättselkammarens utlåtande nr 111, angående förslag till ändring av stadsplanen för kv. Brådde m.fl. år 1960.
535. Gävle stadsfullmäktiges handlingar: Drättselkammarens utlåtande nr 175, angående förslag till ändring av stadsplanen för kvarteren Brådde, Gädan, Tigern och Polacken mm. År 1962.
536. Folke Sidenström - Hälsovårdsnämndens byrå: Utdrag av hälsovårdsnämndens protokoll åren 1955 - dagens datum beträffande fastigheten kvarteret Albion i Gävle. 1.9.1970. (Skrivelse till Gävleborgs Hyresgästförening).
537. Ture Lindkvist: Betr. besiktning av fastigheten Albion 1, Gävle. 29.9.1970. (Skrivelse till hyresnämnden för Gävleborgs län).
538. Byggnadsnämndens i Gävle protokoll vid sammanträde den 17.6.1969. § 479, angående fastigheten Albion.
539. Göte Flintberg, Göte Persson - Gävleborgs hyresgästförening: Ang. fastigheten Albion i Gävle, 26.8.1970. (Skrivelse till hyresnämnden i Gävleborgs län).
540. En kommunal kommitté: Gamla Gefle, Gävle kommun 1972.
550. Eric Jonsson: Förord till bildarkiv över gamla Skönsberg. 1972 Sundsvalls Museum.
551. Tor Engloo, Sune Lindström, NF Leufstadius - VVB: Generalplan för Skön, utarbetad åren 1949-1953. Stockholm dec. 1953.
552. Siv Kimbré: Boendestudier i Kiruna, Luleå och Sundsvall. Byggforskningsrapport 14/68.

553. B Edberg, S Lindström - AB Sundsvallsbyggen, Sundsvalls bostadsförmedling: Till hyresgästerna i AB Sundsvallsbyggens fastigheter i Skönsberg. (Skrivelse i november 1971).
554. Bygglagutredningen - Sundsvalls kommun: Skönsmon, Sundsvall. Februari 1971.
555. Gunnar Lindman - Vattenbyggnadsbyrån: Beskrivning tillhörande förslag till stadsplan för centrala Skönsberg i Sköns köping. April 1957. (ej antagen).
556. Gunnar Lindman - Vattenbyggnadsbyrån: Beskrivning tillhörande förslag till ändring av stadsplanen för centrala Skönsberg i Sköns köping av Västernorrlands län. Juni 1958. Reviderad i februari 1960. (Antagen den 30.5.1960).
557. Bertil Engstrand: Bostadsområde i Skön, Sundsvall. Ur Arkitektur 7. 1968.

R39: 1974

Denna rapport hänför sig till anslag E 847 från Statens råd för byggnadsforskning till AKVEM AB, Stockholm.

Försäljningsintäkterna tillfaller fonden för byggnadsforskning.

Distribution: Svensk Byggtjänst, Box 1403, 111 84 Stockholm

Grupp: samhällsplanering

Pris: 32 kronor + moms